VATNIK SOUP / ДОСЬЄ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ / № 1

Голодомор: геноцид голодом і знищення нації

Досьє історичної пам’яті від Vatnik Soup

Листопад 2026

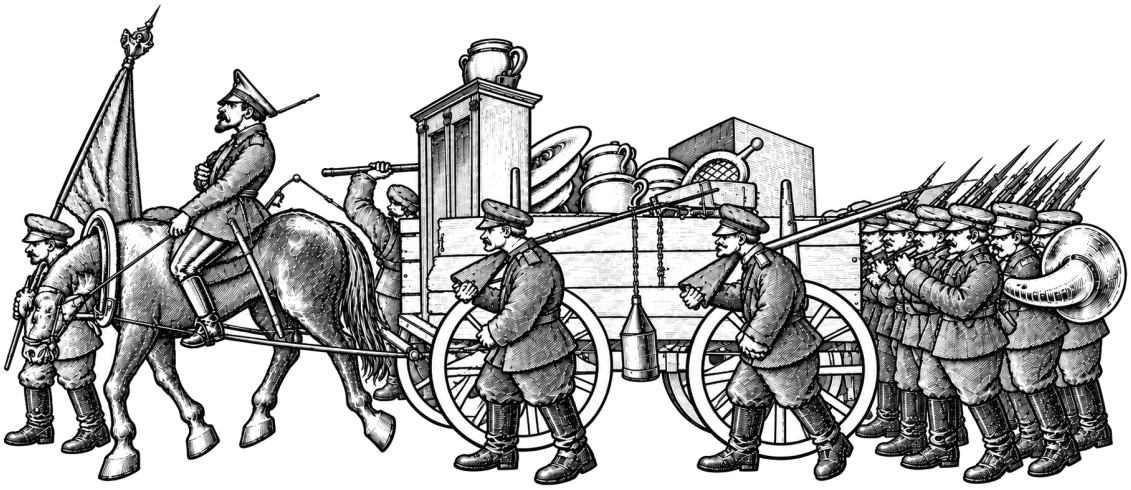

VATNIK SOUP

ДОСЬЄ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ

№ 1

Зміст

Вступ 4

1. Факти 6

1.1 Голодомор у контексті 6

1.1.1 Голодомор, Ашаршылық, нацистський план голоду та Голокост 9

1.1.2 Голод за Леніна, 1921–1923 роки 13

1.1.3 Повоєнний голод 1946–1947 років 15

1.2 Хронологія, механізми й людські наслідки 15

1.3 Експорт зерна й державні пріоритети 26

1.4 Обізнаність і дії міжнародної спільноти 30

1.5 Дюранті — протоватник 36

1.6 Сталінська пропагандистська мережа 42

2. Геноцидний намір 46

2.1 Штучний голод, геноцид і демоцид 46

2.2 Обізнаність, накази й посилення політики 48

2.3 Україна, Кубань і національна спрямованість 50

2.4 Заперечення, оцінка й визнання 52

2.5 Ким був Сталін? Влада, ідеологія та відповідальність 53

2.5.1 Ленін і партійна держава 54

2.5.2 Сталінська диктатура: терор, примусова праця та національні репресії 57

2.5.3 Зовнішня політика та імперське панування 65

2.6 Прокляття чорнозему 71

2.7 Авторитаризм, соціалізм та імперіалізм 77

3. Історична тяглість російської політики знищення України 87

3.1 Державність, мова та знищення культури 88

3.2 Голодомор у ширшому наступі на українську націю 94

3.3 Від 2014 року до сьогодення: окупація та звинувачення в геноциді 99

3.4 Українське зерно в сучасній війні Росії 101

3.5 Сучасна війна Росії проти української нації 103

3.6 Депортація та русифікація українських дітей 108

3.7 Сталін і Ленін у путінській політиці пам'яті 110

3.8 Закони про пам'ять, переписування історії та знищення книжок 116

Висновок 123

Джерела та література 125

Рекомендована література 125

Каталог джерел 130

Джерела зображень 149

Вступ

Сьогодні, 28 листопада 2026 року, Україна відзначає День пам'яті жертв Голодомору, вшановуючи загиблих під час голоду 1932–1933 років.

У середу 30 листопада 2022 року, через чотири дні після відзначення Дня пам'яті жертв Голодомору, офіційний акаунт МЗС Росії поширив висловлювання Марії Захарової, яка назвала головною причиною голоду «вкрай поганий урожай» і заперечила, що він мав на меті придушити українську національну ідентичність. У суботу 25 листопада 2023 року, коли Україна відзначала День пам'яті жертв Голодомору,[1] посольство Росії у Вашингтоні відкинуло як «хибну тезу» твердження, що радянські керівники навмисно виморили голодом мільйони українців. Катастрофу воно пояснювало неврожаєм і нестачею продовольства та подавало як спільну радянську трагедію. Та сама заява заперечувала зв'язки з російською війною й відкидала звинувачення щодо українського сільського господарства та глобальної продовольчої безпеки.

Згодом, 17 березня 2026 року, офіційний канал МЗС Росії поширив уривок, у якому Голодомор названо «сфабрикованим». Уривок походить зі статті Дмитра Медведєва від 24 грудня 2025 року й з'явився в дописі, який зображує український націоналізм як інструмент Заходу та пов'язує це з нинішньою західною підтримкою України. Визнання факту голоду з одночасним запереченням того, що він був навмисно спрямований проти українців як нації, — одна з форм заперечення Голодомору; оголошення його вигадкою йде ще далі.

Заперечення набуло й матеріального вияву. Окупаційна влада демонтувала меморіал жертвам Голодомору в Маріуполі 19 жовтня 2022 року. В окупованому Луганську вона знищила пам'ятники жертвам Голодомору та сталінських репресій 17 липня 2024 року.

Чому російська дипломатична служба досі заперечує знищення, здійснене за Сталіна понад дев'яносто років тому? Чому російські окупанти не терплять пам'ятників жертвам сталінського терору, серед яких були й мільйони росіян? Ці питання стосуються відповідальності за масову

[1] День пам'яті жертв Голодомору в Україні щороку відзначають у четверту суботу листопада відповідно до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року № 1310/98. У 2022 році це була субота 26 листопада, а в 2023-му — субота 25 листопада.

загибель, права України осмислювати власне минуле та зв'язку між контролем над продовольством і контролем над національним життям.

Російське вторгнення й анексія Криму 2014 року[2], війна на Донбасі та повномасштабне вторгнення в лютому 2022 року роблять ці питання безпосередньо актуальними. Зерно стало частиною протистояння: привласнення на окупованих територіях, удари по сільськогосподарських об'єктах і портах та обмеження експортних маршрутів. У лютому 2025 року санкційні заходи ЄС прямо охопили судна, що перевозять викрадене українське зерно. Спостерігачі ООН продовжували документувати напади на портову інфраструктуру в березні 2026 року.

17 червня 2022 року Маргарита Симоньян, головна редакторка RT, із широкою усмішкою розповіла Путіну «дуже цинічний жарт»: «Вся надежда на голод» — «Уся надія на голод». Вона сподівалася, що новий голод змусить Захід зняти санкції та дружити з Росією.

Це Досьє подає факти про Голодомор, розглядає докази геноцидного наміру, вписує його у ширший наступ на українську націю та повертається до сучасного конфлікту навколо історії й продовольства.

«Гірка пам'ять дитинства» — скульптура, присвячена дітям, загиблим під час Голодомору. Меморіал Голодомору в Києві, 23 листопада 2019 року.

[2] Див. Vatnik Soup, *Crimea: A Ukrainian Destiny*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

1. Факти

1.1 Голодомор у контексті

Голодомор спустошив радянську Україну в 1932–1933 роках. Мільйони людей загинули, коли примусові заготівлі, конфіскація їжі та обмеження виїзду позбавили родини засобів виживання. Демографічна реконструкція, опублікована 2015 року, оцінює надсмертність у радянській Україні за 1932–1934 роки в 3,9 мільйона; майже дев'ять десятих цих смертей припали на 1933 рік. Оцінка не включає ненароджених дітей і смерті в інших радянських республіках. Наслідки не обмежувалися загибеллю людей: родини втрачали дітей, батьків і засоби до існування, руйнувалися громади, на яких трималося повсякденне життя. За своїм масштабом Голодомор належить до найбільших катастроф XX століття, однак політика й люди, які стояли за цим руйнуванням, потребують окремого розгляду.

Дати	Подія	Межі та населення для порівняння	Кількість загиблих	Частка початкового населення	Основний тип
1958–62[3]	Голод Великого стрибка[4]	Китай (~647 млн, 1958)	≈36 млн	~5,6 %	Голод; примусова політика
1928–30	Голод	П'ять північних провінцій Китаю (~113 млн, 1923[5])	≈10 млн	~9 %	Голод
1933–45	Голокост	Європейські євреї (~9,5 млн, 1933)	≈6 млн	~63 %	Геноцид

[3] Двадцять вибраних випадків голоду, геноциду, демоциду та масової смертності в місцях ув'язнення у XX столітті, упорядкованих за наведеними оцінками кількості загиблих (для діапазонів — за серединою діапазону). Джерела — таблиці Раммеля, зведення голодів Фонду світового миру та спеціальні дослідження, наведені у відповідних рядках таблиці. Загальні втрати у війнах і громадянських війнах, окремі епідемії та стихійні лиха виключено; голоди й цілеспрямовані вбивства під час воєн можуть входити до добірки. Категорії можуть перетинатися; включення голоду до таблиці не означає, що його вважають навмисним. Добірка не є вичерпною. Приблизні відсотки показують співвідношення кількості загиблих за весь період із населенням на початку події. Використано зазначену оцінку для початкового року або найближчу чітко датовану оцінку до події. Це не річні показники смертності. Для ГУЛАГу та радянських військовополонених базою є все населення СРСР. Для китайських регіонів використано історичні оцінки населення провінцій; діапазони Сичуаню й Камбоджі відображають невизначеність його чисельності. Де можливо, взято неокруглені підсумки досліджень. Мінімальній кількості загиблих відповідає також мінімальна частка. У рядку Asharshylyq наведено як втрати етнічних казахів відносно чисельності казахського населення, так і загальні втрати відносно всіх жителів радянського Казахстану; загиблі казахи входять до загальної кількості жертв.

[4] Докладніше про голод за Мао див. Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

[5] H. G. W. Woodhead (ред.), *The China Year Book 1926–7*, с. 3.

Дати	Подія	Межі та населення для порівняння	Кількість загиблих	Частка початкового населення	Основний тип
1921–22	Голод	Зона голоду на півдні Росії та в Україні (~33–37 млн, 1921)	≈5,2 млн	~14–16 %	Голод; реквізиції, посуха, наслідки війни
1934–37	Голод	Сичуань, Китай (~50–70 млн, бл. 1934)	≈5 млн	~7–10 %	Голод
1937–45	Голоди під час війни	Хенань, Хебей і Шаньдун, Китай (~99 млн, бл. 1937)	≈5 млн	~5 %	Голод
1949–53	Убивства під час земельної реформи	Китай (~542 млн, 1949)	4,5 млн[6]	~0,8 %	Демоцид
1941–44	Нацистська політика голоду	Радянські території, окуповані під час війни (~88 млн, 1941)	≈4,1 млн	~5 %	Голод / геноцид
1918–20	Голод на півночі Росії	Територія майбутнього СРСР, усе населення (~142 млн, 1917)	≈4 млн	~3 %	Голод
1932–34	Голодомор	Радянська Україна (~31,4 млн, 1932)	≈3,9 млн[7]	~12,6 %	Голод / геноцид
1941–45	Убивство нацистами радянських військовополонених	СРСР, усе населення (~197 млн, 1941[8])	≈3,3 млн	~1,7 %	Демоцид; включає голод
1942–44	Голод	Неподілена Бенгалія, Британська Індія (~60,3 млн, 1941)	≈3 млн	~5 %	Голод; воєнна політика й доступ до їжі
1942–45	Голод	Ява, окупована Японією Індонезія (~50,5 млн, 1942)	≈1,8 млн	~3,6 %	Голод
1939–45	Убивства нацистами польських цивільних неєврейського походження	Неєврейське населення довоєнної Польщі (~32 млн, 1939)	≈1,8 млн	~6 %	Демоцид

[6] Оцінки Р. Дж. Раммеля.

[7] Оцінка для Голодомору означає надсмертність у радянській Україні за 1932–1934 роки, без урахування ненароджених дітей та втрат в інших регіонах. Оцінка Голокосту стосується єврейських жертв; оцінки для радянських військовополонених і польських цивільних неєврейського походження стосуються окремих груп. Загальна оцінка для Камбоджі включає смерті поза групами, щодо яких установлено геноцид. Ці показники описують різні групи населення й події, що перетинаються, тому їх не можна додавати.

[8] Ю. А. Поляков (ред.), *Население России в XX веке, том 2: 1940–1959* (2001), с. 12–13.

Дати	Подія	Межі та населення для порівняння	Кількість загиблих	Частка початкового населення	Основний тип
1975–79	Правління червоних кхмерів	Камбоджа (~7,3–7,9 млн, 1975)	1,5–2 млн	~19–27 %	Демоцид; включає геноцид
1964–75	Політичні вбивства, пов'язані з Культурною революцією	Китай (~692 млн, 1964)	1,613 млн[9]	~0,2 %	Демоцид
1930–53	ГУЛАГ: табори й колонії сталінської доби[10]	СРСР, усе населення (~157 млн, 1930)	≥1,6 млн[11]	~1 %	Масова смертність в ув'язненні
1930–33	Ашаршылық	Етнічні казахи; усі жителі радянського Казахстану	≈1,3 млн казахів; ≈1,5 млн загалом	>⅓ казахів; ~25 % усіх жителів	Голод; примусова колективізація; геноцид
1971	Масові вбивства	Східний Пакистан / Бангладеш (~72,3 млн, 1971)	1,5 млн[12]	~2,1 %	Геноцид / демоцид
1974	Голод	Бангладеш (~76,2 млн, 1974)	≈1,5 млн	~2 %	Голод

[9] Оцінки Р. Дж. Раммеля. Його оцінки щодо Культурної революції охоплюють 1964–1975 роки; звичний період — 1966–1976.

[10] Див. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку. За оцінкою Енн Епплбом, у 1930–53 роках через табори пройшло близько 18 мільйонів радянських громадян («Inside the Gulag», 15 червня 2000 року). Для уявлення масштабу: це приблизно 11 % від 157,4 мільйона жителів СРСР на початку 1930 року — сукупна кількість за 24 роки, а не кількість ув'язнених в один момент. Найвищий показник станом на 1 січня в ряду даних щодо таборів і колоній становив 2 561 351 у 1950 році (Edwin Bacon, 1992, таблиця 2, с. 1071), близько 1,4 % від 178,5 мільйона жителів СРСР того року (офіційна радянська статистика населення, 1967, с. 15). Ці показники ув'язнення не охоплюють окремо обліковані спецпоселення та інші форми примусової праці. Кількість загиблих у головній таблиці є окремим показником.

[11] Мінімальна оцінка смертності в ГУЛАГу, наведена Стівеном Барнсом і процитована в огляді Еріка ван Реє 2012 року.

[12] Оцінки Р. Дж. Раммеля.

1.1.1 Голодомор, Ашаршылық, нацистський план голоду та Голокост

Назва **Голодомор** (латинкою **Holodomor**) поєднує слова *голод* (*holod*) і *морити* (*moryty*). Пов'язаний із нею вислів *морити голодом* (*moryty holodom*) означає спричиняти страждання й смерть через позбавлення їжі. Отже, назва передає зміст убивства голодом. Як усталена історична назва слово Голодомор позначає голод-геноцид у радянській Україні 1932–1933 років.[13]

Україна пережила три великі голоди за радянської влади: 1921–1923 років за Леніна, 1932–1933 років за Сталіна та знову 1946–1947 років. Їхня повторюваність порушує питання про вилучення продовольства, політичні пріоритети й те, чиїм життям влада була готова пожертвувати. Проте обставини та докази наміру різняться. Музей Голодомору розрізняє геноцид 1932–1933 років та інші радянські масові штучні голоди.

Форму множини **голодомори** (*holodomory*) також уживають в українській історичній літературі щодо всіх трьох голодів. Бібліографія Українського інституту національної пам'яті містить праці з таким ширшим уживанням цього слова. У цьому Досьє назва **Голодомор** стосується саме 1932–1933 років; раніший і повоєнний голоди названо за їхніми датами.

[13] Деякі джерела припускають, що назва *Голодомор* є калькою з чеської мови: слово утворене з українських складників, але його значення могло виникнути за чеським зразком. Чеське *hladomor* означає голод, а також має зафіксоване значення, тотожне значенню *hladomorna*: в'язниця, у якій в'язнів навмисно морили голодом до смерті. У статті *hladomorna* в *Ottův slovník naučný*, т. 11 (1897), с. 330, йдеться про в'язнів, засуджених до смерті голодом. Отже, чеське слово могло послугувати зразком для значення української назви — навмисного виморювання голодом, хоча безпосереднє перенесення саме цього значення не доведене. Штепа у праці *Знадібки до словника чужослів* (Торонто, 1967), с. 26, прямо наводить *голодомор* як відповідник вислову *голод навмисний*.

Ашаршылық: казахський голод 1930–1933 років

Повернення до Павлодарського краю, 1932 рік.

Найближчим радянським випадком для порівняння є Ашаршылық — казахський голод 1930–1933 років. Примусова колективізація, вилучення худоби й переведення на осілий спосіб життя зруйнували скотарський уклад. Тварини давали їжу, транспорт і засоби відтворення господарства; їхнє знищення несло людям значно більшу небезпеку, ніж тимчасовий брак м'яса. Казахстан втратив приблизно дев'ять десятих поголів'я худоби; загинуло понад третину етнічних казахів.[14]

Спільний механізм прямий: позбавити населення основи харчування — означає приректи людей на голод.

Населення та головна продовольча основа	Що вилучала або руйнувала радянська політика	Наслідок для виживання
Українські сільські родини: зерно й хліб поряд з іншими продуктами	Зерно та домашні запаси продовольства; доступ до іншої їжі й шляхи втечі	Люди втрачали їжу, від якої залежали, а отримати її деінде їм могли заборонити.
Казахські скотарські родини: худоба як джерело м'яса, молока й товару для обміну на зерно	Стада — через реквізиції та руйнівну перебудову скотарського життя під час примусової колективізації й переведення на осілий спосіб життя	Люди втрачали їжу, купівельну спроможність, транспорт і тварин, потрібних для наступного сезону.

Зерно й худоба були засобами залишатися живими. Владі не була потрібна складна економічна модель, щоб знати: вилучення цих засобів може вбивати. Ці продовольчі системи різнилися, але люди не харчувалися лише переліченими продуктами; в обох випадках державний примус знищував основу існування.[15]

[14] Sarah Cameron, «The Kazakh Famine of the 1930s», інтерв'ю Бібліотеки Конгресу, 24 серпня 2016 року; лекція 26 березня 2012 року, виклад Elena Volkava, Wilson Center, 2 травня 2012 року; інтерв'ю з Ярославом Ковальчуком, *Commons*, 22 листопада 2024 року. Кемерон розрізняє приблизно 1,5 мільйона загиблих серед населення Казахстану та близько 1,3 мільйона загиблих етнічних казахів і наголошує на демографічній невизначеності. Загинуло понад третину етнічних казахів порівняно з приблизно чвертю всіх жителів. Кількість загиблих етнічних казахів входить до загальної кількості жертв. Смерті під час втечі означають, що біженців і загиблих не можна рахувати як взаємовиключні групи.

[15] Про казахське харчування, сезонну залежність від м'яса й молока та зростання ролі зерна, отриманого через обмін, див. Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018), розділ 1, с. 39–40. Про реквізиції та ширше руйнування скотарських засобів існування див. джерела в навколишньому викладі про Ашаршылық. Порівняння описує головні джерела існування і не означає, що люди харчувалися лише зазначеними продуктами чи що політика була тотожною.

Ашаршылық: казахський голод 1930–1933 років (продовження)

Скотарі також залежали від обміну худоби та продуктів тваринництва на зерно. Хлібозаготівельні квоти змушували декого продавати худобу, щоб купити зерно для здачі державі. Реквізовані тварини передусім ішли на харчування Москви й Ленінграда, тоді як керівництво отримувало повідомлення про голод. Забій, хвороби й нестача корму поглиблювали втрати; без стад багато вцілілих уже не могли вести кочове життя.[16]

Втеча стала способом виживання, а насильницьке перетворення казахського суспільства змінило й умови, необхідні для збереження національного життя. *The Hungry Steppe* Сари Кемерон[17] розглядає голод, насильство й творення радянського Казахстану як взаємопов'язані процеси. Фахівці з сільського господарства попереджали, що примусове переведення на осілий спосіб життя може зруйнувати скотарське господарство; тих, хто захищав кочовий уклад, згодом засуджували. Небезпеку усвідомлювали до катастрофи.

Втеча та поводження з біженцями також становлять частину аргументації на користь визнання Ашаршылық геноцидом. Судова доповідь від 27 червня 1932 року, відтворена у праці про казахських біженців у Західному Сибіру, зафіксувала гірші житлові умови й продовольче забезпечення казахських шахтарів порівняно з росіянами. У тій самій праці описано насильство, спроби повернути біженців і зусилля окремих посадовців та сусідів допомогти їм.

Пам'ятний знак, Алмати, 2009 рік.

Казахська катастрофа має власну історію зруйнованого укладу, національного перетворення й виживання. По всьому СРСР державний контроль над продовольством і пересуванням наражав кілька національних спільнот на смертоносну політику. Порівняння розширює історію відповідальності, зберігаючи увагу до досвіду кожної спільноти.

Нацистська програма геноциду також охоплювала більше ніж одну групу жертв. Під час Голокосту Німеччина, її союзники та колаборанти вбили приблизно шість мільйонів євреїв — близько двох третин євреїв Європи. У Європі налічувалося приблизно 9,5 мільйона євреїв 1933 року; світова єврейська спільнота налічувала

[16] Кемерон, «Mounting Socialism on Camel's Back», 22 листопада 2024 року, про хлібозаготівельні квоти, втрати худоби й повідомлення до Москви; Ізабель Оайон, «La famine kazakhe : à l'origine de la sédentarisation», «Le contexte» та «Les victimes»; Нікколо П'янчола, «Sacrificing the Qazaqs», *Journal of Central Asian History* 1(2) (2022), с. 225–272, анотація. П'янчола пов'язує непосильні реквізиції з постачанням столичних міст; втрати поголів'я також охоплювали забій, хвороби, неналежний догляд і виведення стад за кордони.

[17] Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018).

близько 16,6 мільйона осіб 1939 року. Нацистський режим прагнув знищити єврейський народ; цей геноцид нині відомий як Голокост, або Шоа.[18] Інші нацистські кампанії були спрямовані проти ромів, людей із фізичною інвалідністю або інтелектуальними порушеннями, пацієнтів психіатричних закладів[19] та населення, приреченого на позбавлення власності, поневолення або знищення.

План голоду 1941 року (нім. *Hungerplan*) пов'язував завоювання радянських територій із забезпеченням продовольством Німеччини та її збройних сил. Їжу мали забирати у підкореного населення, свідомо допускаючи масову голодну смерть як наслідок. Запланований масштаб становив приблизно тридцять мільйонів загиблих від голоду. Українські сільськогосподарські ресурси посідали центральне місце в цьому проєкті, проте його географія охоплювала також Росію та Білорусь. Нацистська окупаційна політика свідомо прирікала на голод цивільних і радянських військовополонених.

Окупанти також планували перебрати управління радянськими колгоспами й радгоспами. Збереження цих господарств давало змогу вилучати врожай, але не передавало Німеччині всього місцевого радянського апарату. Ганс-Йоахім Рікке, високопосадовець окупаційної сільськогосподарської адміністрації, згодом розповідав про необхідність замінювати евакуйованих працівників і неможливість відновити радянський апарат нагляду.

Пов'язані з ним проєкти *Generalplan Ost* передбачали німецьке заселення територій шляхом виселення й підкорення місцевого населення. Коментар Ергарда Ветцеля від 27 квітня 1942 року до плану Головного управління імперської безпеки фіксує такі пропозиції виселення:

[18] Назва *Holocaust* походить від грецького терміна, що означає жертовне приношення, повністю спалене вогнем. Ще під час війни цим словом описували нацистські злочини проти євреїв; після війни воно стало усталеною англійською назвою. Назву *Шоа* (івритом שׁוֹאָה — «катастрофа»; השואה, *Га-Шоа*, — те саме слово з означеним артиклем) також уживали під час війни. Ці назви позначають переслідування і знищення, яких зазнали жертви. Нацистські посадовці вживали евфемізм «остаточне розв'язання єврейського питання» (*Endlösung der Judenfrage*) для позначення систематичного вбивства євреїв Європи, яке здійснювали з 1941 року. Ця програма масового вбивства стала кульмінацією ширшого переслідування, яке охоплює поняття Голокосту. Див. пояснення термінів і розгляд «остаточного розв'язання» Меморіального музею Голокосту США; Dan Michman, "Why Is the Shoah Called 'the Shoah' or 'the Holocaust'?", *The Journal of Holocaust Research* 35(4) (2021), с. 233–256.

[19] Нацистська програма вбивств, яку евфемістично називали «евтаназією», була спрямована проти пацієнтів спеціалізованих закладів, зокрема людей із діагнозом шизофренії та іншими психічними чи неврологічними розладами. У централізованій програмі «Акція Т4» лікарі-експерти відбирали жертв за реєстраційними анкетами; червоний знак «плюс» означав рішення про смерть. Пацієнтів перевозили із закладів, де вони перебували, до центрів убивства й умертвляли газом. Отже, медичний відбір міг стати смертним вироком. У письмових свідченнях під присягою, представлених на Нюрнберзькому процесі над лікарями, організатор Т4 Віктор Брак визнав: «Рішення цілком залежало від розсуду лікарів». Убивства силами медичного персоналу, зокрема передозуванням ліків і голодом, тривали після припинення централізованої програми Т4 у серпні 1941 року. Згодом персонал і методи вбивства програми Т4 використовували для масового вбивства євреїв Європи, зокрема в центрах убивства операції «Райнгард». Див. опис процедури відбору в меморіалі Т4, письмові свідчення Брака, пункт 11 і історію програми в Меморіальному музеї Голокосту США.

Населення, визначене в плані	Частка, запланована до виселення
Поляки	80–85%
«Західні українці»	65%
Білоруси	75%

Плани поєднували вигнання, примусову працю, расовий відбір і знищення; їхню колоніальну мету описує Німецький історичний музей. Запланований масштаб не був реалізований повністю, хоча окупація принесла масові вбивства та переміщення населення.

Зв'язок з Україною тут конкретний: і сталінські, і нацистські проєкти перетворювали контроль над їжею, виробниками та територією на засоби влади. У гонитві за цими цілями їхні рішення дозволяли жертвувати населенням.

Історія допомоги також виявляє відмінності в рішеннях влади. Американська адміністрація допомоги (АРА) зрештою працювала в Україні у 1921–1923 роках після початкових радянських перешкод; під час Голодомору пропозиції міжнародної допомоги відхиляли. Водночас приватні перекази, благодійні місії, закупівлі насіння радянським коштом та післявоєнні постачання ЮНРРА були різними каналами. Допускати допомогу, обмежувати коло її одержувачів і приховувати її іноземне походження також означало здійснювати політичну владу. Матеріали АРА про інформування громадськості показують, що боротьба за те, як сприйматимуть допомогу, супроводжувала боротьбу за її доставку.

1.1.2 Голод за Леніна, 1921–1923 роки

Україна вже пережила масовий голод за більшовицької влади за десятиліття до Голодомору. У 1921–1923 роках посуха та спричинені війною руйнування вразили сільське господарство, що зазнавало реквізицій і примусу. Але природні труднощі не пояснюють, чому зерно й далі вивозили з України та чому допомога запізнювалася. Енциклопедія України описує поєднання неврожаю, надмірних вилучень і вивезення українського продовольства до Росії. Питання полягало також у тому, хто мав доступ до їжі та чиє виживання вважалося пріоритетом.

Іноземна допомога виявила цю ієрархію. Діяльності АРА в Україні спочатку перешкоджала радянська влада, тоді як допомогу спрямовували до російського Поволжя. Окрема угода щодо України набула чинності 10 січня 1922 року. Згодом Американська адміністрація допомоги та Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет допомагали людям різних віросповідань. Допомогу зрештою допустили, але затримка мала наслідки: дозвіл на її надання сам був політичним рішенням.

Проблема експорту зерна також передувала сталінській колективізації. Радянське рішення відновити експорт, коли голод тривав, а організації допомоги протестували,

пов'язувало прагнення отримати іноземний капітал із вилученням їжі в людей, які її потребували. Це був раніший приклад конфлікту між економічними цілями держави й виживанням населення України.

Вказівки Леніна, 1921–1922 роки

18 травня 1921 року, до Михайла Фрунзе, із копіями Петровському, Раковському та керівництву Компартії України: «Головне питання всієї радянської влади, питання життя і смерті для нас — зібрати в Україні 200–300 мільйонів пудів». Записка виходила з повідомлення Бухаріна про чудовий урожай на півдні й наказувала Фрунзе поставити запаси солі під військовий контроль, щоб забезпечити збір. Переклад з російської.

Ленін виступає перед військовими на Свердловській площі в Москві, 5 травня 1920 року. Праворуч стоять Лев Троцький і Лев Каменєв.

26 серпня 1921 року він закликав розпустити громадський комітет допомоги голодуючим, а його небільшовицьких організаторів — заарештувати або вислати.[20]

9 листопада 1921 року, у проєкті постанови Політбюро, надісланому В. М. Михайлову, Ленін знову наполягав на збиранні продовольства в Україні та «доставці нам 57 мільйонів пудів». Він вимагав енергійних заходів і звітів двічі на місяць про збір та вивезення до РСФРР. Це була вимога поставки, а не запис про фактично відправлений обсяг.

У таємному листі від 19 березня 1922 року до Молотова для членів Політбюро Ленін прагнув скористатися голодом та ослабленням спротиву для вилучення церковних цінностей у Росії: «Саме тепер і тільки тепер, коли в охоплених голодом місцевостях їдять людей, а на дорогах лежать сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковного майна з найшаленішою і найбезжальнішою енергією, не зупиняючись перед придушенням найменшого спротиву». Переклад за англомовною версією Бібліотеки Конгресу. Він також прагнув отримати кошти для роботи уряду, відбудови економіки та радянської дипломатії в Генуї.

У тому самому листі він вимагав придушувати спротив розстрілами: «Що більше представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії нам удасться з цього приводу розстріляти, то краще».

[20] Ленін, до Сталіна та членів Політбюро, 26 серпня 1921 року, *Collected Works*, т. 45 (Progress Publishers, 1976), с. 268–270. Він пропонував заарештувати Прокоповича, розселити інших небільшовицьких членів комітету під наглядом і протягом двох місяців висміювати та цькувати їх у пресі. До складу громадського Всеросійського комітету допомоги голодуючим входили більшовицькі посадовці, але більшість становили безпартійні; це була окрема від ARA організація. Див. також сучасне подіям свідчення лорда Еммотта, 11 серпня 1921 року, *HL Deb*, т. 43, стовп. 508–509.

Спадкоємність проявляється в конкретних механізмах: примусовому вилученні продовольства, нерівності пріоритетів, перешкоджанні допомозі та політичному використанні голоду.

1.1.3 Повоєнний голод 1946–1947 років

У 1946–1947 роках, за Сталіна, після спустошень, завданих Другою світовою війною, Україну вразив новий голод. Сильна посуха поглибила занепад сільського господарства. Але радянська влада й далі вимагала виконання обтяжливих планів поставок і погрожувала посадовцям, які не забезпечували потрібної кількості продовольства. Енциклопедія України зазначає, що вилучені запаси експортували до підконтрольних СРСР країн Східної Європи, поки українці голодували. Воєнні руйнування й неврожай були реальністю; рішення щодо заготівель, розподілу та експорту визначали, як ці труднощі позначалися на населенні.

У пошуках їжі люди їхали на захід, до місцевостей, де колективізація набула менших масштабів. Влада намагалася перешкоджати цим поїздкам і продажу їжі прибулим. Радянське публічне заперечення знову приховувало катастрофу, за яку державна політика несла відповідальність.

Американська дипломатична записка від 27 травня 1948 року фіксує поставки ЮНРРА до України та Білорусі через програму, значною мірою фінансовану Сполученими Штатами. Отже, під час повоєнного голоду міжнародна допомога надходила за іншою програмою, ніж місія АРА 1921–1923 років.

1.2 Хронологія, механізми й людські наслідки

Голодомор виріс із примусового перетворення сільського життя. Перша п'ятирічка, запроваджена 1928 року, зосередила інвестиції на важкій промисловості. Зерно мало годувати дедалі численніших міських робітників, а експорт допомагав оплачувати імпорт обладнання. Сільськогосподарське виробництво підпорядковувалося промисловим пріоритетам держави, і від селянських родин вимагали віддати ресурси для досягнення цих цілей.

> **НЕП і п'ятирічні плани**
>
> Ленін запровадив нову економічну політику (НЕП; російською: *новая экономическая политика*, НЭП) у березні 1921 року на тлі господарського краху, селянського опору й виснаження громадянською війною. У праці «Про продовольчий податок» (квітень 1921 року) він закликав відновити селянське виробництво: податок мав замінити примусові реквізиції, а селяни могли торгувати надлишками після його сплати. Відроджувалися дрібне приватне виробництво й обмін, тоді як партія зберігала політичну владу, а держава — контроль над головними галузями промисловості. Цей відступ означав визнання того, що примусове вилучення підривало здатність до виробництва.

НЕП і п'ятирічні плани (продовження)

Перша сталінська п'ятирічка, розрахована на 1928–1932 роки, спрямувала інвестиції на швидку індустріалізацію, а примусова колективізація витіснила господарський порядок НЕПу. У доповіді 7 січня 1933 року Сталін подав важку промисловість і перетворення сільського господарства як головні здобутки. Плани мали узгоджувати ресурси й нарощувати майбутні виробничі можливості. Натомість тиск заради виконання показників міг нищити ці можливості, придушувати небажану інформацію й винагороджувати успіхи на папері замість сталих результатів.

Яків Гумінер, 1931. «Арифметика зустрічного промислово-фінансового плану: 2 + 2 плюс ентузіазм робітників = 5». На стрілках зазначено «1929, 1930» та «1931, 1932» (переклад з російської).[21]

Промислова історія України почалася не зі Сталіна. У XIX столітті британський, французький і бельгійський капітал та фахові знання сприяли розвитку Донбасу й півдня України; металургійний завод валлійського підприємця Джона Г'юза в Юзівці, пізніше перейменованій на Донецьк, виплавляв чавун у 1872 році. Отже, сталінське розширення промисловості спиралося на вже наявну промислову базу, хоча його масштаби й організація докорінно змінилися.[22]

Промислове зростання й необхідність колективізації — різні питання. У *Farm to Factory* (2003)[23] Роберт К. Аллен пов'язує значне зростання з радянськими промисловими інвестиціями. Його модель порівнює колективізацію зі збереженням індивідуального

[21] Плакат Гумінера 1931 року з'явився за вісімнадцять років до роману Джорджа Орвелла *Nineteen Eighty-Four* («1984», 1949). Він обіцяє за чотири роки досягти обсягів виробництва, запланованих на п'ять. У своїх мемуарах *Assignment in Utopia* (1937) Юджин Лайонс описує роботу кореспондентом United Press у Радянському Союзі та своє дедалі глибше розчарування в сталінізмі. Там він згадує ту саму кампанію (частина II, розділ XV, с. 240). Орвелл опублікував рецензію на книжку 9 червня 1938 року. У січні 1939 року він писав, що «два і два дорівнюватимуть п'яти, коли так скаже Вождь» (наш переклад з англійської). У романі *Nineteen Eighty-Four* рівняння стає вимогою підкоритися владі партії (частина III, розділи II та IV). Радянська цензура перешкоджала поширенню роману *Nineteen Eighty-Four* серед широкої публіки, хоча 1959 року з'явився офіційний переклад, доступний лише вищим партійним посадовцям. Дозволені уривки з роману з'явилися 1988 року; повне радянське видання — 1989 року.

[22] Serhii Plokhy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015), розділ 16, "On the Move". Див. також Glamorgan Archives, "Founding the New Russia Company (1868–1871)".

[23] Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton University Press, 2003), розділ 8, с. 153–171.

селянського господарювання й продажу продукції на ринку за нової економічної політики (НЕП), показуючи невеликий приріст змодельованого загального ВВП і більший приріст випуску в несільськогосподарських галузях. Це порівняння вимірює виробництво; оцінка добробуту має також враховувати втрачені життя й зруйновані громади. Отже, самі промислові здобутки не доводять, що знищення незалежного сільського господарства було необхідним.

Від 1929 року масова колективізація змушувала селянські родини передавати колгоспам контроль над землею, реманентом і худобою. Кампанія проти так званих куркулів була спрямована на заможніших господарів, але це тавро також слугувало для покарання спротиву. Конфіскації, арешти й депортації роз'єднували родини та виривали хліборобів із їхніх громад. Вступ до колгоспу не гарантував їжі: поставки державі мали перевагу над тим, що члени господарства могли залишити собі.

Віз із зерном під українським гаслом «ПЕРШИЙ ХЛІБ ДЕРЖАВІ». «Хліб» тут означає зерно нового врожаю. Постанова від 18 листопада 1932 року прямо підпорядковувала збереження колгоспних насіннєвих, фуражних і продовольчих запасів виконанню планів хлібозаготівель.

Колективізація також послабила здатність села пережити продовольчу кризу, знищуючи поголів'я худоби. Тварини були виробничим капіталом і родинним резервом: коні давали тяглову силу, корови — молоко, а тварин можна було продати або спожити, коли іншої їжі бракувало. Тому обвал поголів'я в СРСР завдав удару і сільськогосподарському виробництву, і засобам виживання родин. Частина селян забивала тварин, щоб не віддавати їх, але ці рішення ухвалювали під загрозою примусового вилучення.

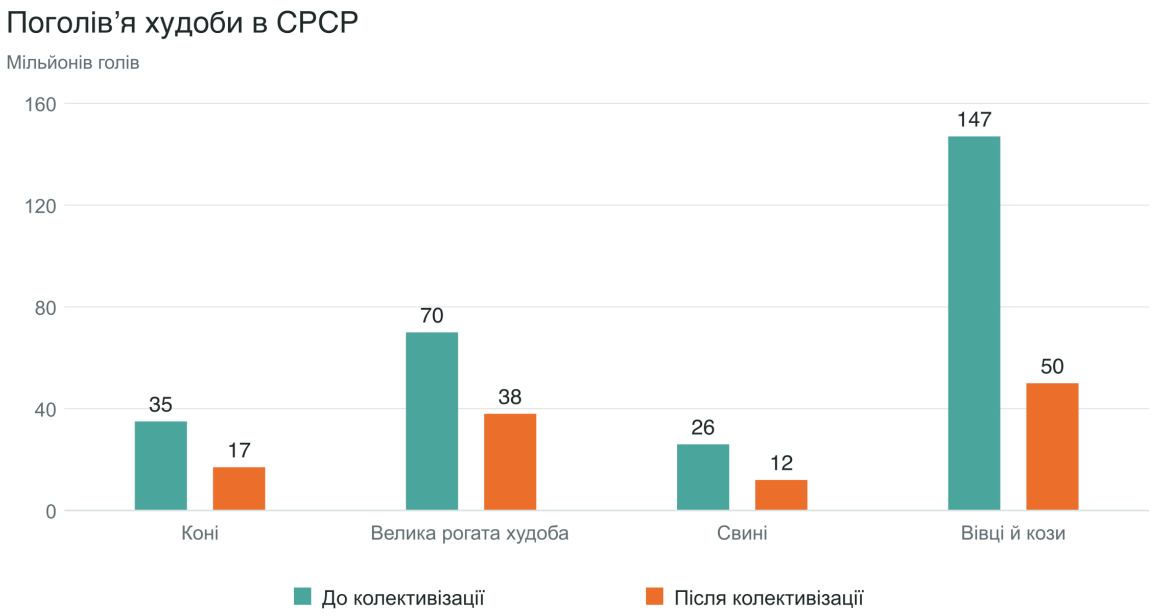

Округлені загальносоюзні числа, наведені Стівеном Коткіним для перетворень 1928–1933 років; це не показники лише України. Дати окремих статистичних рядів поголів'я можуть різнитися.

У повідомленні до Серго Орджонікідзе від 9 квітня 1932 року описано голод, нестачу насіння та виснажену худобу в Західному Сибіру. Автор, Фейгін, пов'язував поганий стан тварин передусім із браком кормів і попереджав, що офіційна статистика прикрашала становище. Він також описував плани сівби, які ігнорували відмінності між полями, хоча посадовці розуміли необхідність перегляду. Попередження про зруйновані виробничі можливості та вади планування надходили ще до піку голоду.

Роззброєння села

«Селянине! Віддай зброю червоноармійцеві. Він краще захистить тебе, твоє майно й землю». Плакат, 1919 рік.

Більшовики привласнювали монополію на збройну силу, обіцяючи захищати тих, кого роззброювали. Ленінський декрет від 10 грудня 1918 року зобов'язував цивільне населення й установи радянської Росії здати гвинтівки, кулемети, револьвери, набої та шаблі. За приховування зброї або опір її здаванню загрожувало ув'язнення від одного до десяти років. Додана інструкція дозволяла схваленим партійними комітетами комуністам залишити по одній гвинтівці й одному револьверу: право залишатися озброєним залежало від політичної довіри.

В Україні декларація Всеукраїнського революційного комітету від 22 січня 1920 року (пункт 4) визначала роззброєння названих нею «куркульських» і «бандитських» елементів першочерговим військовим завданням. Вона прямо засуджувала озброєне українське сільське населення, пов'язане з Петлюрою, Махном чи іншими рухами. Військові комісаріати мали домогтися повного роззброєння за допомогою спланованих облав, винагород за відомості про приховану зброю та безжальних розправ за її приховування. Метою було знищення незалежного збройного опору на селі.

Кампанії тривали протягом 1920-х років. Під час заворушень довкола колективізації 1929–1930 років керівник української політичної поліції Всеволод Балицький стверджував, що попередні вилучення зброї зробили село «цілком роззброєним», — цю оцінку відтворено в архівному дослідженні 2024 року, с. 95–96. Це була заява посадовця про успіх операції; той самий виклад свідчить про нерівномірне проведення кампаній і зброю, що залишалася прихованою. Проте роззброєння сприяло посиленню нерівності сил між озброєними заготівельними бригадами та господарствами, у яких вони вилучали продовольство й майно.

До червня 1932 року вищі посадовці радянської України вже повідомляли про голод. У листах від 10 червня Григорій Петровський і Влас Чубар описували сталінському керівництву надмірні заготівлі. Голод уже був нагальним лихом, а не лише ризиком, пов'язаним із наступним урожаєм.

Закон від 7 серпня 1932 року надав охороні соціалістичної власності надзвичайної каральної сили. За крадіжку колгоспного чи кооперативного майна загрожували розстріл і конфіскація майна; за пом'якшувальних обставин — щонайменше десять років ув'язнення з конфіскацією. Закон діяв у всьому СРСР. Для голодної родини спроба взяти зерно з поля могла стати злочином, покарання за який було разюче неспівмірним із кількістю здобутої їжі.

Попередження надходили не тільки від посадовців. У вересні 1932 року колгоспник Юрко Швець протестував, що заготівельне завдання для його господарства не залишить нічого на харчування. Він повідомляв, що сільське правління погрожувало тим, хто заперечував, міліцією та ДПУ — політичною поліцією. Люди могли працювати в полі, але залишатися без вирощеного продовольства й без змоги безпечно оскаржити його вилучення.

Постанова українського партійного керівництва від 18 листопада 1932 року підпорядковувала колгоспні резерви заготівлям, припиняла авансову видачу зерна в господарствах, які не виконували заготівельних планів, і дозволяла штрафи м'ясом. Занесення на «чорну дошку» припиняло торгівлю та постачання товарів до визначених господарств і сіл. Ці заходи звужували доступ до їжі, водночас караючи за нездатність її поставити.

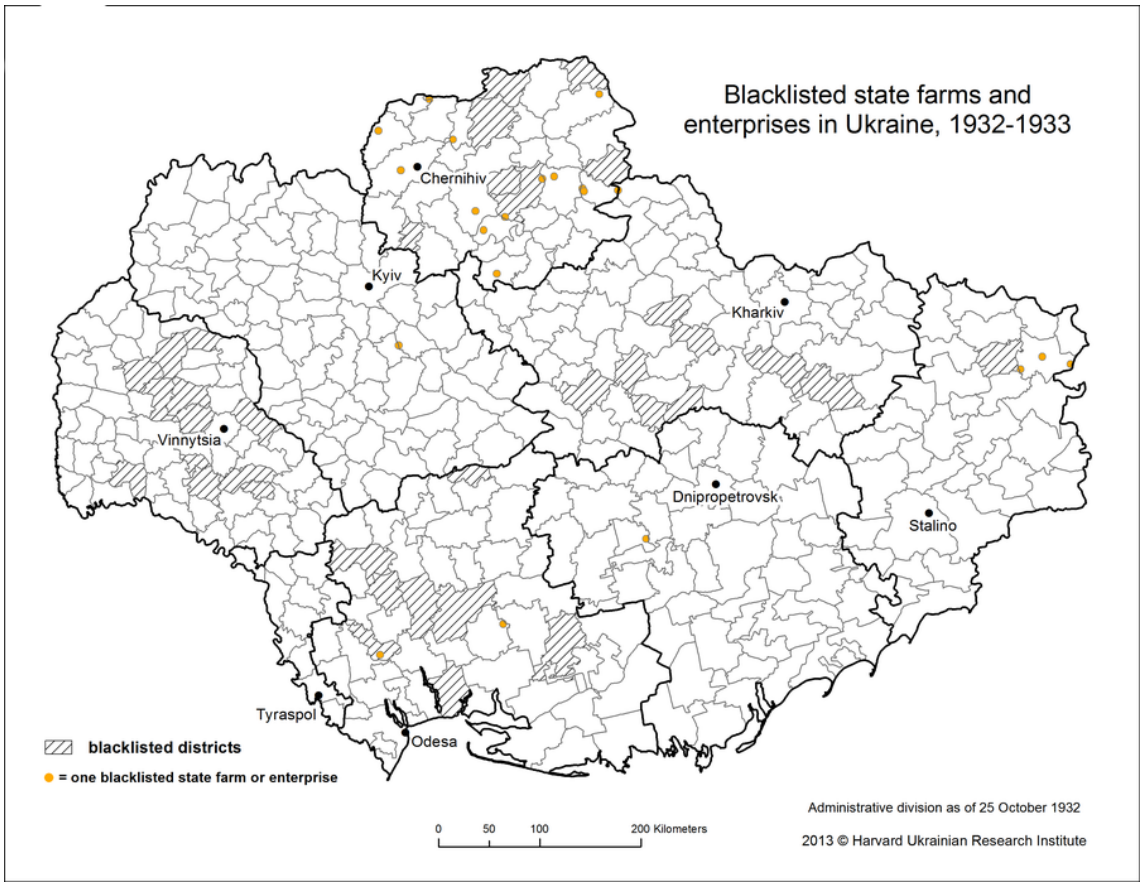

Радгоспи та підприємства України, занесені на «чорні дошки» у 1932–1933 роках. Штрихуванням позначено райони з такими радгоспами, помаранчевими крапками — підприємства. Адміністративні межі подано станом на 1932 рік. Український науковий інститут Гарвардського університету, цифровий атлас України MAPA.

Заготівельні бригади обшукували домівки в пошуках зерна та інших харчів. Партійні посадовці, політична поліція й місцеві активісти проводили цю кампанію на кухнях і в коморах, дістаючись родинних запасів. Люди намагалися ховати їжу, чинити спротив вилученням або шукати допомоги деінде, але виявлення запасів могло спричинити нові покарання. Втрата овочів, м'яса чи картоплі мала значення навіть тоді, коли зерна вже не залишалося: забирали й останні засоби пережити зиму.

Загальносоюзна постанова від 19 січня 1933 року замінила контрактаційну систему хлібозаготівель твердими обов'язковими поставками, а зобов'язання колгоспів визначала в розрахунку на гектар. Вона забороняла самовільне підвищення зобов'язань місцевою владою й обіцяла виробникам право розпоряджатися зерном, що залишалося після їх виконання. Проте поставки державі й далі мали пріоритет, а колгоспна торгівля зерном залежала від виконання регіональних планів поставок і наповнення насіннєвих фондів. Нові правила стосувалися врожаю 1933 року; родинам, які вже голодували, ще треба було пережити місяці до нього.

22 січня 1933 року Сталін і Молотов наказали перешкоджати виїзду селян з України та Північного Кавказу. Поліції в регіонах, куди вони прибували, доручили їх затримувати й після перевірки повертати назад. Цей захід перекривав шлях до їжі після виснаження родинних запасів. І залишатися вдома, і намагатися виїхати могло бути смертельно небезпечно.

«Голод змушує селян вирушати в дорогу». Александр Вінерберґер, 1933 рік; ілюстрація 10 у книжці Евальда Амменде Muss Russland hungern? (1935).

Водночас розподіл продовольства тривав, зокрема через радянські продовольчі та насіннєві позики Україні. У доповідній записці від 15 березня 1933 року подальшу допомогу обговорювали у зв'язку з весняною сівбою. Розпорядження від 31 березня 1933 року[24] для лікарень Київщини вимагало посилити харчування хворих, які одужували від наслідків голоду, щоб вони могли якнайшвидше повернутися до роботи. Продовольство також виділяли дітям, а в Криму — і деяким літнім непрацездатним людям. Така допомога могла рятувати окремих одержувачів, залишаючи інших без доступу до їжі. Експорт також тривав, хоча різко скоротився порівняно з 1931 роком. Отже, розподіл продовольства між родинами, робітниками, резервами, насіннєвими фондами та закордонними продажами й далі вимагав рішень про те, чиї потреби буде задоволено.

[24] R. W. Davies, Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Palgrave Macmillan, 2009), переглянуте видання, с. 220–223.

Закриття церков також послабило можливості організації місцевої допомоги. Епплбом зазначає, що українські священники й церковні установи допомагали організовувати допомогу голодним у 1921 році; їхнє придушення позбавило громади незалежних осередків підтримки. Проте окремі вчителі, місцеві посадовці й родичі рятували життя у 1932–1933 роках, іноді через школи, лікарні та дитячі будинки.[25]

Для частини родин виживання залежало від рідних за кордоном або цінностей, які ще можна було віддати. Крамниці Торгсіну продавали продовольство за іноземну валюту й дорогоцінні метали; перекази можна було обміняти на товарні ордери. Обручки й родинні речі ставали платою за борошно. Такі операції дозволяли людям із потрібними цінностями чи зв'язками отримати їжу; їхні ресурси водночас переходили до держави. Цей шлях до порятунку був доступний не всім. Він відрізнявся від міжнародної місії допомоги й був закритий для тих, хто не мав нічого прийнятного для обміну. У всьому СРСР 1933 року Торгсін отримав близько 45 тонн чистого золота, майже стільки ж, скільки видобула радянська золотодобувна промисловість. Під тиском уряду Торгсін двічі підвищив ціни на борошно, хліб і крупи взимку 1933 року. За ту саму кількість їжі родини мусили віддавати більше цінностей, які держава спрямовувала на фінансування індустріалізації.

24 жовтня 1932 року вчителька Олександра Радченко записала, як невеликий переказ із-за кордону дозволив купити харчі в Торгсіні. Її щоденник також описує голодних дітей і тіла, залишені край дороги. У листі Адама й Розіни Кеттерлінгів від 23 квітня 1933 року, надісланому з німецької громади на півдні України, йдеться про смерть родича та прохання допомогти з-за кордону. Адам працював на виноградниках і охороняв будівлю з продовольством, поки його власній родині бракувало їжі.

Олександра Радченко, вчителька й авторка щоденника, що зберіг свідчення про повсякденне життя під час голоду.

[25] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), розділ 5, "Collectivization: Revolution in the Countryside, 1930", с. 136 і розділ 12, "Survival: Spring and Summer, 1933", с. 269–270.

Після посилення вилучень продовольства й обмежень пересування відбулося різке зростання смертності в першій половині 1933 року. Коли зима змінювалася весною, людям, які вже вичерпали запаси, ще належало дожити до нового врожаю. Голод послаблював здатність працювати, піклуватися про дітей і шукати допомоги. Смерть когось із родини могла ще більше обмежити можливості тих, хто залишився, здобувати їжу.

Реконструкція 2015 року, яка оцінює надсмертність у радянській Україні за 1932–1934 роки в 3,9 мільйона осіб, поєднує переписи, реєстрацію народжень і смертей та оцінки міграції, виправляючи неповноту або викривлення обліку.[26] Вона встановлює кількість смертей понад очікувану за відсутності кризи, а не просто підраховує свідоцтва, де причиною смерті названо голод. Оцінка не охоплює ненароджених дітей і втрат поза межами республіки. Більшість смертей припала на село, хоча міста також постраждали. Ця кількість смертей відповідає приблизно 12,6 % від оцінюваних 31,4 млн жителів республіки на початку 1932 року. Приховування державою підсумків перепису 1937 року й переслідування його організаторів додатково перешкоджали чесному публічному обліку людських втрат.

Надсмертність у радянській Україні, 1932–1934 роки. Майже дев'ять десятих цих смертей припали на 1933 рік. Діаграму побудовано за даними Rudnytskyi та ін. (2015), таблиця 6; ненароджених дітей не враховано.

[26] Опубліковані оцінки різняться залежно від виправлень неповного обліку, припущень щодо міграції, територіальних меж і врахування ненароджених дітей. У регіональному аналізі Левчук та співавторів (2020) збережено оцінку приблизно 3,9 мільйона надлишкових смертей у радянській Україні за 1932–1934 роки.

Втрати від голоду за регіонами

Україна, 1932–1934 · Надсмертність, тисяч осіб

Межі станом на 1 квітня 1933 року

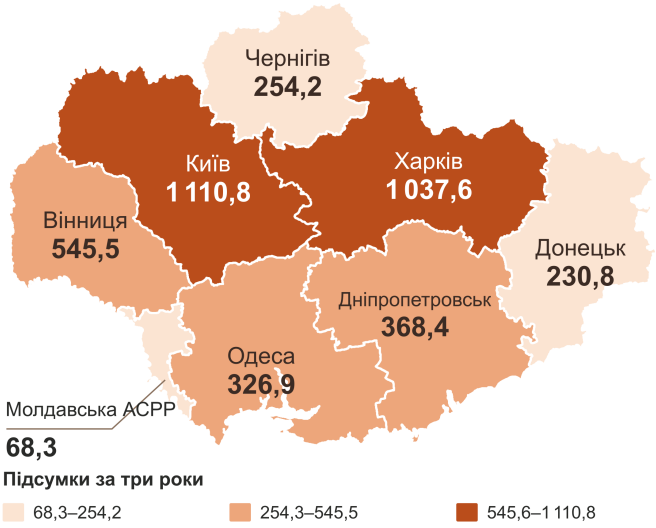

Джерело: MAPA · Український науковий інститут Гарвардського університету

Оригінальна карта © 2018 The President and Fellows of Harvard College. Перемальовано для Vatnik Soup.

Надсмертність за роками

Регіон	1932	1933	1934	Разом
Київ	83,9	**991,5**	35,4	1 110,8
Харків	46,9	**969,9**	20,8	1 037,6
Вінниця	27,0	**497,3**	21,1	545,5
Дніпропетровськ	20,6	**331,3**	16,5	368,4
Одеса	19,6	**300,3**	7,0	326,9
Чернігів	17,6	**205,4**	31,2	254,2
Донецьк	28,7	**175,2**	26,9	230,8
Молдавська АСРР	5,7	**58,2**	4,4	68,3

Округлені оцінки відтворено за джерелом.

Регіональна надсмертність у радянській Україні, 1932–1934, у тисячах осіб. Відтінки показують підсумки за три роки, таблиця — річні показники. Межі станом на 1 квітня 1933 року, включно з Молдавською АСРР. Перемальовано за даними MAPA та історичними межами Українського наукового інституту Гарвардського університету.

«Масовий цвинтар — море дюн». Александр Вінерберґер, 1933 рік; ілюстрація 20 у книжці Евальда Амменде Muss Russland hungern? (1935).

Харків, весна–літо 1933 року: один чоловік лежить мертвий, інший сидить поруч із товаришем, близьким до смерті. Фотографія Александра Вінерберґера на аркуші альбому Інніцера.

Розподіл смертей також потребує пояснення. У праці «The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33» Андрій Маркевич, Наталя Науменко та Ненсі Цянь повідомляють про **вищу смертність у регіонах, де напередодні голоду частка етнічних українців була більшою, зокрема поза радянською Україною.** У їхньому регіональному аналізі смертність не була пов'язана з продуктивністю виробництва продовольства, тоді як планові та фактичні заготівлі були вищими, а залишки зерна після заготівель — нижчими там, де частка українців була більшою.

СВІДЧЕННЯ ЛЮДИНИ, ЯКА ПЕРЕЖИЛА ГОЛОДОМОР

«… у нас не було їжі, лише вода».

Тамара Орлова — дитячі спогади про Голодомор

Вона згадувала позбавлення родини майна та життя з матір'ю в комірчині без вікон.

Уривок спогадів: збірка HREC, с. 43. Опубліковано в газеті «День» 2010 року; українську цитату перекладено з наведеного англійського видання.

Харків, 1933 рік. Фотографія і свідчення стосуються різних людей.

Виживання не повертало втраченого світу. Діти втрачали батьків, родини розпорошувалися, а села втрачали людей, чия праця й турбота їх підтримували. Спогади про приховування їжі, пошуки допомоги й рішення про те, чим можна поділитися, залишалися в родинах довго після того, як публічні розмови про голод заборонили. Втрата контролю над урожаєм оберталася втратою рідних, сусідів і повсякденної захищеності, на якій трималося життя громади.

1.3 Експорт зерна й державні пріоритети

За продовольчими розрахунками Маркевича, Науменко та Цянь, реконструйований урожай зерна становив 9,1 мільйона тонн. Держава заготовила 4,2 мільйона тонн, залишивши близько 4,9 мільйона тонн у сільській місцевості. Виробництво скоротилося порівняно з 16,8 мільйона тонн у 1931 році, але навіть меншого врожаю 1932 року вистачало, щоб запобігти голоду, якби його розподілили серед населення України.

Якби цей урожай залишили для харчування сільського й міського населення України, на кожного жителя припадало б близько 0,79 кг зерна на день за розрахованої в дослідженні потреби 0,78 кг. **1932 року Україна виробила достатньо продовольства, щоб уникнути голоду.** Після заготівель у сільській місцевості залишалося лише 0,54 кг на людину на день — приблизно на 30% менше від цієї потреби. Автори також встановлюють, що решта СРСР виробила достатньо продовольства для свого

населення й без зерна з України.[27] Повну анотацію та бібліографічне посилання наведено в розділі 2.3.

Урожай зерна в Україні 1932 року та кількість, що залишилася в сільській місцевості після державних заготівель. Залишок включає насіннєве зерно й не вимірює фактичного споживання. Джерело: Маркевич, Науменко та Цянь, таблиця 1.

Радянський Союз продовжував експортувати сільськогосподарську продукцію, поки люди голодували. Це видно з його власної опублікованої статистики. Статистичний довідник «СССР в цифрах»[28] 1935 року, с. 574–575, наводить у категорії «Хлебные культуры» — зернові культури — експорт 4 846 024 тонн у 1930 році, 5 182 855 у 1931-му, 1 819 114 у 1932-му та 1 771 364 у 1933-му. Це підсумки для всього Радянського Союзу, а не дані про експорт саме з України; категорія ширша за саму пшеницю.

[27] Маркевич, Науменко та Цянь, «The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33», розділ 3, таблиця 1; текст попередньої журнальної публікації за посиланням авторки, с. 8–10. Реконструйоване виробництво 1932 року становить 9,1 мільйона тонн, заготівлі — 4,2 мільйона; залишок близько 4,9 мільйона тонн обчислено з цих округлених величин. Заготівлі охоплюють постачання міських споживачів, експорт і резерви: це не показник вивезення зерна за межі України, і його не можна додавати до обсягів експорту. Таблиця 1 наводить 0,791 кг виробленого зерна на жителя на день і 0,538 кг залишку на сільського жителя; у тексті потребу в продовольстві оцінено у 0,778 кг на основі офіційних норм калорійності з урахуванням демографічного складу. Показники мають різну базу населення. Залишок включає насіннєві запаси й не є спостережуваним споживанням; розрахунки не враховують несистематично задокументованого повернення продовольства й допомоги та не віднімають втрат під час зберігання чи перевезення. Автори розглядають ці обмеження й наявність інших харчів. Наведений нижче загальносоюзний експорт за календарні роки — окремий ряд даних, а не експорт зерна з урожаю України 1932 року.

[28] ЦУНХУ Госплана СССР, *СССР в цифрах* (Москва, 1935), с. 574–575.

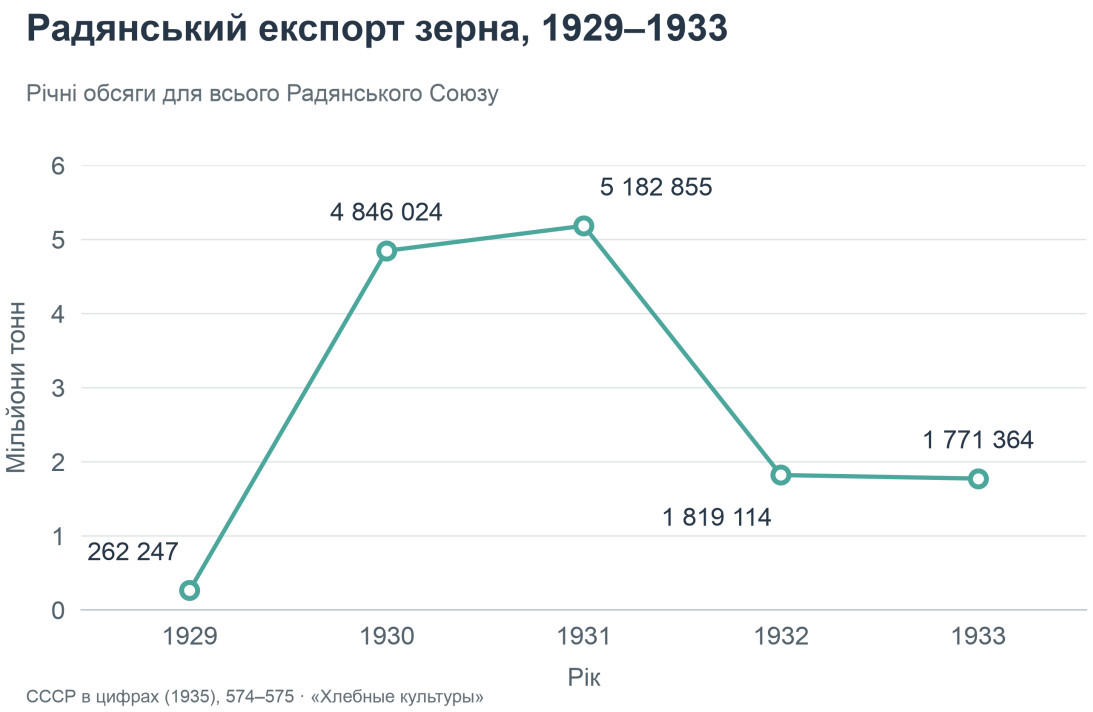

Радянський експорт зерна, 1929–1933 роки: річні обсяги для всього Радянського Союзу в тоннах. Точки позначають п'ять календарних років і з'єднані прямими відрізками.

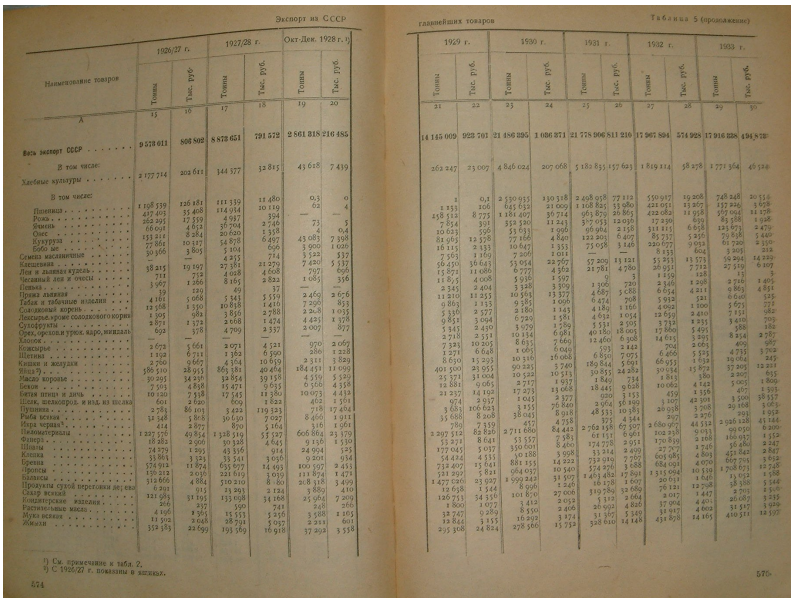

Експорт зерна в офіційній радянській статистиці: розворот довідника «СССР в цифрах» (1935), с. 574–575. У рядку «Хлебные культуры» обсяги подано в тоннах; у сусідній колонці наведено грошову вартість.

Отже, після 1931 року експорт різко скоротився, але тривав під час катастрофи 1932–1933 років. Обидва факти мають значення. Скорочення загального експорту не виключає вилучення їжі, якої відчайдушно потребують конкретні родини. Водночас річний підсумок не показує, коли відправили вантаж, де заготовили його вміст і які охоплені голодом громади могли б його отримати.

Продаж за кордон був частиною ширшої боротьби за сільськогосподарські ресурси. У промові 9 липня 1928 року про індустріалізацію та хлібну проблему Сталін визначав

вилучення ресурсів із сільського господарства як джерело фінансування промисловості. За імпорт машин і фахових знань потрібно було платити, а міста, що розросталися, та промислові проєкти також потребували продовольства.[29] Але значення, яке надавали промисловому розвитку, не визначало, скільки можна було безпечно забрати у виробників, і не виправдовувало позбавлення їх засобів виживання.

Закупівлі за кордоном також слугували нарощуванню радянської військової могутності. Крім готових машин, СРСР купував проєкти заводів, обладнання, права на виробництво та технічну допомогу. Наприклад, договір, який «Амторг» уклав 28 квітня 1930 року з американською U.S. Wheel Track Layer Corporation, передбачав два танки Крісті, права на їх виготовлення та технічну допомогу для виробництва в СРСР.[30]

Експортні надходження мали значення і для платежів за раніші закупівлі. У жовтні 1931 року Політбюро пов'язало радянські замовлення в Німеччині з можливостями радянського експорту та попередило, що платежі, які належало здійснити 1932 року, були недостатньо забезпечені. У січні 1934 року Наркомат зовнішньої торгівлі повідомив, що обладнання, замовлене в 1930–31 роках, продовжувало надходити 1932 року, а німецькі поставки 1933 року включали замовлення 1931–32 років.[31] Зерно було одним із кількох джерел надходжень з-за кордону; цей фінансовий зв'язок не доводить, що конкретні партії зерна оплачували конкретну зброю.

Тому експорт слід розглядати разом із заготівлями, внутрішнім розподілом, резервами, насінням, а також часом надання допомоги та її одержувачами. Тонна, записана як експорт, не залишалася в родині, що голодувала. Насамперед потрібно з'ясувати, як влада розподіляла ресурси в міру посилення голоду; питання відповідальності також стосується того, що вона знала та які варіанти дій їй залишалися.

[29] Політбюро ЦК ВКП(б), *Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта*, затверджено 15 жовтня 1931 року, пункти 2–4 (RGASPI, f. 17, op. 162, d. 11, l. 29); Народний комісаріат зовнішньої торгівлі СРСР (НКЗТ), *Внешне-торговая политика СССР*, доповідна записка від 12 січня 1934 року, розділ III, «Германия» (RGAE, f. 413, op. 12, d. 1366, ll. 16–17). Директиви пов'язують радянські замовлення в Німеччині з можливостями експорту; записка описує гарантовані кредити та поставки за раніше розміщеними замовленнями.

[30] U.S. Wheel Track Layer Corporation та Amtorg Trading Corporation, договір від 28 квітня 1930 року, преамбула та §§ 1, 9–10; російськомовна архівна копія в транскрипції T-34 Inform (РДВА, ф. 31811, оп. 1, спр. 374, арк. 5–6). Договір передбачає танки, права на їх виготовлення в межах СРСР і технічну допомогу. Ширший промисловий та військовий контекст: Piotr R. Frankowski, *The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World*, розд. XX, XXII та XXIV–XXV (готується до друку).

[31] Політбюро ЦК ВКП(б), *Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта*, затверджені 15 жовтня 1931 року, § 2(а), (в) (РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, спр. 11, арк. 29); Народний комісаріат зовнішньої торгівлі СРСР (НКЗТ), *Внешне-торговая политика СССР*, доповідна записка, 12 січня 1934 року, розділи I та III, «Германия» (РДАЕ, ф. 413, оп. 12, спр. 1366, арк. 1–26; підрозділ про Німеччину, арк. 16–17). Розділ I розрізняє замовлення й поставки та називає забезпечення платоспроможності після великих замовлень 1929–31 років центральним завданням; розділ III вказує на німецькі поставки за ранішими замовленнями.

1.4 Обізнаність і дії міжнародної спільноти

Відомості про голод доходили до зовнішнього світу, поки люди ще помирали. Радянська влада перешкоджала розслідуванню й заперечувала катастрофу, але репортажі, листи та звернення перетинали кордон. Тому слід розрізняти три питання: яка інформація ставала публічною, що іноземні уряди знали непублічно і що вони були готові робити. Іноземні уряди та інституції отримували докази каналами, незалежними від преси.

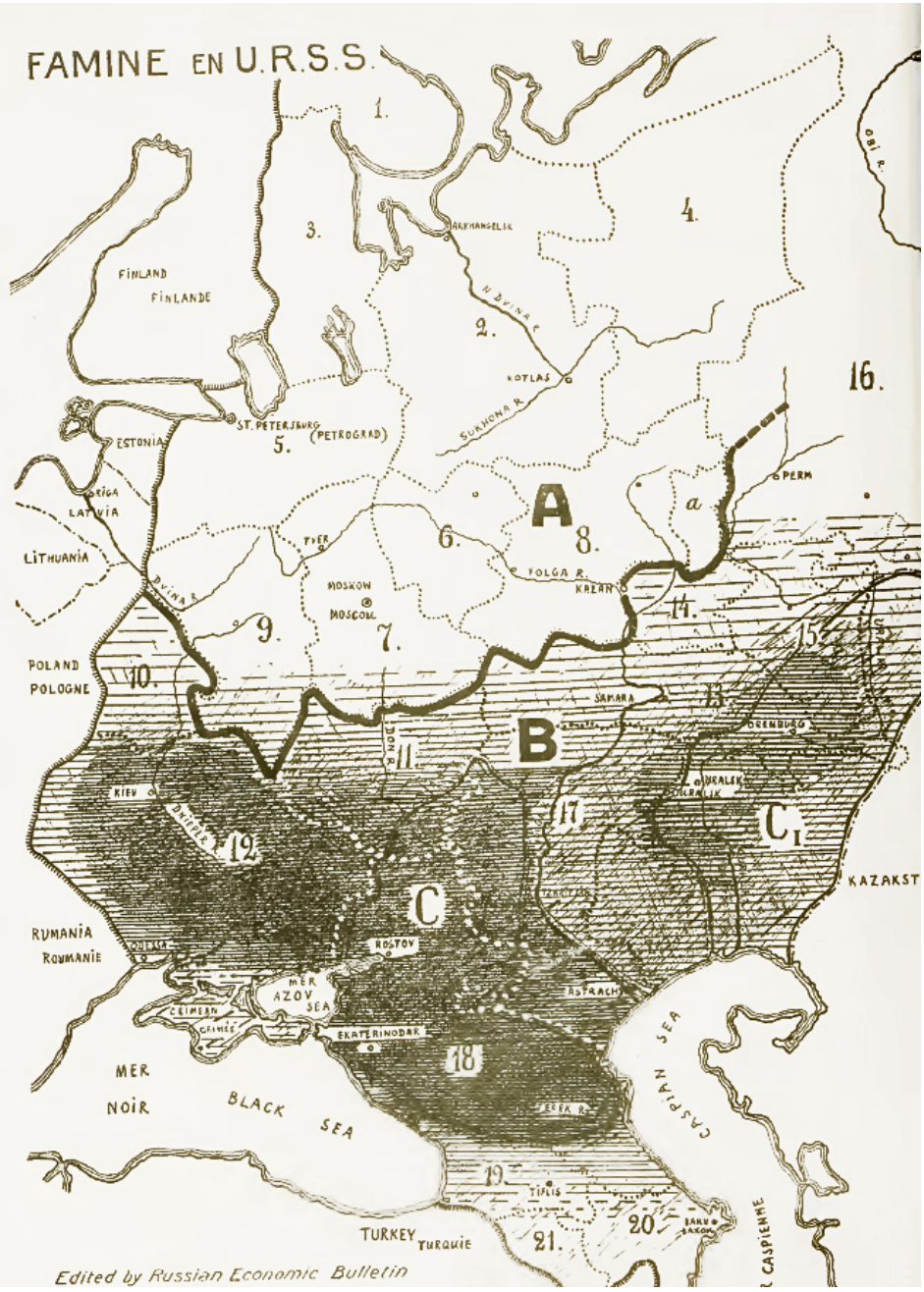

Famine en U.R.S.S., карта з видання A. Маркова Famine in USSR (Париж, 1933). A — регіони, що споживали зерно; B — регіони, що його виробляли; C — колишні землі донських, кубанських і терських козаків; C_1 — уральських та оренбурзьких козаків. Густим штрихуванням позначено території, визначені як найбільш уражені голодом. Карта охоплює європейську частину СРСР і Кавказ, а не всі території, охоплені голодом у СРСР.

Українці самі намагалися привернути увагу до катастрофи. Лист Української національної ради в Канаді до прем'єр-міністра Р. Б. Беннета від 2 жовтня 1933 року

повідомляв про сповнені відчаю листи, які надходили до Канади. 26 вересня Координаційний комітет міжнародних жіночих організацій звернувся до голови Ради Ліги Націй Югана Мовінкеля із закликом діяти щодо радянської України. Родичі й захисники жертв домагалися відповіді, а не чекали, доки іноземні спостерігачі дізнаються про їхні страждання.

Микола Лемик: привернути увагу до голоду

21 жовтня 1933 року Микола Лемик, молодий член Організації українських націоналістів (ОУН), застрелив Олексія Майлова, посадовця радянського консульства у Львові. Львів тоді належав до Польщі. ОУН запланувала вбивство як протест проти голоду в радянській Україні.

Лемик здався польській поліції, щоб пояснити в суді політичні мотиви вбивства й привернути увагу до голоду. Його судовий процес висвітлювала преса в Галичині та за кордоном; Лемика засудили до довічного ув'язнення. Цей випадок показує намагання прорвати радянське замовчування з-за меж СРСР.[32]

Микола Лемик.

Незалежні репортажі також суперечили офіційній версії. Берлінська заява Ґарета Джонса від 29 березня 1933 року донесла спостереження з його подорожі до міжнародної аудиторії. Березневі статті Малкольма Маґґеріджа в *Manchester Guardian* описували голод в Україні та на Північному Кавказі. У подальшій відповіді Дюранті[33] Джонс назвав кілька видів доказів: розмови в селах, свідчення селян, які залишили домівки, листи, відомості від дипломатів, журналістів і технічних фахівців. Ці репортери мали різний доступ до інформації та користувалися різними методами, але існування цензури не робило незалежне дослідження неможливим.

Подорож канадської журналістки Ріа Клайман Україною та Північним Кавказом 1932 року стала ще одним шляхом, яким свідчення селян доходили до читачів за кордоном. У репортажі для *Toronto Evening Telegram* від 16 травня 1933 року вона описала родини, позбавлені їжі й худоби, та селян, які просили її передати звернення до Кремля. Стаття вийшла в найсмертоносніші місяці голоду, але розповідала про становище, яке журналістка бачила попереднього року.

У серії з п'яти статей для *Manchester Guardian* у жовтні 1933 року Вільям Генрі Чемберлін визнавав незвично високу смертність після подорожі Україною та Північним Кавказом, але водночас відтворював радянські пояснення. У матеріалі для *Christian Science Monitor* від 29 травня 1934 року, уже після від'їзду з Москви, він описав людей, які пережили голод і чиї свідчення суперечили офіційним запереченням, та представив голод як знаряддя політики. Цензура й прагнення зберегти доступ могли обмежувати те, що кореспондент публікував, навіть після того, як він на власні очі

[32] Докладніше про протидію цензурі та нав'язаному мовчанню за комуністичного правління див. Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, Досьє історичної пам'яті (січень 2027 року). Готується до друку.

[33] Про відповідь Дюранті Джонсові та подальшу полеміку див. розділ 1.5 «Дюранті — протоватник».

бачив спустошення, спричинене голодом. Його повніший осуд дійшов до читачів уже після піку людських утрат.

Series on "Tammany's Poor Relations" Continues Today on Pa

NIGHT EDITION ★★★★ Wall Street Closing Prices

New York Evening Post

NIGHT EDITI ★★★★ Wall Street Closing

THREE 3 CENTS — WEDNESDAY, MARCH 29, 1933 — THREE

FAMINE GRIPS RUSSIA, MILLIONS DYING, IDLE ON RISE, SAYS BRITON

Gareth Jones, Lloyd George Aid, Reports Devastation

TOURS FARM AREAS, FINDS FOOD GONE

Asserts Reds Arrest Britons to Check Public Wrath—Peasants "Wait for Death"

FRANCE HAS BIG DEFICIT

GAMBLING TO COME BACK

INSURANCE SAFE BLASTED

S. R. THOMPSON RESIGNS

EXECUTION TOO EXPENSIVE

WOULD BAR FREE LUNCH

CUTS IN VETERANS' BENEFITS MAPPED

REICH JEWS ASK END OF PROTESTS

LEHMAN PLEA ON BEER BILL STIRS STORM

Both Parties in Both Houses Launch Bitter Attack

GOVERNOR BLAMES LOBBYISTS' "SWARM"

ROOSEVELT DEMANDS U CONTROL NEW SECURITI MESSAGE HITS DISHONES

LA GUARDIA SEEKS MAYORALTY AGAIN

Summary of the Securities Bill as Submitted by Roosevelt

New York Evening Post, 29 березня 1933 року: фрагмент першої сторінки з попередженням Джонса. Число загиблих у заголовку є тогочасним повідомленням, а не демографічною оцінкою.

Питання використання економічних відносин для отримання гуманітарних поступок порушували вже тоді. У Палаті громад 5 липня 1933 року герцогиня Атолл говорила про голод в Україні та інших радянських регіонах і критикувала перспективу збагачення на дешевому імпорті радянського продовольства. Вона закликала уряд пов'язати подальші кредити з умовами на користь населення, зокрема з правом селян залишати собі їжу. Її виступ засвідчує, що і катастрофа, і можливий економічний тиск були предметом публічного обговорення під час голоду.

Звернення кардинала Теодора Інніцера, опубліковане 19 серпня 1933 року, також закликало до допомоги й пропонувало тим, хто розширював економічні зв'язки із СРСР, домагатися включення до угод положення про гуманітарну допомогу. Він пропонував використати ці відносини, щоб домогтися доступу для допомоги. На той час весняний і ранньолітній пік смертності вже минув.

Допомога потребувала доступу, а також грошей і продовольства. Радянське заперечення допомагало підтримувати відмову від міжнародної допомоги: допуск незалежної місії викрив би умови, які влада приховувала. Масштабна місія АРА 1921–1923 років не мала відповідника в Україні 1932–1933 років. Приватні перекази й покупки через Торгсін були іншими каналами, залежними від ресурсів і зв'язків, яких багато голодуючих родин не мали. Радянське перешкоджання і небажання іноземних урядів наполягати на допомозі становили окремі перепони, хоча вони взаємно посилювалися.

Комерційна участь тим часом створила інші зв'язки. Американське обладнання, проєктування заводів, інженерна робота й технічні знання сприяли радянській індустріалізації; контракти Ford–Kahn дають конкретний приклад. Промислова співпраця була комерційною діяльністю, окремою від гуманітарної допомоги. Але

присутність іноземних фахівців також створювала потенційні інформаційні канали. Відповідальність слід оцінювати через те, що конкретні учасники знали й на що могли вплинути.

Складальна лінія на московському заводі Ford, 6 листопада 1930 року. Угода 1929 року передбачала використання заводських проєктів Ford і залучення його технічних фахівців до радянської індустріалізації.

10 липня 1933 року італійський консул у Харкові Серджо Граденіго повідомив про голод і хвороби у доповіді посольству в Москві, призначеній також для Міністерства закордонних справ. У попередній доповіді від 31 травня він передбачав, що знелюднення й переселення росіян спричинять русифікацію України, водночас повторюючи антисемітські звинувачення. 2 вересня фашистська Італія підписала із СРСР пакт про дружбу, ненапад і нейтралітет. Повідомлення про голод співіснували з дипломатичним зближенням; ідеологічна ворожість до комунізму не перешкоджала взаємодії з радянською державою.

Сполучені Штати визнали Радянський Союз 16 листопада 1933 року. Серед цілей Рузвельта були комерційні можливості та стримування японської експансії в Азії. Ці інтереси існували незалежно від репортажів Дюранті. Ці дипломатичні пріоритети реалізувалися у визнанні СРСР, тоді як відомості про страждання українців залишалися без належної відповіді.

Дюранті також мав безпосередній доступ до Рузвельта. Їхня зустріч в Олбані в липні 1932 року відбулася, коли Рузвельт був губернатором і кандидатом у президенти. Тогочасне повідомлення в *Time* описує тривалу консультацію. Отже, авторитет Дюранті міг впливати і на політиків, і на читачів газет.

Фінансові переговори показують, наскільки багато Рузвельт був готовий залишити невирішеним. Меморандум від 15 листопада 1933 року передбачав платіж від 75 до 150 мільйонів доларів, профінансований додатковою процентною надбавкою до американських позик або кредитів СРСР, зі скасуванням інших вимог. Точна сума залишалася відкритою. У липні 1934 року помічник державного секретаря Р. Волтон Мур повідомляв про вимоги на понад 600 мільйонів доларів і про зрив переговорів. Визнання вже було надано. Йшлося про запропоновані поступки, а не про завершене врегулювання з виплатою боргу. Комерційні й стратегічні цілі забезпечили

дипломатичний результат, хоча перед цим не було ні виконано фінансових зобов'язань, ні забезпечено гуманітарної допомоги.

Артурдейл і привабливість соціального експерименту

Проєкт Артурдейл у Західній Вірджинії, який підтримувала Елеонора Рузвельт, виріс із того самого пошуку виходу з економічного краху доби Великої депресії. Федеральний уряд придбав ділянку 1933 року; перші родини прибули 1934-го. Його 165 садиб поєднували сімейні земельні ділянки з кооперативними підприємствами, освітою та громадськими послугами. Особиста участь Елеонори допомогла зробити його помітним експериментом із планування життя громади.

Будинки в Артурдейлі, червень 1935 року.

Ті, хто подавав заявки на поселення в Артурдейлі, шукали житло й засоби до існування. Ентузіазм навколо проєкту показує надію, покладену на свідоме перетворення суспільства. Для частини американських лівих радянська індустріалізація обіцяла ще більше можливостей для виходу з кризи капіталізму. Американський журналіст Луїс Фішер прямо висловлював цю симпатію у статті для *The Nation* 1935 року: видимий успіх радянського експерименту був джерелом політичної віри. Коли ця віра ставала залежною від результату, повідомлення про страждання могли сприйматися як напади на саму надію.

Статистика й віра в радянський експеримент

Офіційна статистика допомагала подавати цю надію як успіх, підтверджений цифрами. У доповіді 7 січня 1933 року Сталін стверджував, що національний дохід зріс на 85 відсотків порівняно з 1928 роком, а матеріальне становище робітників і селян поліпшується з року в рік.

Марк Гаррісон у викладі підсумків першої п'ятирічки пов'язує більшу частину заявленого зростання національного доходу з неврахованим підвищенням цін та іншими статистичними викривленнями. Нові промислові потужності співіснували з падінням споживання й масовим голодом.[34]

Політична привабливість полягала в тому, що ці цифри нібито доводили: поки капіталістичні економіки переживали кризу, планування начебто відкривало шлях до іншого майбутнього. Тому вибір показників мав значення. Промислове виробництво могло зростати, коли селяни втрачали доступ до продовольства; оцінка успіху експерименту залежала від того, які результати враховували і чиї втрати виключали з підрахунку.

[34] Гаррісон досліджує приховану інфляцію в радянській промисловій статистиці: підприємствам було вигідно домагатися високих планових цін, щоб легше виконувати завдання у вартісному вираженні. Він також вказує на заборону згори переглядати вже оприлюднені результати в бік зменшення. Статистичні викривлення та політичний захист заявлених досягнень могли посилювати одне одного.

Статистика й віра в радянський експеримент (продовження)

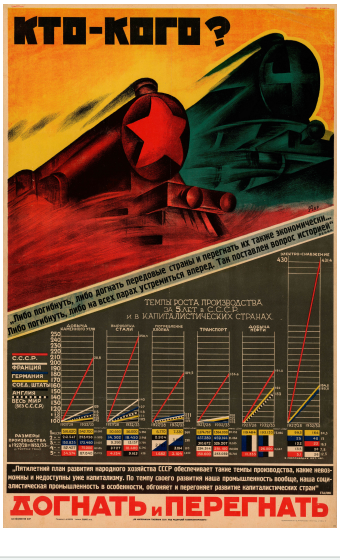

«Хто кого? Наздогнати й перегнати», 1929 рік. Для кожної країни її власний обсяг виробництва 1927/28 року взято за 100. Графіки порівнюють прогнозоване зростання у відсотках до 1932/33 року з різних початкових абсолютних рівнів. Навіть якби прогнози справдилися, швидше зростання саме собою не означало б, що СРСР випередить суперників за обсягом виробництва. Гасло, перегони потягів і стрімкі червоні лінії створюють саме таке враження.

Британські дипломатичні донесення від 5 березня та 17 липня 1933 року описували становище на Кубані й в Україні, зокрема повідомлення про смерті від голоду та спорожнілі села. Пізніші британські дебати особливо виразно показують різницю між обізнаністю й дією. У Палаті лордів 25 липня 1934 року лорд Понсонбі виступив проти парламентського розгляду внутрішніх справ інших країн і перевів увагу на бідність у Британії, голод в Індії та умови у Сполучених Штатах. Таке відвертання уваги не спростовувало доказів з України.[35] У тих самих дебатах представник уряду граф Стенгоуп визнав, що урядові відома значна частина поданої інформації, а єдиним наявним матеріалом для її заперечення була офіційна радянська пропаганда, яка суперечила іншим джерелам. Проте він відмовився надати документи для обговорення. Цей обмін думками відбувся вже після голоду, але він показує, як обізнаність могла співіснувати з опором публічним діям.

Отже, провал міжнародної реакції не можна звести до успішного обману світу, який нічого не знав. Попередження могли блокувати, їм могли не вірити, применшувати їхнє значення або підпорядковувати іншим цілям. Заперечення могло допомагати людям уникати висновків з інформації, з якою вони вже зіткнулися.

[35] Ранній приклад *вотебаутизму*. Див. Vatnik Soup, *Debunk of the Day 4: Whataboutism*, 1 лютого 2026 року.

1.5 Дюранті — протоватник

Репортажі Волтера Дюранті показують, як видимість незалежності могла надавати версії режиму авторитету за кордоном. Він також допомагав приховувати Голодомор — геноцид українців і одне з найстрашніших масових убивств XX століття — саме тоді, коли ця катастрофа тривала. Його репутація досвідченого іноземного кореспондента й лауреата Пулітцерівської премії додавала довіри його публічним запевненням.

Сучасна аналогія *протоватника* стосується певної практики: іноземний коментатор підкріплює бажану для режиму версію власним експертним авторитетом, применшуючи значення суперечних свідчень. Горький так само надавав літературного авторитету прославлянню примусової праці, беручи участь у пропагандистській книжці про Біломорканал 1934 року (див. вставку в розділі 2.5.2). Журналістську діяльність Дюранті можна досліджувати, не припускаючи, що він був оплачуваним радянським агентом. Цензура, залежність від доступу, ідеологічна симпатія, апологетика й таємне вербування — різні форми відносин.

У статті «Russians Hungry, But Not Starving», опублікованій 31 березня 1933 року, Дюранті визнавав смерті, пов'язані з недоїданням, але заперечував голод. Він оспорював докази Джонса й пов'язував повідомлення про голод із хибними прогнозами краху радянської влади.

Портрет опубліковано 1919 року.

мінісуп у подарунок

Волтер Дюранті

У сьогоднішньому Vatnik Soup ми представляємо **Волтера Дюранті**, журналіста британського походження. Найбільше він відомий Пулітцерівською премією за свої репортажі про Радянський Союз — і запереченням Голодомору, коли мільйони українців помирали від голоду.

Він народився в Ліверпулі 1884 року, здобув освіту в Кембриджі і став московським кореспондентом *The New York Times*. Пулітцерівську премію 1932 року йому присудили за матеріали, опубліковані 1931 року.

У березневому репортажі 1933 року він зневажливо назвав свідчення Ґарета Джонса «страшилкою», визнаючи смерті від недоїдання й водночас заперечуючи голод.

Кількома місяцями раніше він запевняв читачів, що росіяни вже «затягували паски». Голод він подавав як скруту, яку люди могли витерпіти, поки тривав радянський поступ.

Його сумнозвісне використання метафори омлету й розбитих яєць виправдовувало жертви режиму. Заперечення та виправдання підсилювали одне одного: применшити страждання, а потім подати їх як ціну побудови соціалізму.

The New York Times так і не повернула його Пулітцерівську премію. У 2003 році Пулітцерівська рада відмовилася її відкликати.

Проте те, що уряд утримався при владі, мало що свідчить про те, чи голодують люди, якими він керує.

Ще показовіше те, що стаття поєднувала **применшення страждання з його виправданням**. Дюранті вдався до метафори омлету й порівняв більшовицьку байдужість до жертв соціалістичного перетворення з готовністю генералів жертвувати солдатами. Аргумент одночасно пропонував дві лінії захисту: катастрофу нібито перебільшували, а жертви подавали як звичайну ціну проєкту. Виживання людей підпорядковувалося досягненням режиму. Отже, його розповідь давала і підставу терпіти страждання, і причину сумніватися в їхньому масштабі.

Це моральна проблема, яку Гаєк пізніше розглянув у розділі X *The Road to Serfdom* (1944), «Why the Worst Get on Top»[36]. Його аргумент стосується інституцій, які винагороджують безжальність, коли колективна мета скасовує обмеження щодо поводження з людьми. Аргументація Дюранті показує, як зовнішній спостерігач міг допомагати робити цю безжальність прийнятною. Твердження, що велике перетворення потребує жертв, також залишало його керівникам право вирішувати, чиїм життям можна пожертвувати.

Гаєк і «Шлях до рабства», 1944

Фрідріх Авґуст фон Гаєк (1899–1992) — британський економіст і політичний мислитель австрійського походження, який навчався у Відні та викладав у Лондонській школі економіки в 1931–1950 роках. Він завершив *«Шлях до рабства»* під час Другої світової війни, коли школу евакуювали до Кембриджа. Перше британське видання вийшло 10 березня 1944 року, коли нацистська Німеччина й сталінський СРСР ще існували, а останній був воєнним союзником Британії.

Фрідріх Авґуст фон Гаєк. Дата портрета не встановлена.

Присвячена «соціалістам усіх партій», книжка критикує колективізм різних політичних таборів[37]. Гаєк пов'язує фашизм, нацизм і радянський комунізм через підпорядкування особистого вибору колективним цілям, нав'язаним владою, зосередженою в одних руках. Він стверджує, що всеохопне економічне планування вимагає від влади нав'язувати пріоритети людям, чиї цілі різняться. Безпосередньо він звертався до британців: побоювався, що привабливість керування економікою у воєнний час сприятиме збереженню масштабного контролю і в мирний час.

[36] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (Routledge, 1944), розділ X, «Why the Worst Get on Top».

[37] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (1944).

Гаєк і «Шлях до рабства», 1944 (продовження)

Американське видання з'явилося у вересні 1944 року; скорочена версія в *Reader's Digest* у квітні 1945-го познайомила з книжкою значно ширшу публіку. Книжка викликала різко протилежні оцінки й надовго стала орієнтиром у ліберальних дискусіях про планування, політичний примус і верховенство права.

Гаєк поділив із Ґуннаром Мюрдалем премію з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля за 1974 рік. У промові на Нобелівському бенкеті 10 грудня він застеріг, що премія наділяє людину «авторитетом, якого в економіці ніхто не повинен мати» (наш переклад). Наступного дня в лекції *«Удавання знання»* він розвинув думку про небезпеку перетворення обмеженої фахової компетентності на виправдання керування суспільством.

6 квітня 1933 року Дюранті подав зростання промислового виробництва, про яке повідомляли, як доказ того, що продовольча криза була менш серйозною, ніж вважали, або що розподіл поліпшився настільки, що це практично означало те саме. Але цей висновок не випливав із наведеного. Заводи могли отримувати працівників і постачання, поки села позбавляли їжі. Показники промислового виробництва вимірюють інше, ніж можливість конкретних людей отримати продовольство. Посилання на промислові досягнення у відповідь на повідомлення про голод відсувало питання про те, чий добробут враховували і чиї втрати виключали з оцінки успіху.

Відповідь Джонса, опублікована 13 травня 1933 року, виявила суперечку про методи. Він відкинув припущення, ніби передбачав крах режиму, і пояснив, що спирався на кілька видів доказів, зокрема на розмови російською мовою й спілкування з дипломатичними представниками. Він також оспорював евфемізми, до яких спонукала цензура. *Times* опублікувала цю відповідь: суперечні докази доходили до газети та її читачів. Отже, питання полягало також у тому, яку вагу надавали різним повідомленням і наскільки їм довіряли.

RUSSIANS HUNGRY, BUT NOT STARVING

Deaths From Diseases Due to Malnutrition High, Yet the Soviet Is Entrenched.

LARGER CITIES HAVE FOOD

Ukraine, North Caucasus and Lower Volga Regions Suffer From Shortages.

KREMLIN'S 'DOOM' DENIED

Russians and Foreign Observers In Country See No Ground for Predictions of Disaster.

By WALTER DURANTY.
Special Cable to THE NEW YORK TIMES.

MOSCOW, March 30.—In the middle of the diplomatic duel between Great Britain and the Soviet Union over the accused British engineers there appears from a British source a big scare story in the American press about famine in the Soviet Union, with "thousands already dead and millions menaced by death from starvation."

Its author is Gareth Jones, who a former secretary to David Lloyd George and who recently spent three weeks in the Soviet Union and reached the conclusion that the country was "on the verge of a terrific smash," as he told the writer.

Mr. Jones is a man of a keen and active mind, and he has taken the trouble to learn Russian, which he speaks with considerable fluency, but the writer thought Mr. Jones's judgment was somewhat hasty and asked him on what it was based. It appeared that he had made a forty-mile walk through villages in the neighborhood of Kharkov and had found conditions sad.

I suggested that that was a rather inadequate cross-section of a big country, but nothing could shake his conviction of impending doom.

Predictions of Doom Frequent.

The number of times foreigners, especially Britons, have shaken rueful heads as they composed the Soviet Union's epitaph can scarcely be computed, and in point of fact it has done the Soviet Union incalculable harm since the day when William C. Bullitt's able and honest account of the situation was shelved and negatived during the Versailles Peace Conference by reports that Admiral Kolchak, White Russian leader, had taken Kazan—which he never did—and that the Soviet power was "on the verge of an abyss."

Admiral Kolchak faded. Then General Denikin took Orel and the Soviet Government was on the verge of an abyss again, and General Yudenich "took" Petrograd. But where are Generals Denikin and Yudenich now?

A couple of years ago another British "eyewitness" reported a mutiny in the Moscow garrison and "rows of corpses neatly piled in Theatre Square," and only this week a British news agency revealed a revolt of the Soviet Fifty-fifth Regiment at Dauria, on the Manchurian border. All bunk, of course.

This is not to mention a more regrettable incident of three years ago when an American correspondent discovered half the Ukraine flaming with rebellion and "proved" it by authentic documents eagerly proffered by Rumanians, which documents on examination appeared to relate to events of eight or ten years earlier.

Saw No One Dying.

But to return to Mr. Jones. He told me there was virtually no bread in the villages he had visited and that the adults were haggard, gaunt and discouraged, but that he had seen no dead or dying animals or human beings.

I believed him because I knew it to be correct not only of some parts of the Ukraine but of sections of the North Caucasus and lower Volga regions and, for that matter, Kazakstan, where the attempt to change the stock-raising nomads of the type and the period of Abraham and Isaac into 1933 collective grain farmers has produced the most deplorable results.

It is all too true that the novelty and mismanagement of collective farming, plus the quite efficient conspiracy of Feodor M. Konar and his associates in agricultural commissariats, have made a mess of Soviet food production. [Konar was executed for sabotage.]

But—to put it brutally—you can't make an omelette without breaking eggs, and the Bolshevist leaders are just as indifferent to the casualties that may be involved in their drive toward socialization as any General during the World War who ordered a costly attack in order to show his superiors that he and his division possessed the proper soldierly spirit. In fact, the Bolsheviki are more indifferent because they are animated by fanatical conviction.

Since I talked with Mr. Jones I have made exhaustive inquiries about this alleged famine situation. I have inquired in Soviet commissariats and in foreign embassies with their network of consuls, and I have tabulated information from Britons working as specialists and from my personal connections, Russian and foreign.

Disease Mortality Is High.

All of this seems to me to be more trustworthy information than I could get by a brief trip through any one area. The Soviet Union is too big to permit a hasty study, and it is the foreign correspondent's job to present a whole picture, not a part of it. And here are the facts:

There is a serious food shortage throughout the country, with occasional cases of well-managed State or collective farms. The big cities and the army are adequately supplied with food. There is no actual starvation or deaths from starvation, but there is widespread mortality from diseases due to malnutrition.

In short, conditions are definitely bad in certain sections—the Ukraine, North Caucasus and Lower Volga. The rest of the country is on short rations but nothing worse. These conditions are bad, but there is no famine.

The critical months in this country are February and March, after which a supply of eggs, milk and vegetables comes to supplement the shortage of bread—if, as now, there is a shortage of bread. In every Russian village food conditions will improve henceforth, but that will not answer one really vital question—What about the coming grain crop?

Upon that depends not the future of the Soviet power, which cannot and will not be smashed, but the future policy of the Kremlin. If through climatic conditions, as in 1921, the crop fails, then, indeed, Russia will be menaced by famine. If not, the present difficulties will be speedily forgotten.

Волтер Дюранті, «Russians Hungry, But Not Starving», The New York Times, 31 березня 1933 року, с. 13.

Паски й тіла

У кореспонденції від 26 листопада 1932 року Дюранті заспокоював читачів: росіяни вже раніше «затягували паски» — переклад з англійської.[38]

Звичний вислів означає посильне скорочення споживання: люди заощаджують, терплять незручності й зрештою відновлюють добробут. Однак у застосуванні до голоду він перетворює примусове позбавлення їжі на звичайне випробування витривалості. Для людини, яка виснажується від нестачі їжі, вислів про «затягування пасків» набував жорстоко буквального змісту. Втрата маси тіла була ознакою завданої шкоди, а не заспокійливим свідченням здатності її витримати.

[38] Walter Duranty, «Food Shortage Laid to Soviet Peasants», The New York Times, 26 листопада 1932 року, с. 9; цит. за Marco Carynnyk, «The New York Times and the Great Famine», The Ukrainian Weekly, 11 вересня 1983 року. Короткий вислів перекладено українською за цим відтворенням.

Паски й тіла (продовження)

Метафора також приховує, хто діє. Родина, яка вирішує витрачати менше, ухвалює рішення; родина, яку позбавили їжі й можливості втекти, потерпає від рішень, ухвалених іншими. Вихваляння витривалості населення переносить увагу з тих, хто позбавляє людей їжі, на тих, хто мусить виживати без неї. Запевнення стосувалося життєздатності радянської програми. Голодуючим воно не давало захисту.

Тиск на московських кореспондентів виходив за межі випадку Дюранті. У спогадах 1937 року *Assignment in Utopia*[39] Юджин Лайонс описав відмежування кореспондентів від Джонса і зустріч із радянським посадовцем у справах преси Костянтином Уманським. За словами Лайонса, прагнення зберегти доступ під час процесу британських інженерів Metro-Vickers сприяло поступливості кореспондентів перед владою. Ця розповідь вказує на конкретний інституційний механізм: конкуренція за офіційний доступ могла заохочувати журналістів берегти робочі відносини коштом людей, про страждання яких вони мали повідомляти.

[39] Eugene Lyons, *Assignment in Utopia* (Harcourt, Brace, 1937), розділ XV, «The Press Corps Conceals a Famine», с. 575–576.

Британське дипломатичне повідомлення від 26 вересня 1933 року зафіксувало приватне припущення Дюранті, що по всьому СРСР через нестачу їжі могли померти десять мільйонів людей. Це була його оцінка, а не встановлена кількість смертей чи число лише для України. Вереснева розмова сама по собі не встановлює, що він знав у березні. Проте вона дає підстави зіставити його публічні запевнення з приватною оцінкою.

Престиж пережив самі репортажі. 21 листопада 2003 року Пулітцерівська рада відмовилася відкликати нагороду Дюранті. Її перевірка стосувалася тринадцяти конкурсних статей 1931 року і стандарту чітких та переконливих доказів свідомого обману. Рада критикувала ці репортажі й визнавала тяжкість голоду. Її рішення не виправдовувало висвітлення голоду 1933 року. Інституційна історія нагороди важлива, оскільки визнання може й надалі надавати авторитету вже після дискредитації праць, які цей авторитет захищає.

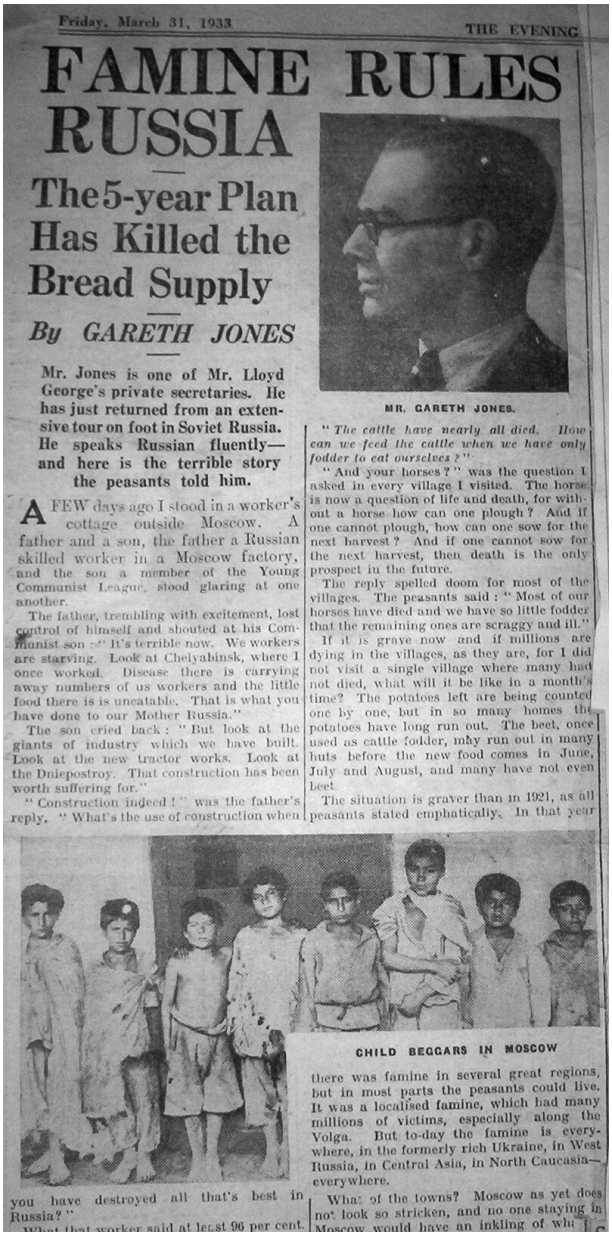

Friday, March 31, 1933 THE EVENING

FAMINE RULES RUSSIA

The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply

By GARETH JONES

Mr. Jones is one of Mr. Lloyd George's private secretaries. He has just returned from an extensive tour on foot in Soviet Russia. He speaks Russian fluently—and here is the terrible story the peasants told him.

A FEW days ago I stood in a worker's cottage outside Moscow. A father and a son, the father a Russian skilled worker in a Moscow factory, and the son a member of the Young Communist League, stood glaring at one another.

The father, trembling with excitement, lost control of himself and shouted at his Communist son :" It's terrible now. We workers are starving. Look at Chelyabinsk, where I once worked. Disease there is carrying away numbers of us workers and the little food there is is uneatable. That is what you have done to our Mother Russia."

The son cried back : " But look at the giants of industry which we have built. Look at the new tractor works. Look at the Dniepostroy. That construction has been worth suffering for."

" Construction indeed ! " was the father's reply. " What's the use of construction when you have destroyed all that's best in Russia? "

MR. GARETH JONES.

" The cattle have nearly all died. How can we feed the cattle when we have only fodder to eat ourselves ? "

" And your horses ? " was the question I asked in every village I visited. The horse is now a question of life and death, for without a horse how can one plough ? And if one cannot plough, how can one sow for the next harvest ? And if one cannot sow for the next harvest, then death is the only prospect in the future.

The reply spelled doom for most of the villages. The peasants said : " Most of our horses have died and we have so little fodder that the remaining ones are scraggy and ill."

If it is grave now and if millions are dying in the villages, as they are, for I did not visit a single village where many had not died, what will it be like in a month's time? The potatoes left are being counted one by one, but in so many homes the potatoes have long run out. The beet, once used as cattle fodder, may run out in many huts before the new food comes in June, July and August, and many have not even beet.

The situation is graver than in 1921, as all peasants stated emphatically. In that year there was famine in several great regions, but in most parts the peasants could live. It was a localised famine, which had many millions of victims, especially along the Volga. But to-day the famine is everywhere, in the formerly rich Ukraine, in West Russia, in Central Asia, in North Caucasia—everywhere.

CHILD BEGGARS IN MOSCOW

What of the towns? Moscow as yet does not look so stricken, and no one staying in Moscow would have an inkling of wha

Ґарет Джонс, «Famine Rules Russia», Evening Standard, 31 березня 1933 року. Вставлена у вирізку фотографія має підпис «Діти-жебраки в Москві»; її не подано як знімок з України.

Mr. Jones: фільм і графічний роман

Mr. Jones (2019). Samuel Goldwyn Films.

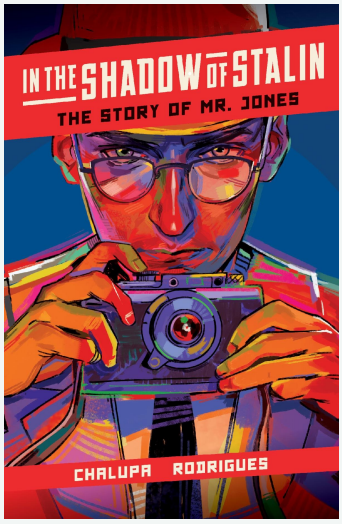

In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones (2024). Oni Press.

Фільм Аґнєшки Голланд *Mr. Jones* (2019) за сценарієм Андреа Халупи художньо відтворює репортерську роботу Ґарета Джонса в охопленій голодом Україні та кампанію з його дискредитації, зокрема заперечення Дюранті. Халупа повернулася до цієї історії у графічному романі *In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones* (Oni Press, 2024), ілюстрованому Іваном Родріґесом. Обидва твори знайомлять ширшу аудиторію з протистоянням між свідченнями очевидця та радянською пропагандою.

1.6 Сталінська пропагандистська мережа

Дюранті працював у ширшому середовищі радянської публічної комунікації, підтримки з боку авторитетних діячів культури й організованого впливу. Деякі зв'язки були керованими й фінансованими; інші залежали від переконань, амбіцій чи бажання зберегти доступ.[40] Їхня сукупна дія могла подавати критику радянської держави як неосвічену, зловмисну або ворожу до прогресу. Мережа впливу могла діяти через кілька форм участі з різним ступенем обізнаності та відданості.

[40] У «MICE» (21 травня 2023 року) Vatnik Soup розглядає Money, Ideology, Compromise та Ego — гроші, ідеологію, компрометацію та его — як мотиви участі в операціях впливу, що можуть поєднуватися. Оплата, політичні переконання й амбіції відповідають категоріям грошей, ідеології та его; компрометація означає шантаж із використанням компромату. Привілейований доступ може давати професійні переваги й відчуття власної значущості. Це допомагає зрозуміти, чому співпрацю може підтримувати не лише пряма оплата.

Діяльність Віллі Мюнценберґа ілюструє організований механізм впливу. Як описано в книжках Шона Макмікіна *The Red Millionaire* (2003)[41] та Стівена Коха *Double Lives* (переглянуте видання, 2004)[42], він створив міжнародний медійний апарат і організації прикриття, які залучали відомих політичних та культурних діячів до радянських кампаній. Такі організації могли звертатися до аудиторії поза колом членів Комуністичної партії. Цінність підтримки шанованого письменника частково полягала в авторитеті, набутому ним деінде: послання могло видаватися голосом незалежного сумління, а не партійної установи.

Публічна підтримка, участь у кампанії й таємна розвідувальна робота[43] були різними формами участі в цьому ширшому середовищі впливу. Культурна репутація робила підтримку цінною навіть тоді, коли її автор діяв із переконання.

Кох описує модель пресагентства Мюнценберґа, яка давала змогу поширювати справжні журналістські матеріали поряд із вигаданими повідомленнями й водночас забезпечувати прикриття для таємної діяльності. Таке поєднання могло надавати навмисно підкинутим матеріалам довіру, здобуту завдяки справжнім репортажам. Він також описує, як погляди, просувані через організовані культурні кола, могли поширюватися серед людей, якими безпосередньо не керували.[44]

Репортажі Луїса Фішера для *The Nation* ілюструють цю ідеологічну відданість. Виклад Комісії США з питань голоду в Україні 1988 року простежує перехід від його попереджень про заготівлі й продовольче становище наприкінці 1932 року до захисту депортацій у лютому 1933-го. Він прийняв звинувачення проти українських націоналістичних «шкідників» і подавав примус як відповідь, до якої владу нібито змусили. Отже, у провалі політики могли звинувачувати самих її жертв. Така логіка давала прихильникам спосіб визнавати труднощі й водночас вважати їх підставою для посилення репресій.

Власна стаття Фішера «Hearst's Russian Famine», опублікована 13 березня 1935 року, особливо виразно показує цю політичну зацікавленість. Він оспорював заявлений маршрут Томаса Вокера й походження фотографій — питання, які потребували перевірки. Але викриття недостовірного репортажу не могло спростувати незалежні

[41] Sean McMeekin, *The Red Millionaire: A Political Biography of Willy Munzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West* (Yale University Press, 2003).

[42] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), переглянуте видання. Розділ 1, «Lying for the Truth», **с. 15** та **с. 24–27**, особливо **с. 25–26**, про культурний авторитет, залучення прихильників поза партійним членством і цінність позірно незалежної підтримки.

[43] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), переглянуте видання. Розділ 1, «Lying for the Truth», **с. 17**, **с. 19–20** та **с. 24**, де розрізняються професійні організатори, щирі, але лише частково поінформовані прихильники й таємна діяльність.

[44] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), переглянуте видання. Розділ 1, «Lying for the Truth», **с. 24**, про справжню журналістику, вигадані повідомлення й прикриття таємної діяльності в моделі пресагентства; **с. 26–27**, про ширше поширення просуваних поглядів і збереження віри в них.

докази щодо 1932–1933 років. Фішер також пояснював привабливість радянського економічного поступу для американських лівих і зображував публікації Герста як спробу зруйнувати їхню впевненість. Захист тепер стосувався і майбутнього політичної справи, і достовірності конкретних доказів. Відданість цій справі могла визначати, які свідки заслуговували на довіру й які запитання здавалися ворожими.

У квітні 1932 року канадська журналістка Ріа Клайман попередила Сідні та Беатріс Вебб у Лондоні, що люди голодують, а колгоспи зазнають невдачі. Запис у щоденнику Беатріс Вебб від 9 квітня відтворює ці попередження поряд із нападками на розум, моральність і сексуальну доброчесність Клайман. Спочатку Клайман симпатизувала комунізму, але згодом розчарувалася. Вебби почули свідчення, що суперечили їхнім поглядам, ще до поїздки до СРСР. Отже, особисті упередження могли підсилювати політичну відданість, підриваючи довіру до небажаної свідкині.

Паралельний приклад із радянського культурного життя — Максим Горький. Його відвідини Соловків 1929 року й участь у книзі про Біломорсько-Балтійський канал надавали табірній системі літературного авторитету.[45] Колективна праця вийшла російською 1934 року; англійська адаптація *Belomor*[46] — 1935 року. Зображення перетворення в'язнів через працю допомагало подавати примус як моральне й суспільне вдосконалення. Культурний захист виходив за межі заперечення жорстокості: він пропонував піднесену мету, за допомогою якої її можна було виправдати.

[45] Див. вставку «Горький і пропагандистська книжка про Біломорканал», с. 59, у розділі 2.5.2.

[46] Maxim Gorky, L. Averbakh, S. G. Firin (ред.), *Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea* (H. Smith & R. Haas, 1935), англійська адаптація Амабель Вільямс-Елліс, вступ, с. vii–ix.

Використання Горького в газетах і журналах ГУЛАГу також показує, як репутацію письменника могли знову й знову мобілізувати в інституціях примусу.

Пізніший приклад безпосередніше пов'язує заперечення голоду з радянськими установами. Епплбом описує, як проєкти книжки Дуґласа Тоттла *Fraud, Famine and Fascism* (1987) передавали між інститутами історії партії в Москві та Києві й центральними комітетами партії для виправлень і коментарів; радянські дипломати її популяризували. Викриття в ній окремих неправильно підписаних фотографій і недостовірних репортажів не спростовувало незалежних доказів голоду.[47]

Ці випадки виявляють повторюваний спосіб робити державне насильство прийнятним: просувати досягнення, дискредитувати свідка, визнавати окремі труднощі й подавати людську ціну як необхідну для вищої мети. Для українців, які домагалися визнання й допомоги, наслідки виходили за межі оманливої газетної статті. Їхні свідчення мусили змагатися з міжнародною системою репутацій і політичних зобов'язань, здатною перетворювати знання про їхні страждання на підстави миритися з цими стражданнями.[48]

[47] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), розділ 15, "The Holodomor in History and Memory", с. 338–339. Примітка 59, с. 416.

[48] Переконливість виправдань і сьогодні частково залежить від того, хто їх висловлює. Vatnik Soup досліджує сучасні мережі коментаторів, політиків та інших публічних діячів, чия репутація допомагає доносити кремлівські наративи до аудиторії поза офіційними російськими медіа. Див. Пекка Калліоніемі та Мортен Гаммекен, *Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation*, — про ці наративи, їхніх поширювачів та інтереси й зв'язки, що стоять за ними.

2. Геноцидний намір

Масова загибель визначає масштаб катастрофи. Аргумент щодо геноциду стосується рішень, які її спричинили, та національної групи, проти якої ці рішення були спрямовані. В Україні докази поєднують контроль над їжею з обмеженням можливостей вижити й наступом на інституції національного життя.

2.1 Штучний голод, геноцид і демоцид

Рафаель Лемкін: як геноцид дістав назву

Рафаель Лемкін (1900–1959) був польським правником єврейського походження, який запровадив термін «геноцид» у своїй книжці *Axis Rule in Occupied Europe* (1944). Він вивчав право у Львові (Lwów).

Врятувавшись із окупованої нацистами Польщі, він домагався, щоб знищення національних, етнічних, расових і релігійних груп визнали міжнародним злочином. Його діяльність сприяла ухваленню Конвенції про геноцид, яку Генеральна Асамблея ООН прийняла 9 грудня 1948 року.

Рафаель Лемкін (1900–1959). Фотографія без установленої дати.

У промові «Soviet Genocide in Ukraine» 1953 року Лемкін застосував це поняття до України. Він пов'язав голод із нападами на інтелігенцію, церкви та національні інституції, а також зі змінами в розселенні населення: разом вони становили наступ на здатність української нації продовжувати існування як спільнота.

Владі не потрібно точно прогнозувати остаточну кількість загиблих, щоб знати: позбавлення людей головних засобів існування може їх убити. В українських селах це означало вилучення зерна та іншої їжі; серед казахських скотарів — вилучення худоби й руйнування скотарської економіки. Це знання важливе для оцінки навмисного голоду. Додаткове питання для встановлення геноциду — чи використовували смертельне позбавлення їжі для знищення національної групи повністю або частково; його слід оцінювати за спрямованістю заходів, рішеннями й ширшим наступом, задокументованими в кожному випадку.

Конвенція про геноцид визначає його через конкретні дії, вчинені з наміром знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу повністю або частково. Вбивство є одним із засобів; іншим є навмисне створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення. Отже, голод може бути способом геноциду. Тут відповідною групою є українська нація, а її сільське населення — центральною частиною спільноти, підданої знищенню.

Конвенція про геноцид: стаття II

У цій Конвенції під геноцидом розуміється будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

(a) вбивство членів такої групи;

(b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи;

(c) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення;

(d) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі;

(e) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи.[49]

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, 9 грудня 1948 року. Офіційний український переклад.

Намір і мотив відповідають на різні питання. Індустріалізація, хлібозаготівлі, покарання опору та збереження радянської влади могли бути мотивами політики, яка водночас мала на меті національне знищення. І навпаки, ворожість до української незалежності не робить кожне економічне рішення геноцидним. Зв'язок потрібно встановлювати за тим, проти кого спрямовували політику, які заходи застосовували й як поводилося керівництво, коли наслідки ставали зрозумілими.

Геноцид також не вимагає спроби вбити кожного представника нації. Питання полягає в тому, чи було знищення частини цієї групи навмисним. Селянина могли переслідувати одночасно через належність до певної економічної категорії та до національної спільноти. Сприйняття класу й національності як взаємовиключних пояснень приховувало б те, як радянська влада розуміла українське село.

Голод, демоцид і геноцид

Голод описує катастрофічне позбавлення їжі та його людські наслідки; **«штучний голод»** вказує на людські причини. Примусове вилучення, руйнування засобів до існування, обмеження пересування й перешкоджання допомозі можуть створити голод або зробити його набагато смертоноснішим. Несприятливі умови для врожаю можуть співіснувати з цими причинами. Проте наявність людських причин сама собою не встановлює наміру вбивати чи знищити групу.

[49] Російська депортація та русифікація українських дітей безпосередньо порушують це питання. Ордери МКС щодо воєнних злочинів не вирішують, чи наявний додатковий елемент — геноцидний намір. Див. розділ 3.6 «Депортація та русифікація українських дітей».

Голод, демоцид і геноцид (продовження)

Поняття **демоциду** Р. Дж. Раммела[50] охоплює вбивства, вчинені державою, зокрема смерті внаслідок навмисно створених смертельних умов і свідомого й безрозсудного нехтування життям. Голод, посилений такими рішеннями, може належати до цієї категорії навіть тоді, коли спеціальний намір, необхідний для геноциду, оспорюють. Звичайні помилки планування не стають демоцидом автоматично: визначальними залишаються дії, обізнаність і поведінка влади щодо населення під загрозою.

Ці категорії можуть перетинатися. Голод може бути штучним, демоцидним і геноцидним. Проте навмисно впроваджена політика, знання про її наслідки, безрозсудна байдужість, намір убивати та намір знищити захищену групу — різні висновки. Демоцид є аналітичною категорією; сам собою він не є окремим злочином за Конвенцією про геноцид. Для встановлення геноцидного наміру не обов'язково мати прямий письмовий наказ: його можна довести сукупністю доказів поведінки та супровідних обставин.

2.2 Обізнаність, накази й посилення політики

Керівництво отримувало попередження ще до піку смертності 1933 року. У листах до Сталіна й Молотова від 10 червня 1932 року Григорій Петровський і Влас Чубар описували голод та наслідки надмірних заготівель. Чубар повідомляв про вилучення зерна й насіннєвих запасів та додаткові норми навіть після виконання попередніх планів. Відомості надходили від найвищих посадовців радянської України, усередині власної владної вертикалі режиму. Необізнаністю центру неможливо пояснити подальші події. У листі до Кагановича від 15 червня Сталін відкинув ці звернення й висловив думку, що Україна вже отримала достатньо. Рішення Політбюро від 23 червня забороняло додаткові поставки зерна понад уже схвалені. У листі від 6 липня Молотов і Каганович повідомили Сталіна, що відкинули прохання українського Політбюро зменшити план хлібозаготівель.

Але інформацію також сприймали як політичну загрозу. Повідомлення про нестатки могли перетлумачувати як докази саботажу чи нелояльності, тоді як сам голод приховували від громадського контролю. Придушення таких відомостей підривало можливості виправити провальну політику: свідки ризикували покаранням, посадовці мали стимули звітувати про успіхи, а жертви не мали незалежних інституцій, через які могли б домогтися відповіді. Обізнаність керівництва та знищення або дискредитацію відомостей, що суперечили офіційній версії, потрібно розглядати разом.

Згодом примус вийшов далеко за межі вимоги здати частину врожаю. Закон від 7 серпня 1932 року передбачав розстріл або, за пом'якшувальних обставин, щонайменше десять років ув'язнення за розкрадання колгоспного й кооперативного майна. Вимоги держави щодо продовольства підкріплювали надзвичайно суворими покараннями. Натуральні штрафи та «чорні дошки» додатково обмежували

[50] R. J. Rummel, *Death by Government* (Transaction Publishers, 1994), розділ 2, «Definition of Democide».

можливість родин прогодуватися й громад торгувати. Такі заходи перетворювали невиконання заготівельних планів на підставу для покарання, яке підривало умови виживання. Постанова від 6 грудня наказувала вилучити товари, зупинити торгівлю й кредитування в названих селах та достроково стягнути борги. Постанова від 19 грудня визнавала, що український план заготівель уже двічі зменшували, але вимагала рішучіше домагатися його виконання. У телеграмі від 22 грудня Каганович і Чернов закликали Сталіна скасувати положення про захист запасів у колгоспах, які не виконали планів заготівель. Накази від 24 та 29 грудня зобов'язували колгоспи, які не виконали планів хлібозаготівель, здати всі зернові запаси, включно з посівним насінням, тим самим скасовуючи попередній захист цих запасів від вилучення.

Директива, підписана Сталіним і Молотовим 22 січня 1933 року, наказувала припинити селянську втечу з України та Північного Кавказу. Тих, хто вже вибрався, мали затримувати й після перевірки повертати. Її значення полягає в поєднанні заходів: держава забирала їжу й водночас перекривала шлях, яким люди могли шукати її деінде. Це було організоване обмеження, запроваджене після отримання відомостей про голод, а не нестача, непідвладна органам влади.

Відповідь Сталіна Михайлові Шолохову від 6 травня 1933 року показує, як знання про голод могло співіснувати з ворожістю до його жертв. Реагуючи на повідомлення з Дону, він писав, що допомогу вже надано й буде надіслано людину для розслідування. Він визнавав, що посадовці можуть доходити до садизму, але звинувачував хліборобів у веденні «тихої» війни проти радянської влади. Це листування стосується Північного Кавказу, поза межами радянської України.[51]

Процес над Андрієм Річицьким у 1934 році дає конкретний приклад зв'язку між тиском керівництва й насильством на місцях. Захищаючи свої жорстокі методи хлібозаготівель в Арбузинці, він посилався на вимоги Кагановича діяти суворіше та схвалення Затонським штрафів, виселень і арештів. Виклад цих свідчень у Епплбом показує, як виконавець сприймав заохочення згори; він не доводить, що в кожному селі діяли однаково.[52]

Експорт зерна тривав, хоча його обсяги різко скоротилися. Він свідчить про рішення щодо розподілу ресурсів, які стосувалися також міських пайків, резервів, насіння та внутрішньої допомоги. Альтернативи були не лише економічними, а й практичними: зменшити вилучення, залишити їжу домогосподарствам, дозволити пересування, допустити зовнішню допомогу й реагувати на попередження. Оцінка наміру залежить від того, які рішення ухвалювали, коли це робили й проти кого застосовували спричинене ними позбавлення їжі.

[51] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), розділ 13, "Aftermath", с. 293–295. Примітка 43, с. 410; Сталін — Шолохову, 6 травня 1933 року.

[52] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), розділ 10, "Famine Decisions, 1932: The Searches and the Searchers", с. 237–240. Примітки 93–95, с. 398–399.

2.3 Україна, Кубань і національна спрямованість

У листі від 26 квітня 1926 року Сталін підтримував українізацію партійних і державних установ, але вимагав комуністичного контролю над ширшим культурним рухом. Він засуджував заклик Миколи Хвильового відійти від російських літературних зразків. Отже, підозріле ставлення до культурної самостійності передувало кризі хлібозаготівель.

Лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 року пов'язує опір заготівлям із його страхом втратити Україну. Він не довіряв керівництву республіки, посилався на українських націоналістів та польських агентів і вимагав посилення політичного та силового контролю. Економічні заперечення ставали доказом загрози радянському пануванню над республікою. Національний вимір проступає у тому, як саме керівництво обговорювало розв'язання кризи.

Постанова від 14 грудня 1932 року поєднала хлібозаготівлі з національною політикою. Вона санкціонувала партійні чистки та згортання українізації на Кубані, поряд з обмеженнями в Україні. Одна й та сама кампанія проти нібито національної нелояльності охоплювала і постачання продовольства, й інституції українського публічного життя. Окрема постанова від 15 грудня наказувала припинити українізацію в кількох регіонах поза радянською Україною, перевести українськомовні видання на російську мову й підготувати школи до російськомовного викладання до осені 1933 року. Кубань важлива тому, що українські громади існували поза адміністративним кордоном республіки: пояснення, обмежене цим кордоном, може не помітити національної географії репресій.

Постанова від 14 грудня також наказувала виселити мешканців станиці Полтавської на північ й заселити її колгоспниками-червоноармійцями, які мали отримати землю, озимі посіви, будівлі, реманент і худобу. Сталін уже виправдовував виселення козацьких станиць і поселення на їхньому місці чеченців у листопаді 1920 року як покарання за нібито нелояльність у Терській області. Примусове виселення громад і перерозподіл майна повторюються в цих кампаніях проти різних груп населення.

Той факт, що **1932 року Україна виробила достатньо продовольства, щоб уникнути голоду**, робить подальше позбавлення людей їжі питанням політичного вибору. Продовольчий баланс у розділі 1.3 засвідчує матеріальну можливість запобігти катастрофі. У поєднанні з каральними вилученнями, заборонами на виїзд і описаними тут заходами проти українського національного життя він надає рішенню керівництва не змінювати курс ключового значення для встановлення наміру.

Кількісні докази посилюють цей зв'язок. У статті «The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33»[53] Маркевич, Науменко та Цянь виявляють антиукраїнську

[53] Маркевич, Науменко та Цянь, «The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33», §4.3, таблиця 2, стовпець 8. Використовуючи дані про смертність за 1885–1913 роки, автори не виявляють зв'язку між часткою українського населення та смертністю під час голоду 1891–92 років. Це порівняння послаблює пояснення картини смертності 1932–33 років сталими особливостями українських громад або місць їхнього проживання.

упередженість у смертності та в планових і фактичних заготівлях зерна, зокрема поза радянською Україною. Їхній аналіз пов'язує етнічний склад із політикою, враховуючи відмінності у продуктивності виробництва продовольства. Планові завдання, фактичні обсяги заготівель і залишок зерна в регіоні — виробництво мінус заготівлі — є різними показниками; цей залишок не вимірює безпосередньо кількість їжі, що надходила до кожного домогосподарства. Проте дані планів заготівель не визначають, коли дискримінаційне вилучення стало рішенням дозволити українцям помирати; вони не доводять, що голод був запланований уже 1928 року.

Відзначене премією кількісне дослідження Голодомору

Andrei Markevich, Natalya Naumenko та Nancy Qian, «The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33», *The Review of Economic Studies*, т. 92, № 5 (жовтень 2025 року), с. 3276–3305. Опубліковано онлайн 11 вересня 2024 року. DOI: 10.1093/restud/rdae091.

Праця відзначена премією Конквеста 2025 року за внесок у дослідження Голодомору.

«Ми створюємо новий масив панельних даних про міжвоєнний Радянський Союз, щоб дослідити причини смертності під час голоду 1932–1933 років в Україні (Голодомору), і встановлюємо кілька фактів: (1) ***1932 року в Україні виробили достатньо продовольства, щоб запобігти голоду в країні****; (2) смертність у Радянському Союзі 1933 року була вищою в регіонах, де напередодні голоду частка етнічних українців була більшою, і (3) не була пов'язана з продуктивністю виробництва продовольства в різних регіонах; (4) ця закономірність спостерігається й за межами України; (5) обмеження міграції підвищували смертність; (6) у регіонах із більшою часткою етнічних українців як фактичні, так і планові обсяги хлібозаготівель були більшими, а як фактичні, так і планові залишки зерна (виробництво мінус заготівлі) — меншими.* ***Результати дають підстави вважати, що антиукраїнська упередженість радянської політики була одним із чинників високої смертності від голоду в Україні і що ця упередженість була систематично спрямована проти етнічних українців по всьому Радянському Союзу****».*

Дослідження пов'язує населення, політику та наслідки. Сама по собі вища смертність могла б мати кілька пояснень. Дискримінація, закладена в державних планах заготівель, розглянута поряд із попередженнями, примусом і забороною втечі, ускладнює пояснення через випадкове місцеве безгосподарство. Вона також послаблює аргумент, нібито голод поза Україною спростовує національну спрямованість: відповідне населення не обмежувалося кордоном однієї республіки.

Для обґрунтування українського випадку також не потрібно виключати всіх інших жертв. Ашаршылық потребує власної оцінки казахського укладу, національного перетворення та смертоносної політики. Радянська влада могла спустошувати кілька суспільств і застосовувати різні форми репресій проти більш ніж однієї національної групи. Наявність інших жертв розширює історію відповідальності; вона не усуває потреби пояснити заходи, спрямовані проти українців.

Село було більше ніж джерелом зерна. Воно підтримувало родини, мову, релігійні практики та повсякденне передавання української ідентичності. У промові 1953 року «Радянський геноцид в Україні» Рафаель Лемкін розглядає наступ на селянство поряд зі знищенням інтелектуального проводу, церков і національних інституцій. Його інтерпретація поєднує фізичне знищення людей із руйнуванням спільноти, яку вони підтримували.

Це поєднання важливе для розуміння наміру. Уряд, який прагнув отримати продовольство, міг карати за опір; уряд, який наступав на національну автономію, міг також ототожнювати цей опір з існуванням самої нації. Грудневі заходи показують поєднання цих цілей у політиці. Наступ на українські інституції допомагає пояснити місце голоду в ширшій національній історії, тоді як позбавлення їжі та заборона втечі визначають фізичну загрозу.

Проте культурне переслідування й фізичне знищення потребують точного опису. Цензура, примусова асиміляція та руйнування інституцій можуть виявляти цілі й допомагати тлумачити напад; аргумент щодо геноциду має також встановити конкретні руйнівні дії та намір. Ширший підхід Лемкіна дає змогу побачити ці зв'язки.

2.4 Заперечення, оцінка й визнання

Порушення сільськогосподарського виробництва, втрати худоби та ширша радянська криза були реальними. Так само реальними були зміни норм, скорочення експорту й надання продовольчої допомоги всередині країни. Пояснення голоду має їх ураховувати. Але опис того, як почалася криза, сам собою не пояснює рішень, ухвалених після того, як керівництво дізналося, що люди голодують. Руйнівна аграрна програма й дедалі жорсткіші навмисні обмеження доступу до їжі можуть бути послідовними етапами однієї катастрофи.

Розбіжності між істориками стосуються цього розвитку так само, як і класифікації. Дейвіс і Віткрофт[54] трактують голод як небажаний наслідок гонитви за індустріалізацією, водночас наголошуючи на відповідальності Сталіна та його повній обізнаності про масштаби катастрофи. Богдан Клід у викладі дискусії зіставляє їхнє пояснення з аргументами, що наголошують на додаткових каральних і національних заходах. Це різні пояснення політики та наміру. Їх слід перевіряти за послідовністю рішень, а не розв'язувати суперечку припущенням, що або всі смерті від голоду в СРСР були навмисними від початку, або жодна не могла стати навмисною пізніше.

Масштаб і координація вилучення продовольства в домогосподарствах потребують окремих доказів. Задокументовані штрафи, «чорні дошки» й обмеження втечі не доводять, що в кожному домогосподарстві обшук відбувався однаково або що в кожному забрали всю їжу без винятку.

Ширша історія також змінює правдоподібність пояснення через невинну випадковість. Сталінський режим неодноразово використовував масові вбивства й

[54] R. W. Davies, Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Palgrave Macmillan, 2009), передмова до переглянутого видання, с. xv.

викорінення національних спільнот як засоби влади. Не можна просто припускати відданість збереженню українських життів і приписувати катастрофу обставинам, доки не знайдено прямого наказу морити голодом. Твердження про необхідність або безпорадність потрібно перевіряти з огляду на здатність конфіскувати їжу, перешкоджати втечі й карати опір. Правитель, готовий жертвувати іншими народами, не набуває презумпції доброзичливості до українців.[55]

Вибіркову допомогу також потрібно розуміти в її конкретних обставинах. Наявність певної допомоги не доводить, що збереження кожної спільноти, якій загрожувала небезпека, було загальним пріоритетом. Терміни її надання, одержувачі та умови важливі поряд із заходами, які продовжували застосовувати. Так само тривалий експорт сам собою не визначає національної групи, проти якої спрямовано політику, і не встановлює мети керівництва. Аргумент щодо геноциду ґрунтується на сукупності доказів: голоді, про який знало керівництво, каральному вилученні, забороні втечі, дискримінаційній політиці та наступі на українське національне життя. Разом вони обґрунтовують висновок, що голод став знаряддям національного знищення.

Пізніше визнання відображає оцінку цих свідчень. Український парламент визнав Голодомор геноцидом 2006 року; Європейський парламент зробив це 15 грудня 2022 року. Такі рішення важливі для суспільної пам'яті й політичної відповідальності. Водночас вони відрізняються від історичних доказів, на яких ґрунтується аргумент, та від кримінального вироку, що визначає відповідальність конкретного обвинуваченого.

2.5 Ким був Сталін? Влада, ідеологія та відповідальність

Відповідальність Сталіна за Голодомор слід розглядати крізь призму успадкованого ним політичного ладу, його власного використання влади та ставлення до народів під радянським контролем.[56]

[55] За Сталіна в ГУЛАГу загинуло понад 1,5 мільйона в'язнів; режим також застосовував квоти на страти й переслідував політичні та національні групи. Див. розділ 2.5.2 та Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

[56] Докладніше: Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, «Досьє історичної пам'яті» (готується до друку) та Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, «Досьє історичної пам'яті» (готується до друку).

2.5.1 Ленін і партійна держава

Володимир Ленін у Горках, 1923 рік, із сестрою Анною та одним зі своїх лікарів.

Диктатура Сталіна виросла з політичного ладу, встановленого за Леніна. Захопивши владу 1917 року, більшовики придушували політичних суперників і підпорядковували урядування збереженню партійної влади. Вони створили ВЧК у грудні 1917 року на чолі з її засновником і першим головою Феліксом Дзержинським, а в січні 1918 року розігнали обрані Установчі збори. Більшовики засуджували царську таємну поліцію — охранку, але відтворили її методи стеження, агентурного проникнення й політичних переслідувань, розгорнувши терор у значно більших масштабах. Політична поліція та усунення незалежної опозиції допомогли партії встановити монополію на державну владу.

Нова економічна політика Леніна 1921 року залишала простір для селянської торгівлі та приватної господарської діяльності. Той самий партійний з'їзд, який започаткував цей економічний відступ, водночас заборонив організовані фракції всередині Комуністичної партії. Ленінська резолюція вимагала розпустити групи, об'єднані навколо окремих платформ, під загрозою виключення з партії. Економічні поступки поєднувалися з обмеженням політичного вибору, зокрема й усередині самої правлячої партії. 17 травня 1922 року він вказав наркому юстиції Дмитру Курському, що суди мають узаконити терор як принцип.[57]

У праці *The Foundations of Leninism* («Про основи ленінізму», 1924)[58] Сталін прямо посилався на ленінську резолюцію, обстоюючи єдність партійного керівництва й відкидаючи свободу фракцій. Претензія партії говорити від імені робітників і селян ставила її керівництво поза незалежним політичним контролем. Сталін міг використовувати авторитет засновника та встановлені ним правила для зміцнення власного становища.

Голод за Леніна та його вказівки, розглянуті в розділі 1.1.2, вже показали, як примусове вилучення продовольства й політичне використання голоду позначалися на житті українців. Сталін успадкував інституції, що підпорядковували продовольство, працю й політичну опозицію цілям партії. Згодом він утвердив особисту диктатуру й використав ці інституції для нав'язування насильницької колективізації та політики, яка спричинила Голодомор.[59]

[57] Ленін, лист до Д. І. Курського від 17 травня 1922 року, *Collected Works*, 2-ге англійське вид., т. 33 (Progress Publishers, 1965), с. 358–359: «Суди не повинні забороняти терор» (наш переклад з англійської). До листа додавався проєкт доповнення до Кримінального кодексу.

[58] Joseph Stalin, *The Foundations of Leninism* (1924), розділ VIII, «The Party», §5.

[59] Про виникнення та розвиток цієї політичної системи див. Stéphane Courtois, *Lénine, l'inventeur du totalitarisme* (перегляну́те й доповнене видання, Perrin, 2024); Nicolas Werth, *Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine* (Les Belles Lettres, 2025), особливо розділи 2–6, зокрема розділ 5 «De Tambov à la grande famine»; Thierry Wolton, *Histoire mondiale du communisme*, т. I, *Les bourreaux* (Grasset, 2015).

Дзержинський і таємна поліція

1918 року ВЧК на чолі зі своїм засновником і першим головою Феліксом Дзержинським облаштувалася в московському районі Луб'янки. Її наступники залишалися там попри численні реорганізації та зміни назв: ОДПУ, НКВС, КДБ і нинішня ФСБ. Пам'ятник Дзержинському перед штаб-квартирою на Луб'янці демонтували в серпні 1991 року, коли президентом СРСР був Михайло Горбачов, а президентом Російської республіки — Борис Єльцин. За Володимира Путіна, колишнього співробітника КДБ та директора ФСБ, 11 вересня 2023 року директор Служби зовнішньої розвідки (СЗР) Сергій Наришкін відкрив дещо зменшену копію цього монумента біля штаб-квартири своєї служби в Москві.

Фелікс Дзержинський, 1923 рік.

Копія пам'ятника Дзержинському біля штаб-квартири СЗР у Ясеневі, Москва, під час відкриття 11 вересня 2023 року.

Примусова праця також мала інституційне коріння ще до особистої диктатури Сталіна. Телеграма Леніна від 9 серпня 1918 року наказувала пензенській владі ув'язнювати людей, визначених як політичні вороги.[60]

[60] Див. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

«Наказ про повішення» Леніна, 11 серпня 1918 року

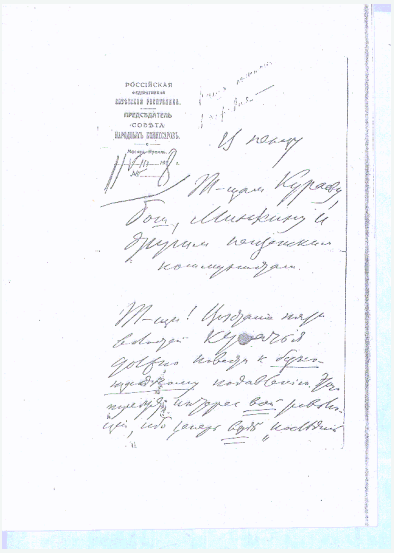

Оригінал наказу, сторінка 1.

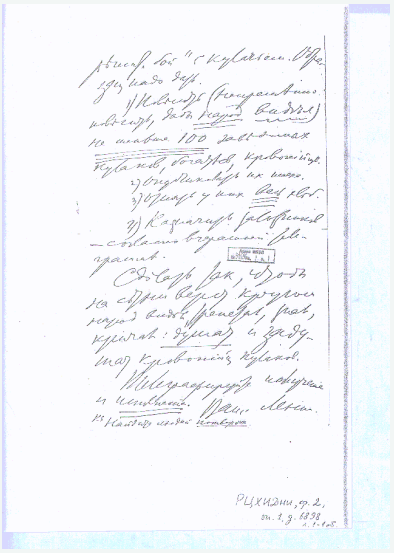

Оригінал наказу, сторінка 2.

Через два дні після вказівок про ув'язнення в Пензі Ленін наказав місцевим комуністам показово придушити селянське повстання. Його телеграма 11 серпня 1918 року вимагала публічних страт і конфіскації:

«Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) не менше 100 явних куркулів, багатіїв, кровопивців».

«Опублікувати їхні імена».

«Відібрати в них увесь хліб».

Наш переклад. Залякування мало охопити значно більше людей, ніж самих засуджених: населення навколишньої місцевості мусило побачити покарання й жахнутися. Публічне вбивство та вилучення продовольства були прямими інструментами більшовицького правління під час громадянської війни.

Ленінська партійна держава поєднувала претензію на виключне представництво робітників і селян з інституціями, здатними нав'язувати їм свої рішення. Партійні керівники могли вважати спротив перешкодою на шляху до нібито історичних інтересів народу, а не волевиявленням, яке вони мали поважати. Сталін підпорядкував цю успадковану владу власним рішенням і амбіціям. В Україні прагнення нав'язати комуністичне перетворення суспільства та рішучість зберегти контроль Москви підсилювали одне одного: і засоби до існування, і національну незалежність можна було підпорядкувати партійному проєктові.

2.5.2 Сталінська диктатура: терор, примусова праця та національні репресії

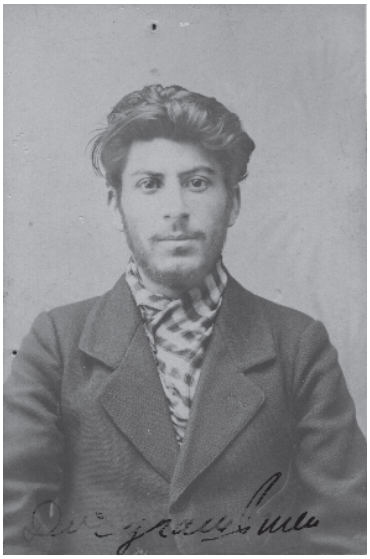

Сталін у 1902 році, у віці 23 років. Поліцейська фотографія, зроблена в Батумі.

Йосип Сталін (1878–1953), справжнє ім'я якого — Іосеб Джугашвілі, народився в Горі, у Грузії, яка тоді входила до Російської імперії. Після навчання в духовній семінарії в Тифлісі — нинішньому Тбілісі — він долучився до марксистського підпілля, приєднався до ленінських більшовиків і зазнав неодноразових арештів та заслань. Його «робота» включала й організацію збройних «експропріацій» для фінансування ленінських більшовиків. У розповіді Монтефіоре[61] про тифліське пограбування в червні 1907 року описано напад із бомбами й вогнепальною зброєю на банківський конвой із грошима, спланований через мережу Сталіна й санкціонований Леніним. Ще до 1917 року він став досвідченим революціонером. Після захоплення влади більшовиками того року увійшов до уряду Леніна як народний комісар у справах національностей, обіймав керівні партійні посади й виконував військово-політичні завдання під час громадянської війни.

У квітні 1922 року Сталін став генеральним секретарем Комуністичної партії — посада давала йому вплив на призначення та доступ до інформації з усієї держави. Коли тяжка хвороба позбавила Леніна змоги керувати, а в січні 1924 року він помер, Сталін уже мав потужну організаційну опору. Змінюючи союзників і перемагаючи суперників, зокрема Льва Троцького, він перетворив цю посаду на основу особистого панування. Посилаючись на ленінський авторитет, Сталін будував диктатуру всередині партії, яку Ленін привів до влади.[62]

Ідеологічні переконання та особисті амбіції Сталіна підсилювали одне одного. Як пояснює Олег Хлевнюк у біографічному аналізі, Сталін пристосовував більшовицьку доктрину до своєї диктатури й розширення радянської могутності. Заявлена історична місія партії могла виправдовувати примус, а спротив могли оголошувати ворожістю до прогресу. Щирість переконань не захищала тих, ким жертвували заради цієї місії. Правитель міг вірити в комунізм і водночас використовувати його для виправдання знищення людей, які йому заважали.

Наприкінці 1920-х років Сталін зосередив у своїх руках владу в Комуністичній партії та розгорнув примусове перетворення радянської економіки. Обмежені ринкові

[61] Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin* (Vintage, 2008; ISBN 9781400096138), пролог, «The Bank Robbery».

[62] Біографії: Oleg V. Khlevniuk, *Stalin: New Biography of a Dictator* (2015); Stephen Kotkin, *Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928* (2014) та *Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941* (2017); Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (2003). Хлевнюк пропонує стислу біографію на основі архівів, Коткін — ширший історичний контекст і становлення Сталінової влади, Монтефіоре — дослідження найближчого оточення диктатора. Див. також групу праць про Сталіна в рекомендованій літературі.

відносини, дозволені за нової економічної політики, дедалі більше поступалися примусовим хлібозаготівлям і насильницькій колективізації. У промові від 9 липня 1928 року Сталін відкрито обстоював додаткове обтяження селянства, називаючи його своєрідною «даниною», потрібною для прискорення промислового розвитку. Сільське господарство мало постачати ресурси для реалізації пріоритетів, установлених державою.

Програму подавали як боротьбу за виживання. 4 лютого 1931 року Сталін вимагав за десять років подолати десятиліття відсталості, інакше СРСР загрожувала поразка. Проте промислове зростання залежало й від знань капіталістичного світу, який режим засуджував. Ford і фірма Альберта Кана надавали заводські проєкти, технічну допомогу та навчання; конкретним прикладом є автомобільний завод у Нижньому Новгороді. Комерційна співпраця посилювала промисловий потенціал[63], залишаючись окремою від гуманітарної допомоги.

Його розуміння небезпеки не обмежувалося збройними ворогами. У викладі Коткіна про колективізацію наголошено: незалежне селянське виробництво поставало для керівництва політичною загрозою, навіть коли сприяло економічному відновленню. У листі до Кагановича від 11 серпня 1932 року Сталін так само пов'язував страх втратити Україну з підозрами щодо нелояльності всередині її партійної організації. І економічна самостійність, і національна належність могли ставати підставами для примусу. Альтернативи, розглянуті в розділі 2.6, важливі саме тому, що виявляють можливість вибору всередині програми, яку подавали як необхідність.

1936 року Троцький описав, як політичних противників Сталіна позбавляли роботи. У *The Revolution Betrayed* він писав про «країну, де єдиним роботодавцем є держава», у якій панівним став принцип «хто не кориться, той не їсть». 1940 року Сталін наказав його вбити в Мехіко.[64]

За Сталіна рішення Політбюро в червні 1929 року передбачало створення таборів у віддалених районах для освоєння природних ресурсів працею в'язнів; у квітні 1930 року постало центральне управління таборів ОДПУ. Позбавлені майна селянські родини також депортували на примусове поселення. Вони ставали підневільною робочою силою, але їхнє адміністративне заслання було іншою категорією, ніж табірне ув'язнення за вироком.

Біломорсько-Балтійський канал, завершений 1933 року, унаочнив поєднання виробництва й покарання. В'язні працювали примітивними знаряддями, а продовольчі заохочення та покарання допомагали забезпечувати виконання норм. Виснаження, недостатнє харчування й прискорене будівництво ставили під загрозу життя робітників. Держава могла прославляти завершений об'єкт, залишаючи його

[63] Sean McMeekin, *Stalin's War: A New History of World War II* (Basic Books, 2021), розділ 2.

[64] Лев Троцький, *The Revolution Betrayed*, розділ XI, підрозділ 2, англійський переклад Макса Істмена (1937; написано 1936 року). Іспанець Рамон Меркадер, агент радянської таємної поліції, напав на Троцького з льодорубом у його будинку в Койоакані 20 серпня 1940 року; Троцький помер 21 серпня. Меркадер відбув двадцять років у мексиканській в'язниці. Після його звільнення 1960 року СРСР присвоїв йому звання Героя Радянського Союзу. Див. розповідь Міжнародного музею шпигунства та історичний матеріал UNAM.

людську ціну поза публічною розповіддю. Можливість примушувати до праці також дозволяла політичним амбіціям брати гору над запереченнями щодо вартості та доцільності.[65]

Горький і пропагандистська книжка про Біломорканал

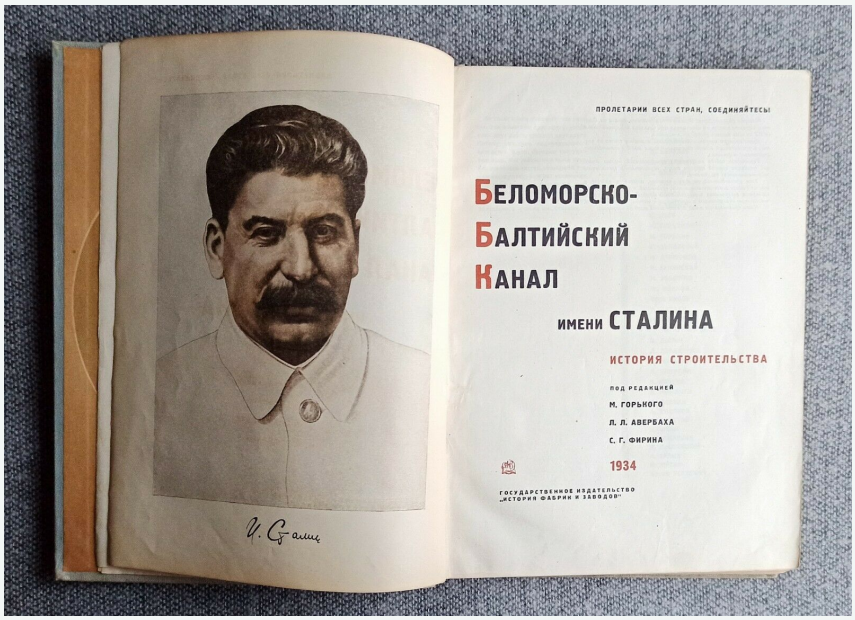

Портрет Сталіна й титульна сторінка колективної історії будівництва, 1934 рік.

У 1934 році радянські письменники видали колективну історію Біломорсько-Балтійського каналу імені Сталіна. Її редакторами були Максим Горький, Леопольд Авербах і Семен Фірін — високопосадовець табірної системи ОДПУ. У книжці письменники разом із табірним керівництвом уславлювали примусову працю, підкріплюючи цю пропаганду своїм літературним авторитетом.

Її провідною ідеєю була «перековка» (рос. перековка, *perekovka*): праця нібито перетворювала в'язнів на корисних радянських громадян. У переліку використаних джерел названо накази ОДПУ, табірні газети, звіти й відомості від працівників держбезпеки. Установа, яка утримувала людей в ув'язненні, надавала й значну частину матеріалу для розповіді про їхнє нібито моральне відродження.

[65] Економічну доцільність каналу ставили під сумнів ще до початку будівництва. Молотов висловлював сумніви, а бюджетні обмеження й стислі строки призвели до зменшення запроєктованої глибини. У 1940 році обсяг вантажних перевезень становив лише 44 % проєктної пропускної спроможності. Канал також використовували військово-морські сили. Саме завершення будівництва не доводило його економічної виправданості. Див. Моруков, «Біломорсько-Балтійський канал», с. 154–159 та 161–162. Різниця між виконанням будівельного завдання та раціональним використанням обмежених ресурсів пов'язана з розглянутими в розділі 2.7 питаннями економічного розрахунку, розпорошеного знання та можливості діяти на підставі небажаної для влади інформації.

Горький і пропагандистська книжка про Біломорканал

Англомовна адаптація *Belomor* (1935)[66] поширювала це послання за кордоном. Її редакторка Амейбел Вільямс-Елліс подавала звинувачення ув'язнених інженерів у шкідництві як правдоподібні й захоплювалася історією каналу. Ім'я Горького допомагало надавати культурного авторитету системі, що представляла примус як гуманне перевиховання людини.[67]

За правління Сталіна через в'язниці й табори ГУЛАГу пройшло близько 18 мільйонів людей, а понад 1,5 мільйона в'язнів там загинуло. На початку 1953 року в таборах і колоніях утримували близько 2,5 мільйона людей. Голод, хвороби, виснаження й холод робили цю систему примусової праці механізмом і виробництва, і масової загибелі.[68]

Сталінські чистки перетворювали колишніх соратників і переможених політичних опонентів на нібито зрадників. Московські показові процеси 1936–1938 років зображали більшовиків із багаторічним партійним стажем шпигунами, шкідниками й змовниками, які готували вбивства. Григорія Зінов'єва й Лева Каменєва стратили 1936 року; Миколу Бухаріна й Олексія Рикова — 1938-го. Бухарін був Сталіновим союзником, перш ніж виступив проти його економічного курсу; його альтернативу розглянуто в розділі 2.6. Політичну незгоду всередині керівництва перетлумачили як участь у злочинній змові.

Чистки також спустошували збройні сили й установи, що здійснювали репресії. Під час чистки командного складу Червоної армії 1937–1938 років старших командирів страчували, заарештовували або звільняли, а на вакантні посади поспіхом просували інших військових.

Великий терор 1937–1938 років

Великий терор 1937–1938 років — кампанія масових арештів і страт, що за короткий час охопила весь Радянський Союз. За оцінкою Янсена й Петрова, було заарештовано близько 1,5 мільйона людей, а приблизно 700 000 — розстріляно.

[66] Maxim Gorky, L. Averbakh, S. G. Firin (ред.), *Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea* (H. Smith & R. Haas, 1935), англійська адаптація Амабель Вільямс-Елліс, вступ, с. vii–ix.

[67] «Попутники» (*fellow travellers*) — ті, кого ми сьогодні часто назвали б ватниками, — були симпатиками, які, не маючи формального членства в партії, могли створювати для комуністичного руху видимість незалежної підтримки з боку авторитетних діячів культури. Книжка Стівена Коха *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (перегляну̀те видання, 2004) розглядає залучення письменників та інтелектуалів до радянських кампаній. Становище Горького в радянському культурному житті відрізнялося від становища іноземних симпатиків; паралель стосується використання культурного авторитету для легітимації режиму. Про аналогію з протоватниками див. розділ 1.5, а про ширшу мережу впливу — розділ 1.6.

[68] Див. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

Великий терор 1937–1938 років (продовження)

Більшість жертв не належала до владної верхівки. Таємні масові операції спрямовували проти колишніх «куркулів», духовенства та інших оголошених ворогами людей, а також робітників, інженерів і колгоспників. Державні рішення та репресивні інституції забезпечували проведення терору. Під час Великого терору 1937–1938 років наказ НКВС № 00447 установлював регіональні ліміти на страти й ув'язнення в таборах;[69] місцеві посадовці просили їх збільшувати, а сталінське керівництво погоджувало ці запити. Справи без звичайного судового розгляду вирішували позасудові органи з трьох осіб — «трійки» (рос. тройка, *troika*; множина тройки, *troiki*).[70] Первісна таблиця лімітів у наказі також передбачала 10 000 страт людей, які вже перебували в таборах НКВС. В'язнів цілеспрямовано розстрілювали, а вбивчі умови ув'язнення спричиняли смерті від голоду, хвороб і виснаження.

Паралельно «національні операції» НКВС спрямовували проти людей, яким приписували зв'язки з Польщею, Німеччиною та іншими іноземними державами. Національне походження й закордонні контакти могли перетворювати на докази уявної змови.

«Польська операція» 1937–38 років унаочнює масштаб національного переслідування. Наказ НКВС №00485 від 11 серпня 1937 року перетворив уявне польське шпигунство на підставу для масової кампанії проти радянських громадян. Архівні підрахунки фіксують 139 835 вироків, зокрема 111 091 смертний; більшість жертв були поляками, але операція зачепила й інші національності, зокрема українців. Це були визначені державою категорії гаданих ворогів, а не люди, чию діяльність як іноземних агентів було доведено індивідуально.[71]

Угорі: Сталін із Миколою Єжовим (крайній праворуч), канал Москва — Волга, 1937 рік. Унизу: ретушована фотографія, з якої видалено Єжова.

Служба в таємній поліції також не гарантувала безпеки надовго. Апарат, що здійснював сталінський терор, сам зазнавав послідовних чисток. Миколу Єжова, який очолював НКВС на піку Великого терору, усунули 1938 року й заарештували 1939-го. Під тортурами його змусили підписати зізнання в участі у сфабрикованих змовах. Той, хто

[69] Див. Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

[70] Пізніший паралельний приклад дає комуністична Чехословаччина. За законом № 247/1948, § 3, адміністративні комісії з трьох осіб могли відправляти людей до таборів примусової праці на строк від трьох місяців до двох років без звичайного кримінального суду. Їхні повноваження стосувалися ув'язнення в таборах, тоді як радянські трійки НКВС також виносили смертні вироки. Докладніше див. Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, Досьє історичної пам'яті (січень 2027 року). Готується до друку.

[71] Інститут національної пам'яті, "What was the 'Polish Operation' by the NKVD?", 28 листопада 2017 року; *NKVD Order No. 00485*, 11 серпня 1937 року, двомовний каталог документальної виставки. Архівні підрахунки розрізняють усі вироки та смертні вироки; операція була спрямована насамперед проти поляків, але зачепила й інші національності.

Великий терор 1937–1938 років (продовження)

керував чистками й тортурами, сам потрапив під чистку: його катували, а 1940 року розстріляли.

Чистки зробили знищення потенційної опозиції постійним методом правління. Колишню незгоду могли перетлумачити як зраду; революційні заслуги й покірність не давали надійного захисту.[72] На показових процесах від підсудних також вимагали визнати справедливість звинувачень, якими режим виправдовував їхнє знищення. У тих, хто вижив, були підстави доводити лояльність, підтримуючи звинувачення й приховуючи небажані для керівництва судження. Владу Сталіна зміцнювали інституції, члени яких не могли безпечно йому протистояти, тоді як сам правитель зберігав право визначати, кого вважати ворогом. Показові процеси й масові операції 1936–1938 років відбулися після Голодомору; проте розгром опозиції й партійні чистки, пов'язані з хлібозаготівлями, вже звузили простір для заперечень під час голоду.

Пізніші кампанії проти єврейських інституцій та сфабрикована «справа лікарів» 1953 року знову зробили нібито нелояльну групу об'єктом державного переслідування.

Антисемітизм і антиукраїнство Сталіна: радянська спадщина

Сталінські кампанії проти єврейських та українських інституцій перетворювали незалежне колективне життя на предмет політичної підозри. Письменників, релігійних провідників і організації із закордонними зв'язками могли звинуватити у служінні зовнішньому ворогові. І українські національні прагнення, і відданість єврейській культурі чи громаді подавали як небезпечну для партії лояльність до інших спільнот, яку вона вважала себе вправі придушувати.

Єврейський антифашистський комітет, створений під час війни для мобілізації підтримки за кордоном, відрядив Соломона Міхоелса та Іцика Фефера на Захід у 1943 році. Міхоелса вбили за наказом Сталіна в січні 1948-го; комітет закрили того листопада, а тринадцятьох обвинувачених на пізнішому процесі стратили 12 серпня 1952 року. Закордонні контакти, які колись заохочували заради радянських воєнних зусиль, стали матеріалом для звинувачень у шпигунстві та єврейському націоналізмі. Антисемітська «справа лікарів» 1953 року поширила цей наступ через сфабриковані звинувачення проти медиків.

[72] Навіть колишню підтримку лінії партії та її дотримання могли згодом перетлумачити як зраду. Чехословаччина постачала зброю Ізраїлю 1948 року зі згоди Москви. Після зміни радянського курсу попередню співпрацю з Ізраїлем подали як доказ сфабрикованої «сіоністської» змови під час празького процесу 1952 року над Рудольфом Сланським та тринадцятьма іншими комуністичними посадовцями. Процес мав відверто антисемітський характер: прокурори неодноразово наголошували на єврейському походженні одинадцяти з чотирнадцяти підсудних. Докладніше див. Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, «Досьє історичної пам'яті» (січень 2027 року), розділ 1.4 «Soviet Antisemitism». Готується до друку.

Антисемітизм і антиукраїнство Сталіна: радянська спадщина (продовження)

Ці переслідування відбувалися одночасно з визнанням Ізраїлю Радянським Союзом у травні 1948 року. Дипломатична підтримка за кордоном співіснувала зі знищенням єврейських інституцій удома, як поступки корисній релігійній ієрархії — із придушенням українських церков.[73] Держава привласнювала право визначати, які форми національного життя відповідають її цілям.

Пропаганда тривала й після Сталіна. Пізніші радянські карикатури поєднували єврейські та українські націоналістичні образи як спільників того самого зовнішнього ворога. На одній стереотипного «сіоніста» й українського націоналіста запряжено у віз із написом «антирадянщина»; на інших вони постають тваринами, об'єднаними спільною справою. Світлина показує антисемітські образи під гаслом антиімперіалізму. У цій пропаганді єврейську ідентичність та українську незалежність зображували як загрози, а державу, що переслідувала євреїв та українців, — як їхню визволительку.

Першотравнева демонстрація в Москві, 1972 рік: «Сіонізм — зброя імперіалізму!»

[73] Про порозуміння Сталіна з ієрархією Російської православної церкви 1943 року та придушення й примусове приєднання Української греко-католицької церкви 1946 року див. розділ 3.2.

Антисемітизм і антиукраїнство Сталіна: радянська спадщина (продовження)

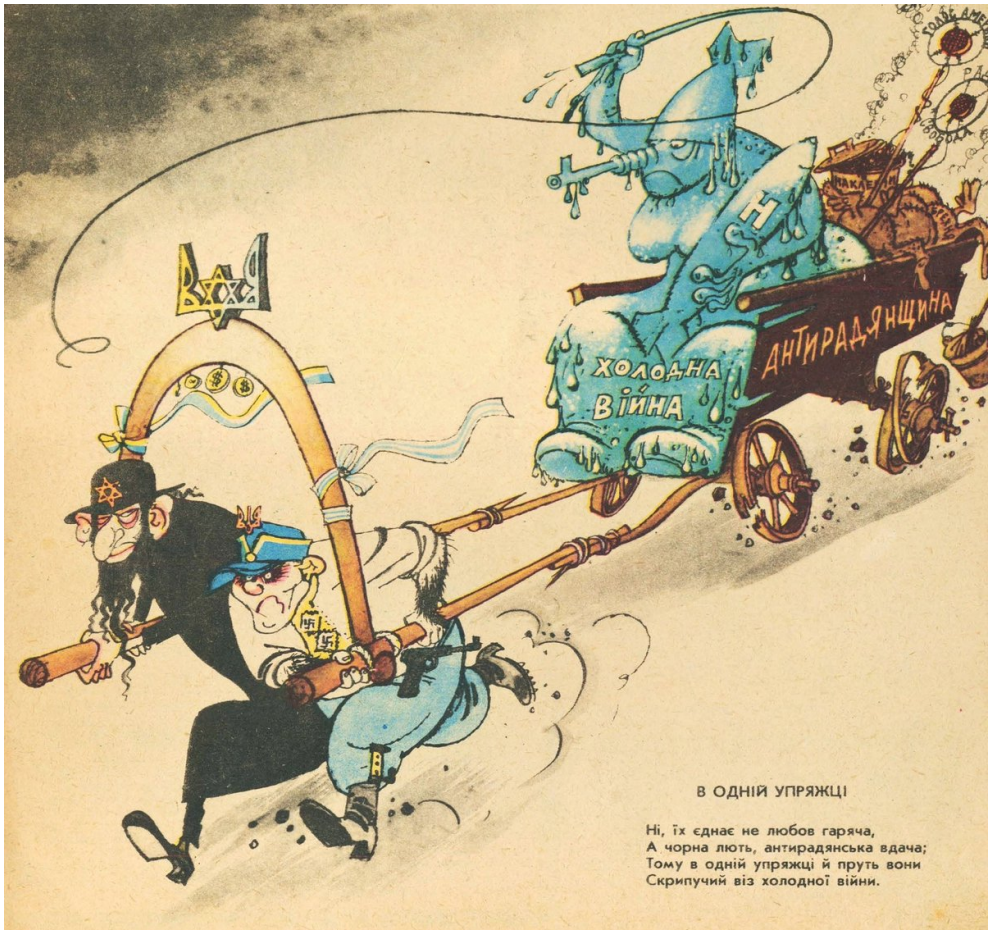

«В одній упряжці»: стереотипну єврейську постать і українського націоналіста запряжено у віз із написом «антирадянщина»; на постаті, яка сидить у возі, — напис «холодна війна».

Сталін помер 5 березня 1953 року. 4 квітня радянська влада оголосила про звільнення й повне виправдання тих обвинувачених лікарів, які залишалися живими, визнавши, що зізнання здобували недозволеними методами. Шлях до їхнього звільнення відкрила саме його смерть, а не гуманний відступ диктатора. Крах кампанії показує, наскільки ця загроза залежала від людини на вершині влади.

Небезпека не обмежувалася ув'язненими лікарями. Офіційна кампанія, що представляла єврейських медиків убивцями й агентами іноземних держав, загрожувала радянським євреям загалом і породжувала страх подальших переслідувань та антиєврейського насильства. Смерть Сталіна усунула правителя, який спрямовував цю кампанію, і перервала її загострення. Із такою самою певністю встановити, що відбулося б, якби він жив далі, неможливо: історики й досі сперечаються, чи існував остаточно ухвалений план масової депортації.

2.5.3 Зовнішня політика та імперське панування

Водночас Сталін умів домовлятися, робити поступки й співпрацювати з ідеологічними ворогами. Пакт і напад на Фінляндію показують, чому ця гнучкість не дає загальної гарантії мирних намірів. Міркування безпеки могли поєднуватися з територіальними амбіціями та нав'язуванням політичного контролю. Готовність торгуватися щодо долі інших суспільств не означала, що бажання їхніх мешканців обмежували радянську політику.

У 1920-х роках Радянський Союз надавав територію для таємної підготовки військових рейхсверу й випробування озброєнь, зокрема для авіаційної школи в Липецьку від 1925 року. Поряд із цією військовою співпрацею експорт зерна допомагав оплачувати індустріалізацію: радянський експорт до Німеччини семи виокремлених у митних таблицях груп зернових і бобових зріс із 71 970 тонн 1929 року до 536 664 тонн 1931 року після піку в 856 218 тонн 1930 року[74]. У німецькому протоколі засідання уряду від 2 жовтня 1931 року прямо розглядалися закупівлі німецьких товарів у кредит або в обмін на радянську деревину, бензин і зерно. Ці відносини з Веймарською республікою передували окремим угодам із Гітлером, розглянутим нижче.[75]

У зовнішній політиці практичний торг міг переважати ідеологічну ворожість. 23 серпня 1939 року Радянський Союз і нацистська Німеччина підписали пакт Молотова–Ріббентропа — договір про ненапад, який супроводжував таємний протокол про поділ сфер впливу у Східній Європі. Німеччина напала на Польщу 1 вересня; Червона армія вторглася зі сходу 17 вересня. Території східної Польщі з українським населенням згодом включили до радянської України. Розширення підпорядкувало радянській владі ще більше українців, не давши їм незалежного вибору щодо нав'язаного політичного ладу.

[74] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), розділ 7, "Collectivization Fails, 1931–2", с. 162. Примітка 12, с. 386 (Serhiichuk et al., *Український хліб на експорт: 1932–1933*, с. 5–6). Твердження Епплбом про потроєння не підтверджує перевірений митний ряд за календарними роками. Сім наведених груп зернових і бобових, товарні коди 1–14, зросли приблизно в 7,46 раза між 1929 і 1931 роками після піку 1930 року. Рис та «інші зернові» для Німеччини окремо не наведено; це не відтворений підсумок усіх зернових. Довідник 1939 року незалежно підтверджує вужчі рядки пшениці, жита та ячменю. Це експорт СРСР до Німеччини, а не доказ його українського походження. Видання 1933 року фіксує безпосереднє призначення в експортному документі; до березня 1930 року вага брутто чи нетто залежала від тарифу й пакування, далі застосовували нетто. Вторинне джерело, на яке посилається Епплбом, в іншому місці використовує нез'ясовані періоди й цитує ще не перевірений довідник 1936 року, с. 74–75. Причина розбіжності залишається невідомою. Первинні джерела: *Внешняя торговля Союза Советских Социалистических Республик за первую пятилетку (за период с 1928 по 1933 г.)* (Москва: Внешторгиздат, 1933), с. 45, 96–97; V–VIII. S. N. Bakulin, D. D. Mishustin, *Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг.* (Москва: Международная книга, 1939), с. 86, 90, 94; статистичні пояснення.

[75] Докладніше про пакт і радянсько-німецьку співпрацю див. Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, Досьє історичної пам'яті. Готується до друку.

Йосип Сталін і міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп під час підписання пакту Молотова–Ріббентропа. Кремль, Москва, 23 серпня 1939 року.

Радянський проєкт від 19 серпня 1939 року пов'язував набуття пактом чинності з укладенням спеціального зовнішньополітичного протоколу. Співпраця набула й матеріальної основи: радянське зерно, нафту та іншу сировину обмінювали на німецьке промислове обладнання й військову продукцію. Німецький меморандум від 26 лютого 1940 року прямо передбачав послаблення британської блокади завдяки цій торгівлі. Це були взаємні угоди урядів, які нарощували власну могутність, тоді як тягар наслідків лягав на інші суспільства.

Фінляндія показує, як міркування безпеки могли супроводжувати напад на політичну незалежність. Після переговорів про зміну кордону й бази поблизу Ленінграда Червона армія вторглася 30 листопада 1939 року. Москва визнала фінський уряд на чолі з комуністом Отто Вілле Куусіненом, заявленим першочерговим завданням якого було повалення чинного уряду Фінляндії та знищення її збройних сил. 14 грудня Ліга Націй виключила СРСР зі свого складу.

Знищення польської незалежності було спрямоване й проти людей, здатних її підтримувати. 5 березня 1940 року Сталін і Політбюро схвалили пропозицію Берії розстріляти польських військовополонених та в'язнів. Навесні 1940 року НКВС убив майже 22 000 польських громадян під час операції, відомої під загальною назвою Катинський розстріл. Серед жертв були офіцери, поліцейські та цивільні в'язні; багато

офіцерів запасу були вчителями, лікарями, адвокатами й іншими представниками польської інтелігенції. Катинь — лише одне з місць поховання в межах ширшої операції вбивств, яка охоплювала також Харків, Калінін (нині Твер) і в'язниці окупованої східної Польщі. Радянська влада звинувачувала нацистську Німеччину й десятиліттями підтримувала цю брехню, визнавши відповідальність НКВС лише 1990 року.[76] Убивства усували людей, здатних відбудувати незалежну державу; заперечення потім захищало інституції, які їх убили.

Коли 22 червня 1941 року Німеччина вторглася до СРСР, радянські репресії залишили новий слід масових поховань. Під час відступу НКВС убив тисячі в'язнів у західній Україні, зокрема у Львові та Луцьку. Серед жертв були українці, поляки та євреї, ув'язнені за радянської влади. Німецька окупація принесла нові злочини: нацистська пропаганда й місцеві антисеміти використали виявлення тіл, щоб колективно звинуватити євреїв у радянських репресіях і розпалити погроми.[77] За вбивства у в'язницях відповідали радянські виконавці; за погроми — ті, хто їх підбурював і чинив. Жоден злочин не виправдовував іншого, а зміна окупантів не давала населенню вільного вибору влади.

Варшавське повстання 1 серпня — 2 жовтня 1944 року показало інший спосіб знищення польської незалежності. Некомуністична Армія Крайова прагнула звільнити столицю від німецької окупації та утвердити владу польського уряду у вигнанні до встановлення радянського контролю. Німецькі війська вбивали цивільних, придушили повстання й систематично руйнували місто. Сталін вважав незалежний опір політичним суперником. У серпні його уряд відмовляв американським літакам постачання в дозволі користуватися радянськими аеродромами; у посланні Черчиллю та Рузвельту від 22 серпня він назвав керівників повстання «групою злочинців».

Військова ситуація теж має значення: німецькі контратаки й надмірне розтягнення радянського наступу не дають підстав вважати, що Червона армія могла врятувати місто без труднощів. Але ці обставини не пояснюють перешкоджання союзницькому повітряному постачанню. Обмежені радянські скидання вантажів, невдала спроба переправи польських військ під радянським командуванням і дозвіл на американську місію постачання відбулися лише у вересні. Знищення позицій Армії Крайової у

[76] Інститут національної пам'яті, "The Katyn Massacre — Basic Facts", 5 березня 2020 року, зокрема рішення, жертви та місця розстрілів; Національні архіви США, "Records Relating to the Katyn Forest Massacre", про вбивства та радянську спробу приписати їх Німеччині. Майже 22 000 — це загальна кількість жертв усієї операції, а не лише похованих у Катині.

[77] National WWII Museum, "The 1941 NKVD Prison Massacres in Western Ukraine", 7 червня 2021 року; Центр міської історії, "'City scum', nationalists or ordinary people: interethnic violence on the streets of Lviv", зокрема про вбивства у в'язницях та антиєврейський погром. Для всієї кампанії не наведено єдиного точного числа загиблих.

Варшаві усунуло організовану перешкоду для контролю Москви над повоєнною Польщею.[78] Нацистська Німеччина вчинила масові вбивства й руйнування; відмова Сталіна підтримати незалежні польські сили сприяла їхній поразці. Боротьба проти Гітлера не означала визнання права народів між Німеччиною та Росією на самоврядування.

За поразкою повстання настало усунення незалежних політичних лідерів. 27–28 березня 1945 року радянська влада заарештувала шістнадцятьох керівників Польської підпільної держави, запросивши їх на переговори з гарантіями безпеки. Їх доправили до Москви; у червні відбувся судовий процес, відомий як «процес шістнадцяти». Військову поразку доповнювало придушення політичних представників, здатних протистояти нав'язаному Москвою уряду.[79] Переговори під радянські гарантії стали ще одним шляхом до ув'язнення.

Після війни радянський контроль було також нав'язано Підкарпатській Русі (нині Закарпаття), яка раніше входила до складу Чехословаччини. Договір від 29 червня 1945 року передбачав передачу краю СРСР і включення до радянської України. Ще американське дипломатичне повідомлення від 25 січня 1945 року описувало місцеву раду під контролем комуністів, яка здійснювала виконавчу владу, та представників чехословацького уряду, яким не дозволяли відвідувати головні міста краю й зв'язуватися зі своїм урядом. Розширення кордонів радянської України не давало мешканцям краю вибору політичного ладу, за якого вони житимуть.

Депортація кримських татар 1944 року (див. розділ 3.2) і знищення незалежності країн Балтії (див. розділ 3.1) показують ту саму відмову визнавати національне життя поза контролем Москви. Тут ідеться вже не лише про усунення лідерів, а й про викорінення цілих спільнот та знищення незалежних держав.

Ставлення Сталіна до людського життя могло викликати обурення навіть у його воєнних союзників. На вечері в Тегерані 29 листопада 1943 року він запропонував убити щонайменше 50 000 представників німецького командного складу. Американський дипломат Чарльз Болен зафіксував рішучий протест Черчилля проти політичних страт і його наполягання на суді над воєнними злочинцями. Рузвельт відповів жартом про 49 000.

Вільям К. Буллітт, колишній посол США в Москві, згадував, як 1943 року застерігав Рузвельта від радянської експансії. Він передав Рузвельтове сподівання: «give him [Stalin] everything I possibly can and ask nothing from him in return, *noblesse oblige*» —

[78] Сталін — Черчиллю та Рузвельту, 22 серпня 1944 року, *FRUS*, 1944, т. III, документ 1271; Гарріман — державному секретареві, 22 серпня 1944 року, документ 1272, звіт про розмову з Молотовим 17 серпня. Див. також National WWII Museum, "The Allied Responses to the Warsaw Uprising of 1944", 18 січня 2022 року; USHMM, "Warsaw Uprising"; і підтвердження Іденом американської місії постачання 18 вересня, *HC Deb*, 27 вересня 1944 року, т. 403, стовп. 217–220. Повстання 1944 року в місті слід відрізняти від повстання у Варшавському гетто 1943 року.

[79] Музей історії Польщі, "Sowieci walczą o rząd. Dlaczego doszło do procesu szesnastu?"; Гарріман — державному секретареві, 18 червня 1945 року, *FRUS*, 1945, vol. V, document 262. Заарештували шістнадцятьох керівників; справу Антонія Пайдака розглядали окремо пізніше 1945 року. Назва червневого процесу не означає, що всіх шістнадцятьох судили й засудили разом.

«дати йому [Сталіну] все, що тільки можу, і нічого не просити натомість, шляхетність зобов'язує» (переклад з англійської). Тоді Сталін, сподівався президент, утримається від анексій і допоможе побудувати демократичний мир. Це була віра в нібито властиве диктаторові почуття честі та обов'язку відповісти взаємністю.[80]

Попри це, співпраця тривала. Американсько-радянська угода про репатріацію, підписана в Ялті 11 лютого 1945 року, передбачала передачу звільнених громадян владі їхніх держав. Під час її виконання американська директива, видана в грудні 1945 року, дозволила примусове повернення визначених категорій радянських громадян, зокрема колишніх радянських військовослужбовців, за умов щодо громадянства й проживання в СРСР станом на 1 вересня 1939 року. Пізніша британсько-американська операція «Кілгол» (Keelhaul) стала частиною цієї ширшої політики примусової репатріації.

Черчилль, Рузвельт і Сталін на Ялтинській конференції, Лівадійський палац, Крим, лютий 1945 року.

Страх перед поверненням був очевидний і тим, хто здійснював репатріацію. У звіті, який 14 лютого 1946 року переслав американський політичний радник Роберт Мерфі, його співробітник описав самогубства й спроби самогубства під час примусової репатріації в Дахау попереднього місяця. Звіт називав цей випадок приголомшливим і фіксував невдоволення американських офіцерів та солдатів наказом силоміць повертати цих людей.

[80] Вільям К. Буллітт, «How We Won the War and Lost the Peace», *LIFE*, 30 серпня 1948 року, с. 94. Буллітт опублікував цей спогад уже після смерті Рузвельта. Про інший американський вияв віри у свідому перебудову суспільства див. вставку про Артурдейл у розділі 1.4, с. 34.

Наслідки не обмежувалися жахом самої передачі. За розповіддю Ніколаса Бетелла про репатріацію до Одеси в червні 1945 року, британські офіцери Джеймс Мартін і Джордж Юматов бачили, як 31 полоненого затягли до складу, а потім почули кулеметну стрілянину. Наступного ранку Юматов побачив усередині пошкоджений бетон і темні плями. Він дійшов висновку, що полонених розстріляли: чув постріли й оглянув їхні наслідки, хоча самих убивств не бачив.

Інший епізод описав Ніколай Толстой у книжці *Victims of Yalta* (1977): за його розповіддю, американські охоронці бачили тіла, що висіли на деревах, після передачі людей у лютому 1946 року в Баварському лісі поблизу Цвізеля. Джеремі Мюррей-Браун відтворює цей уривок у дослідженні кінозйомки репатріації з Платтлінга.

Ці випадки показують межі оцінювання Сталіна за запевненнями, які він давав корисним партнерам. Союзницька співпраця могла бути необхідною для перемоги над Гітлером і водночас залишати жертв радянської влади без захисту. Дипломатичний доступ до Сталіна й довіра до угоди не дорівнювали дієвим гарантіям для людей, чию долю вирішували.

Сучасні шанувальники Сталіна

Образ правителя, який перетворив відсталу країну, досі приваблює шанувальників. У *I'm Not the Only One* (2004) ватник Джордж Ґелловей використав сталінську індустріалізацію як схвальне порівняння для Саддама Хусейна: «Так само, як Сталін індустріалізував Радянський Союз, Саддам в іншому масштабі задумував власний Великий стрибок Іраку».[81] Переклад з англійської.

Сталін на першотравневому параді, Москва, 1946 рік.

9 листопада 2023 року Джексон Гінкл сказав Алексу Джонсу, що він «американський сталініст» і що американцям є чого повчитися у Сталіна та Сі Цзіньпіна. Він подавав кероване державою виробництво як таке, що служить звичайним людям. 4 листопада 2025 року Нік Фуентес назвав Сталіна найефективнішим державним діячем XX століття, водночас прямо визнаючи його жорстокість і масові вбивства. Переклад цитати з англійської.

До цього захоплення вони приходять різними шляхами, але спільною принадою є могутність і досягнення. Люди, чиїм життям підтримували цю могутність, відходять у тінь промислового виробництва, сили держави й величі її правителя.

[81] Докладніше про голод за Мао див. Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

Голодомор передував пакту Молотова–Ріббентропа на шість років.[82] Злочини Сталіна проти інших груп населення засвідчують його готовність вдаватися до масових убивств заради політичних цілей. Вони не дають підстав припускати доброзичливі наміри щодо українців. Його наступ на українське національне життя слід оцінювати через розглянуті тут заходи: конфіскації, каральні хлібозаготівлі, перекриття шляхів утечі й репресії проти інституцій, здатних чинити опір владі Москви. Відмова від кваліфікації геноциду все одно залишала б потребу пояснити ці свідомі дії; вона не перетворила б катастрофу на невинну випадковість.

Особиста відповідальність Сталіна також не знімає відповідальності з радянської системи. Як наголошує Колаковський, саме засудження диктатора не може пояснити, як партія та її інституції підтримували його необмежену владу.[83] Ці інституції виконували його рішення, придушували альтернативи й перешкоджали дієвому опору. Українців було позбавлено свободи відмовитися від цієї системи чи визначати власне національне майбутнє. Рішення правителя, партійна монополія на владу й панування Москви над Україною взаємно підсилювалися.

Отже, Україна зіткнулася і з правителем, готовим знищити опір, і з радянським імперським ладом, спрямованим на збереження контролю над нею. **Засудження Сталіна залишає потребу пояснити відповідальність інституцій, які підтримували його владу й виконували його рішення. Та сама проблема постає в будь-якому поясненні нинішньої війни Росії, яке покладає всю відповідальність на Путіна, залишаючи поза обговоренням державні інституції та імперські претензії.** Авторитарний правитель знову десятиліттями перебуває при владі, водночас претендуючи на право вирішувати майбутнє України. Від українців не можна вимагати, щоб вони ставили свою свободу в залежність від надії на те, що наступний правитель у Москві буде доброзичливішим.

2.6 Прокляття чорнозему

Сільськогосподарське багатство може робити територію цінною для держави, яка прагне забезпечити міста продовольством, отримати експортні товари та ресурси для промисловості. Але сама родючість не пояснює ні голоду, ні геноциду. Питання в тому, хто контролює врожай, що можна забрати в його виробників і чи мають вони можливість чинити спротив. «Прокляття» полягає в інституціях, які уможливлюють примусове вилучення.

[82] Докладніше про пакт і радянсько-німецьку співпрацю див. Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, Досьє історичної пам'яті. Готується до друку.

[83] Докладніше про особисту та інституційну відповідальність див. розділ 2.7 «Авторитаризм, соціалізм та імперіалізм», с. 77. Лешек Колаковський, *Main Currents of Marxism*, пер. англійською П. С. Фалли, кн. 3, *The Breakdown*, розд. XIII «Developments in Marxism Since Stalin's Death», §1 «De-Stalinization», с. 1149–1150, 1152–1153 (однотомне видання).

Пшениця й небо в кольорах українського прапора.

У промові «Індустріалізація і хлібна проблема» від 9 липня 1928 року Сталін назвав робітників і селян головними джерелами фінансування радянської промисловості. Його аргумент пов'язував сільськогосподарські ресурси з державними промисловими пріоритетами. Колективізація обіцяла посилити адміністративну владу над виробниками й поставками. Однак контроль над продукцією та підвищення продуктивності сільського господарства були різними цілями: держава могла прагнути більшої частки врожаю, навіть коли її політика підривала здатність його вирощувати.

Контроль над українським зерновим ринком зосереджували й інституційно. У 1928 році Москва ліквідувала «Укрхліб», український зернозаготівельний і борошномельний трест, акції якого перейшли до загальносоюзного «Союзхліба». Як показує Людмила Гриневич, це позбавило Україну важливих важелів впливу на заготівлі й постачання продовольства. Централізоване планування діяло через нерівноправні відносини між Москвою та республікою. У тезах із національного питання від березня 1923 року сам Сталін засуджував прагнення царизму перетворити окраїни на постачальників сировини для промислового центру, водночас визнаючи, що великоросійський шовінізм зберігався в радянських установах. Вилучення ресурсів могло виходити й за межі поточного врожаю: Торгсін обмінював продовольство на накопичені родинами цінності, перетворюючи майно, набуте за багато років, на державний ресурс.

Японія: фінансування індустріалізації з аграрних ресурсів

Рання індустріалізація Японії доби Мейдзі дає конкретний приклад для порівняння. Грошовий земельний податок допомагав фінансувати державний промисловий розвиток, тоді як експорт продукції сільського господарства, зокрема шовку й чаю, забезпечував валютні надходження. Землю й далі обробляли в приватних та орендних господарствах, без примусової колективізації. Водночас важкий податковий тягар і концентрація земельної власності чинили сильний тиск на сільські домогосподарства. Отже, сільське господарство могло постачати ресурси для промисловості за інституцій, що докорінно відрізнялися від сталінських колгоспів і радгоспів: сам перерозподіл ресурсів не визначав, як саме слід організувати виробництво.

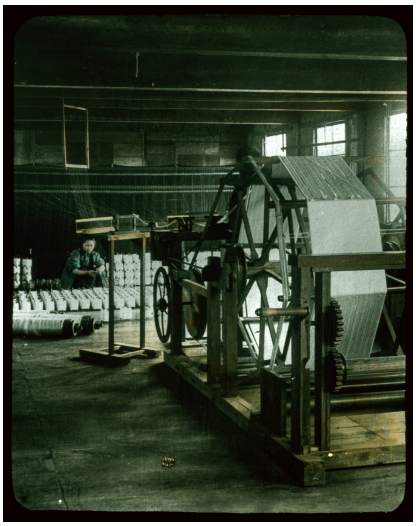

Намотування шовку в Японії, близько 1910 року. Фотографія, розфарбована вручну.

Польща й Угорщина: спротив і поступки

Польща

Досвід комуністичної Польщі згодом показав, як політичний спротив міг змінити аграрну політику. Примусова колективізація 1948–1956 років зустріла тривалий опір селян. Після політичних потрясінь 1956 року Владислав Гомулка дозволив розпускати колективні господарства. За оцінкою американських дипломатів від 15 листопада 1961 року, 86% сільськогосподарських земель Польщі обробляли приватні господарі, 13% припадало на державні господарства і лише 1% — на колективні. Отже, переважно приватне сільське господарство Польщі збереглося *попри* спробу колективізації, у межах ширшого політичного компромісу.

Польща й Угорщина: спротив і поступки (продовження)

Угорщина

Угорщина пішла іншим шляхом. Після революції 1956 року багато сільськогосподарських кооперативів розпалися, а систему обов'язкових поставок скасували. Проте уряд Яноша Кадара відновив примусову колективізацію в 1959–1961 роках, перевівши більшість орних земель до кооперативів або державних господарств. Водночас важливими залишалися присадибні ділянки[84] й поступки на користь сімейних господарств, а реформи 1968 року надали додаткову підтримку присадибному господарюванню. Польща переважно зберегла приватне господарювання; Угорщина поєднала колективне виробництво з гнучкішою системою стимулів. Обидва приклади показують, як селянський опір, потреба політичної стабільності й результати сільськогосподарського виробництва могли обмежувати аграрну політику комуністичної влади.

Пізніша радянська політика також показує, що неврожай не визначав єдиної можливої відповіді. У 1963 році, після поганого врожаю, уряд Хрущова закуповував зерно за кордоном; вереснева угода з Канадою передбачала постачання 5,3 мільйона тонн пшениці. Плохій протиставляє цю відповідь продовженню радянського зернового експорту під час голоду 1932–1933 і 1946–1947 років. Фінансові та міжнародні обставини були іншими, але це порівняння дає змогу відрізнити неврожай від рішень, що визначали постачання продовольства.[85]

Альтернативи були предметом суперечок усередині самого радянського керівництва. У своїй економічній статті 1928 року Микола Бухарін доводив, що промислові інвестиції мають залишатися збалансованими із сільським господарством, споживанням і резервами. Надмірне перекачування ресурсів із села могло підривати виробництво, ринки й експорт, від яких залежала промисловість. Він підтримував соціалістичну індустріалізацію та колективне господарювання, але також розвиток індивідуальних селянських господарств і цінову політику, яка заохочувала б постачання. Він заперечував із більшовицьких позицій: вибір не зводився до сталінської програми або відмови від радянського соціалізму.

Виступ Сталіна проти Бухаріна у квітні 1929 року прямо розкриває цю розбіжність. Він відкинув пропозиції підвищити заготівельні ціни, стверджуючи, що дорожче зерно спричинить зростання міських цін на хліб, зарплат і промислових витрат та послабить державний контроль над ринком. Він також визнав перерозподіл ресурсів від селян через низькі ціни на сільськогосподарську продукцію й високі ціни на промислові товари. Цей тягар був складовою обраного способу фінансування індустріалізації, а не наслідком, якого керівництво не могло усвідомити.

[84] Nigel Swain, *Collective Farms Which Work?* (Cambridge University Press, 1985), розділ 1, «'Family Labour' in the Achievement and Consolidation of Collectivised Agriculture, 1946–68», с. 25–50.

[85] Serhii Plokhy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015), розділ 24, "The Second Soviet Republic". Про угоду з Канадою: *Foreign Relations of the United States, 1961–1963*, vol. V, document 359, 1 жовтня 1963 року, примітка 1.

У своїй доповіді у квітні 1928 року Сталін уже визнавав, що великі капіталістичні господарства можуть використовувати техніку й сучасні агрономічні методи, але відкидав підтримку їхнього розвитку. У виступі у травні 1928 року він також пов'язував переваги масштабу з великими господарствами різних форм власності. Проте розмір господарства, власність і стимули тих, хто обробляє землю, — різні питання; переваги масштабу не доводили необхідності примусової колективізації. Урожайність з гектара, виробіток на працівника, частка продукції, що надходить на ринок, і частка обов'язкових поставок — різні показники.

Важливий і напрям причинного зв'язку. Ефективні приватні господарства могли розширюватися завдяки своїй продуктивності, а не ставати продуктивними лише тому, що були великими. Збільшення площі за наказом саме собою не могло відтворити стимули, систему управління й ринкові умови, у яких вони розвивалися.

У виступі 11 липня 1928 року Сталін навів приклад пшеничного господарства Campbell Farming Corporation у Монтані площею 95 000 акрів. Цитуючи агронома М. М. Тулайкова, він описав його механізацію та управління, а потім доводив, що радянські умови дають гігантським радгоспам ширші можливості для розвитку. Він прагнув запозичити техніку й масштаб капіталістичного господарства без приватної власності на землю та доводив, що радгоспи можуть розвиватися з невеликим прибутком або тимчасово взагалі без нього. Цей приклад стосувався радгоспів; примусове об'єднання селян у колгоспи водночас означало політичне підпорядкування селянських родин.

Політична мета виходила за межі отримання певного врожаю. В опублікованому короткому записі сибірських виступів Сталіна в січні 1928 року самостійне селянське виробництво постає як ненадійна основа радянської влади, а колгоспи й радгоспи мають замінити його як джерело зерна.[86] У поєднанні з пізнішою суперечкою цей запис показує, що самостійність виробників була проблемою, яку керівництво прагнуло подолати. Існування альтернатив не доводить, що вони могли забезпечити порівнянний промисловий і військовий потенціал до 1941 року. Проте воно не дозволяє пояснювати подальший примус як єдину політику, яку взагалі можна було уявити.

У моделюванні Аллена на 1939 рік[87] ВВП становить 348,3 млрд рублів у цінах 1937 року за збереження сільського господарства доби НЕПу і 364,6 млрд за умови колективізації, приблизно на 4,7 % більше. Відповідний приріст доданої вартості в несільськогосподарських галузях становить близько 22 %; цей показник ширший за сам лише промисловий випуск. Обидва сценарії зберігають високі інвестиції у важку промисловість і м'які бюджетні обмеження в промисловості.

Його сценарій НЕПу передбачає вищі обсяги сільськогосподарського виробництва й більшу чисельність худоби, іншу податкову систему та меншу міграцію до міст. Відсутність голоду також є припущенням, а не незалежно встановленим результатом.

[86] Цей запис з'явився у зібранні творів 1954 року; це не збережена дослівна стенограма кожного виступу.

[87] Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton University Press, 2003), розділ 8, с. 153–171; таблиці 8.1 (с. 163), 8.3 (с. 164), с. 170.

Показник військового обладнання задано на історичному рівні, тому модель не є незалежною перевіркою оборонної спроможності. Порівняння залежить від цих припущень; воно не вимірює реально зафіксований історичний приріст.

Порівняння ВВП вимірює вартість виробництва, тоді як оцінка добробуту має також враховувати смерті, страждання, позбавлення майна та руйнування родин і громад. Значення цих втрат виходить за межі їхнього впливу на випуск продукції. Отже, збільшення вимірюваного виробництва саме собою не доводить, що колективізація поліпшила життя людей, які її зазнали.

Марк Гаррісон ставить під сумнів запропоноване Алленом поєднання державного контролю над промисловістю з ринковим сільським господарством: дефіцит промислових товарів міг послаблювати готовність селян продавати продовольство навіть за вищими цінами. Отже, збереження незалежного селянського господарства могло потребувати змін не лише у власності, а й у промисловій політиці. Це заперечення перевіряє конкретну альтернативу; воно не доводить неминучості голоду чи обраного Сталіним примусу.

«Прусський» і «американський» шляхи

Ленінове зіставлення «прусського» й «американського» шляхів 1907 року дає промовисту аналогію. Його «прусський» шлях зберігав панування поміщиків у процесі капіталістичного розвитку.

Великі маєтки мали перетворюватися на капіталістичні підприємства, а землевласницька верхівка — зберігати панівне становище. Селяни могли втрачати наділи й ставати залежними найманими сільськогосподарськими робітниками: модернізація зберігала ієрархію влади.

Натомість «американський» шлях передбачав злам старої поміщицької системи й розвиток сільського господарства на основі незалежних фермерських господарств. Ленін віддавав перевагу саме йому, очікуючи, що селянська ініціатива та зростання внутрішнього ринку прискорять капіталістичний розвиток. Він підтримував цей шлях як революційний етап на шляху до соціалізму й виступав за націоналізацію землі. Отже, у його програмі самостійне господарювання не потребувало приватної власності на саму землю.

Сталін обрав примусову колективізацію й розширення мережі радгоспів. У квітні 1928 року він визнавав переваги великих капіталістичних господарств, водночас відмовляючись підтримувати їхній розвиток. Велике сільськогосподарське виробництво мали організувати через радянські колективні й державні структури, підпорядкувавши хліборобів вимогам державних заготівель.

Сталін відкидав капіталістичне господарювання, проте зосередив владу над виробниками в руках партії-держави. Подібність стосується примусового вилучення ресурсів і селянської залежності, тоді як системи власності відрізнялися: колгоспи й радгоспи мали різні правові форми — відмінність, яку Сталін іще визнавав 1952 року. Це інституційна аналогія, а не доказ того, що Сталін свідомо наслідував описаний Леніним шлях.

> **«Прусський» і «американський» шляхи (продовження)**
>
> Однак вона загострює політичне питання: ліквідація приватних поміщиків не гарантувала самостійності людей, які обробляли землю.

Це допомагає пояснити зацікавленість у контролі над сільськогосподарськими ресурсами України. Але саме собою це не пояснює національного спрямування політики. Родючий ґрунт не пояснює переслідування українських інтелектуалів, обмеження мови та інституцій чи ототожнення заперечень проти заготівель з українською національною нелояльністю. Не пояснює він і того, чому влада перекрила шляхи втечі, коли люди вже голодували. Ці заходи вимагають уваги до політичних цілей, обізнаності й свідомих рішень. Жителі України потерпали від рішень щодо їхнього життя та національного існування; їх не прирікала земля під ногами.

2.7 Авторитаризм, соціалізм та імперіалізм

Людвіг фон Мізес народився 1881 року в єврейській родині в Лемберзі — нинішньому Львові, Україна. Провідний представник австрійської економічної школи, він зробив кар'єру у Відні. Здобувши правничу освіту, 1909 року приєднався до Торгової палати, викладав в університеті й проводив приватний семінар за участю Гаєка[88] та інших економістів. Його робота у Відні поєднувала дослідження з практичними порадами щодо державної політики; класичний лібералізм Мізеса обстоював приватну власність, свободу особи й обмеження державної влади.

[88] Див. вставку про Гаєка, с. 37, у розділі 1.5.

У есе 1920 року про економічний розрахунок за соціалізму[89] Мізес стверджував, що скасування ринків засобів виробництва усуває ціни, потрібні для порівняння альтернативних способів використання ресурсів. Він розвинув цю критику в *Socialism* (1922)[90] та виклав свої політичні принципи в *Liberalism* (1927)[91] — за кілька років до сталінської примусової колективізації.

1934 року Мізес переїхав до Женеви. Після аншлюсу 1938 року нацисти обшукали його колишню віденську квартиру й конфіскували бібліотеку та документи. 1940 року він із дружиною утік через Францію, Іспанію та Португалію до Сполучених Штатів.[92] В Америці 1945 року він знову почав викладати як запрошений професор Нью-Йоркського університету, а згодом опублікував *Human Action* (1949)[93].

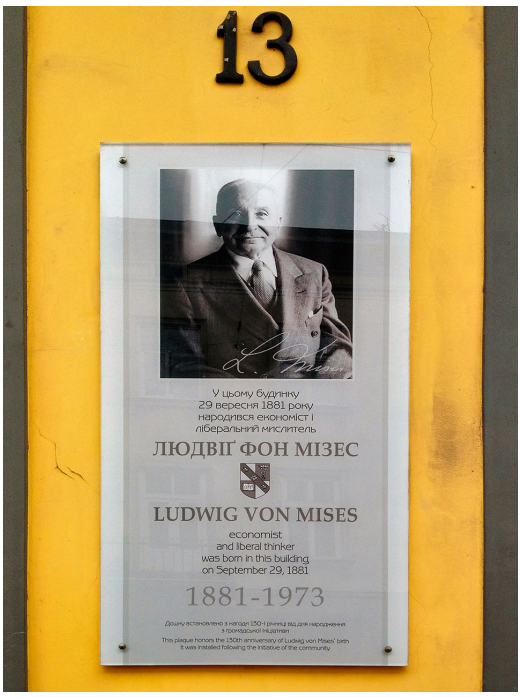

Меморіальна дошка Людвіга фон Мізеса на вул. Гнатюка, 13, у Львові. Фотографія 2015 року.

Мізес вважав всеохопний соціалізм неможливою системою суспільної співпраці. Централізований контроль над засобами виробництва усував ринкові ціни, потрібні для економічного розрахунку. У *Human Action* (1949) він писав: «Суспільство, яке обирає між капіталізмом і соціалізмом, обирає не між двома суспільними системами, а між суспільною співпрацею та розпадом суспільства. Соціалізм — це не альтернатива капіталізму; це альтернатива будь-якій системі, за якої люди можуть жити як людські істоти».[94]

Не обов'язково йти за Мізесом настільки далеко в його радикальній дихотомії, але його думка, безперечно, була слушною щодо надзвичайно централізованих систем,

[89] Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920), англійське видання, Ludwig von Mises Institute, 1990.

[90] Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis* (1922), німецький оригінал, 1922; англійське видання, 1951.

[91] Ludwig von Mises, *Liberalism: In the Classical Tradition* (1927), німецький оригінал.

[92] Від'їзд Мізеса свідчить, імовірно, про втрату довіри до швейцарського нейтралітету як гарантії безпеки. У *Memoirs* (переклад 2009 року, с. 116) він пише, що Швейцарія вважала його присутність "a political burden and a threat to its security" — «політичним тягарем і загрозою своїй безпеці» (наш переклад). Ширший воєнний контекст див.: Vatnik Soup, *Switzerland's Neutrality Initiative: Neutrality, Sovereignty and the September 2026 Vote*, NAFO Policy Papers, № 1 (вересень 2026 року).

[93] Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics* (1949).

[94] Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics*, уперше опубліковано 1949 року; цитоване англійське четверте виправлене видання: Foundation for Economic Education, 1998, розділ XXIV, §3, "The Harmony of the 'Rightly Understood' Interests". Цитати в основному тексті перекладено з англійської. Оригінал: "A society that chooses between capitalism and socialism does not choose between two social systems; it chooses between social cooperation and the disintegration of society. Socialism is not an alternative to capitalism; it is an alternative to any system under which men can live as human beings.".

таких як сталінська чи маоїстська[95] (чи навіть гітлерівська в цьому відношенні)[96]: вони наділяли одного диктатора, який спирався на партію-державу й контролював виробництво, розподіл продовольства та пересування, владою ухвалювати рішення, що могли приректи мільйони людей на голодну смерть — через катастрофічну помилку в оцінці ситуації чи внаслідок навмисного винищення.

У *Socialism* Мізес визначав мету соціалізму як побудову «суспільства, в якому засоби виробництва усуспільнені», тобто суспільства, в якому держава повністю контролює засоби виробництва.[97] У *Omnipotent Government* (1944) він визнавав, що радянське бюрократичне виробництво могло тривати, використовуючи ціни, сформовані на закордонних капіталістичних ринках, і технології, розроблені за кордоном. Його висновок був таким: «За цих обставин соціалізм призводить не до цілковитого хаосу, а лише до крайньої бідності». Він прямо пов'язував цю критику з Голодомором в Україні, пишучи, що «багато мільйонів людей буквально померли від голоду».[98]

Аргумент Мізеса порушує питання, ширше за економічну ефективність. Що уможливило Голодомор: російське імперське панування й ворожість до української нації, соціалістичний контроль над виробництвом і розподілом чи авторитарна централізована держава, яка зосередила економічну та політичну владу над мільйонами людей в одних руках? Ці пояснення перетинаються. Їхня відносна вага має значення, але вибір одного не усуває інших.

Проблема економічного розрахунку стосується інституцій, через які виникають ціни. Заперечення Мізеса полягало в тому, що планувальник не може відтворити грошовий розрахунок, просто отримавши кращу статистику. Гаєк розглядав координацію через практичні знання, розпорошені між людьми. Йорґ Ґвідо Гюльсманн, автор *Mises: The Last Knight of Liberalism* (2007)[99], своєю чергою, наполягає, що знання не можна відокремити від власності, обміну й суджень людей, здатних

[95] Докладніше про голод за Мао див. Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

[96] Про нацистські плани відбирати продовольство в населення окупованих радянських територій та навмисне виморювання голодом цивільних і радянських військовополонених див. §1.1.1, «Голодомор, Ашаршылық, нацистський план голоду та Голокост».

[97] Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, перше німецьке видання — 1922; цитоване англійське видання — Liberty Fund, 1981, переклад Дж. Кагане, «Preface to the Second German Edition» (Відень, січень 1932). Цитати в основному тексті перекладено з англійської. Оригінал: "a society in which the means of production are socialized".

[98] Ludwig von Mises, *Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War*, уперше опубліковано Yale University Press, 1944; англійське перевидання за посиланням: Liberty Fund/Mises Institute, 2010, розділ III, §§4–5, с. 54–58, особливо с. 56–57. Цитати в основному тексті перекладено з англійської. Оригінал: "many millions literally died of starvation"; "Under these circumstances socialism results not in complete chaos but only in extreme poverty.".

[99] Jörg Guido Hülsmann, *Mises: The Last Knight of Liberalism* (Ludwig von Mises Institute, 2007).

діяти. Ці відмінності важливі для питання, чи радянська катастрофа була провалом розрахунку, придушенням знань або поєднанням обох.

Дискусія про економічний розрахунок

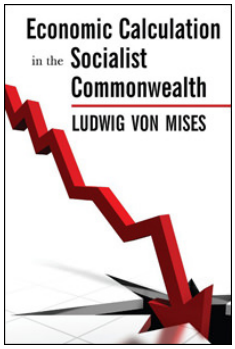

Мізес, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. Видання 2014 року.

Мізес. У есе 1920 року[100] Мізес стверджує, що скасування обміну засобами виробництва у приватній власності перешкоджає формуванню ринкових цін, потрібних для грошового розрахунку. Його заперечення стосується виникнення цих цін, а не лише обсягу інформації, доступної планувальникам.

Гаєк. «The Use of Knowledge in Society» (1945) наголошує на розпорошених між людьми практичних знаннях про місцеві умови, мінливі потреби й можливості. Гаєк розглядає ціни як спосіб узгодження їх використання. Його есе про економічний розрахунок містяться в *Individualism and Economic Order* (1948)[101].

Гаєк розділив премію з економіки 1974 року з Ґуннаром Мюрдалем за праці про теорію грошей, економічні коливання та взаємозалежність економічних, соціальних й інституційних явищ. У Нобелівській лекції «The Pretence of Knowledge», 11 грудня 1974 року він описує, англійською, "knowledge of particular facts ... which exists only dispersed among uncounted persons" — у перекладі: «знання конкретних фактів ... які існують лише в розпорошеному вигляді серед незліченної кількості людей».

Гюльсманн. «Knowledge, Judgment, and the Use of Property» (1997) уточнює відмінність між аргументами Мізеса й Гаєка та заперечує зведення позиції Мізеса до проблеми збирання розпорошеної інформації. У центрі — власність, обмін і підприємницьке судження: блокування дій, що породжують ринкові ціни, відрізняється від нездатності зібрати вже наявну інформацію.

Ланге і статуя. 1936 року польський економіст Оскар Ланге запропонував "a statue of Professor Mises"[102] — «статую професора Мізеса» — у Міністерстві соціалізації або Центральній плановій раді соціалістичної держави. Це була іронічна подяка за виклик; Ланге вважав, що його модель може на нього відповісти. Через п'ятдесят три роки, 1989 року, комуністична монополія на владу в Польщі розпалася, а новий уряд розпочав ринкові реформи 1 січня 1990 року. Іронія промовиста.

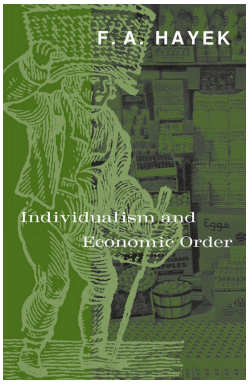

Гаєк, Individualism and Economic Order. Видання University of Chicago Press.

[100] Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920), англійське видання, Ludwig von Mises Institute, 1990.

[101] F. A. Hayek, *Individualism and Economic Order* (University of Chicago Press, 1948).

[102] Jacek Kochanowicz, «Introduction to the 1990 Edition», у Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (Ludwig von Mises Institute, 1990).

Але радянське керівництво не просто страждало від браку інформації: воно активно придушувало або дискредитувало відомості, які суперечили його політиці. Селяни й місцеві посадовці знали про врожаї, потреби домогосподарств і наслідки вилучення продовольства. За політичного примусу повідомлення про ці реалії могло наразити самого доповідача на звинувачення в нелояльності. Отже, шкода виходила за межі невдалого збору даних: держава руйнувала умови, за яких незручні знання можна було висловити, перевірити й *використати* для зміни рішень.

Лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 року дає конкретний приклад цього механізму. Він визнав, що численні районні партійні комітети в Україні вважали план хлібозаготівель нереалістичним. Він трактував їхні заперечення як порушення партійної дисципліни, пов'язував проблему з ворогами й застерігав, що радянське керівництво може втратити Україну. Інформація до нього дійшла. Його відповідь перетворила заперечення проти політики на питання політичного контролю.

Саме тут особливо доречна увага Гаєка до розпорошених знань. Місцеві знання втрачають здатність виправляти помилки, коли людей карають за повідомлення про них або позбавляють можливості змінити рішення. Щоб визнати руйнівну дію цензури й примусу, не обов'язково погоджуватися із загальним аргументом Гаєка проти всеохопного планування. Уряд може отримувати попередження й водночас змушувати замовкнути тих, хто їх висловлює; незнання, штучно створене незнання та відмова реагувати на відомі страждання — різні провали.

У *The Road to Serfdom* (1944)[103] Гаєк також пов'язує всеохопний економічний контроль із концентрацією примусової політичної влади. *The Constitution of Liberty* (1960)[104] розвиває питання інституційних обмежень. У випадку голоду практичне питання постає гостро: хто міг оскаржити квоту, викрити смертельно небезпечну політику чи змусити її керівників змінити курс?

[103] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (1944).

[104] F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (1960), англійське видання, за редакцією Ronald Hamowy, University of Chicago Press, 2011.

Амартія Сен — демократія як універсальна цінність

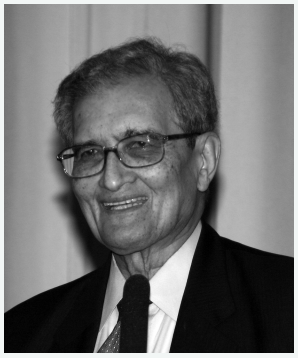

Амартія Сен у Кельні, 28 листопада 2007 року. Фото: Elke Wetzig (Elya).

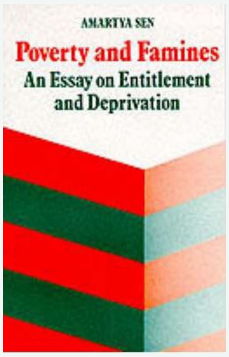

Poverty and Famines. Англійське видання, Oxford University Press.

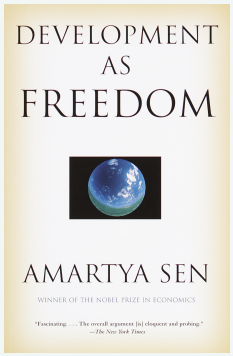

Development as Freedom. Видання у м'якій обкладинці, Vintage, 2000.

Амартія Сен, лауреат премії з економіки 1998 року, висуває сильне твердження про голод і демократію. У статті «Democracy as a Universal Value» (1999) він пише, англійською, **"no substantial famine has ever occurred" — у перекладі: «жодного масштабного голоду не відбулося» — у незалежній демократичній країні з принаймні відносно вільною пресою.** Його пояснення стосується інституцій: незалежні репортажі, опозиція та вибори роблять страждання видимими й змушують уряди реагувати на суспільний тиск.

У *Poverty and Famines* (1981)[105] він також розрізняє наявність продовольства в суспільстві та спроможність людей його отримати: їжа може існувати, тоді як окремі групи втрачають до неї доступ. *Development as Freedom* (1999)[106] поєднує політичну свободу із захистом від нужди.

Стосовно Голодомору це загострює питання, чому попередження й страждання не змусили владу змінити курс. Придушення інформації та усунення можливості політичного оскарження позбавили жертв засобів вимагати допомоги або притягати правителів до відповідальності. Інституційний аргумент Сена залишається важливим, навіть якщо відкинути економічну теорію Мізеса чи Гаєка: інформація має вільно поширюватися, а люди повинні мати інституції, через які можуть вимагати реагування.

Аргумент Сена розкриває політичне значення висновку про достатність продовольства, наведеного в розділі 2.3. **Незалежна демократична Україна мала б і продовольство, потрібне для запобігання голоду, і політичні засоби вимагати його захисту.** Обрані представники могли б оскаржувати вилучення, вільна преса — викривати голод, а виборці — змінити уряд, який відмовлявся діяти. Натомість московська диктатура контролювала врожай, цензурувала повідомлення про голод та придушувала незалежні політичні організації. Українців позбавили і виробленої ними їжі, і інституцій, через які вони могли б вимагати використати її для порятунку власного життя.

[105] Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (1981), англійське видання, Oxford University Press, 1983.

[106] Amartya Sen, *Development as Freedom* (1999).

У *Power Kills* (1997)[107] Р. Дж. Раммель пов'язує державне вбивство з концентрацією непідконтрольної влади. Поряд з аргументами Сена праця Раммеля порушує питання: чи має населення, якому загрожує небезпека, дієві засоби оскаржити рішення? Відповідні обмеження примусу[108] стосуються політичних прав, незалежної організації та інституцій, здатних змусити владу реагувати. Це аргумент про розподіл влади; особливої уваги потребують люди, позбавлені дієвої політичної участі.

Лешек Колаковський розглядає відповідальність через те, як сама радянська система пояснювала Сталіна. Аналізуючи таємну доповідь Хрущова 1956 року у *Main Currents of Marxism*, він показує, чому недостатньо звинувачувати особисто Сталіна, вважаючи партію та її інституції загалом здоровими. Сталінська влада мала інституційні підвалини: більшовицьку монополію на управління, політичну поліцію й знищення незалежної опозиції. Уявний комунізм без репресій не пояснює, як реальна система десятиліттями підтримувала безконтрольного правителя. Питання полягає в тому, як створені революцією інституції уможливили його правління й захистили його рішення від дієвого оскарження.[109]

Колаковський про переконання й докази

Лешек Колаковський (1927–2009) — польський філософ, який став одним із провідних критиків комунізму. Виключений із Польської об'єднаної робітничої партії 1966 року, він залишив Польщу після звільнення з університету 1968-го.

У *Main Currents of Marxism* він аналізує потрясіння, спричинене доповіддю Хрущова 1956 року: повідомлення, які відкидали як ворожу пропаганду, набували авторитету, коли їх підтверджувала Москва.

«Повідомлення, які не викликали жодного потрясіння, доки з'являлися в "буржуазних" книжках чи газетах, справляли враження громового удару, коли їх підтверджував кремлівський оракул».[110]

Лешек Колаковський, Амстердам, 9 березня 1971 року.

[107] R. J. Rummel, *Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence* (Transaction Publishers, 1997).

[108] R. J. Rummel, *Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence* (Transaction Publishers, 1997), розділ 13, «Why Does Power Kill?».

[109] Лешек Колаковський, *Main Currents of Marxism*, пер. англійською П. С. Фалли, кн. 3, *The Breakdown*, розд. XIII «Developments in Marxism Since Stalin's Death», §1 «De-Stalinization», с. 1149–1150, 1152–1153 (однотомне видання). Автор визнає звільнення з таборів і зменшення свавільного терору, відрізняючи ці зміни від інституційного обмеження партійної влади.

[110] Лешек Колаковський, *Main Currents of Marxism*, пер. англійською П. С. Фалли, кн. 3, *The Breakdown*, розд. XIII «Developments in Marxism Since Stalin's Death», §1 «De-Stalinization», с. 1150 (однотомне видання). Переклад цитати з англійської наш.

Рязанське «диво»: після Сталіна, 1959–1960

Сталін помер 1953 року, а 1956-го Хрущов засудив його культ особи. Проте в 1959 році Рязанську область у Росії прославляли за нібито трикратне зростання річного виробництва м'яса. Обласний партійний керівник Олексій Ларіонов користувався публічною підтримкою Хрущова. Розслідування восени 1960 року викрили масштабні фальсифікації, на яких ґрунтувалося розрекламоване досягнення.

У дослідженні Йорама Горліцкі обман здійснюється через звичайний обласний партійний апарат. Посадовці з доти незаплямованою службовою репутацією спільно створювали видимість успіху. Політичний тиск і залежність від керівництва могли заохочувати заспокійливі звіти замість точної інформації; фальсифікації охоплювали інституції, відповідальні за виконання плану та нагляд за ним.

Шахрайство також поглинало засоби майбутнього виробництва. Заради поточного плану заготівлі м'яса на забій відправляли молодняк і худобу з недостатньою вагою. Один районний керівник згадував своє попередження, що це знищить їхні резерви. Отже, звітний успіх виснажував поголів'я, необхідне для подальшого виробництва. Це був провал планування майбутнього: виконання нинішнього зобов'язання переважало потребу зберегти стадо, від якого залежало виробництво м'яса в наступні роки.

Хронологія має значення: Сталіна вже не було, його особисте правління засудили, але стимули створювати видимість сільськогосподарських успіхів зберігалися. Його диктатура мала інституційні підвалини, а усунення диктатора не означало автоматичного усунення політичних відносин, що винагороджували обман. Цей пізніший скандал ілюструє тривалу проблему влади та підзвітності.

Однак інституційне пояснення не робить особистих рішень неминучими. У «If Stalin Had Died...» Коткін доводить, що суцільна примусова колективізація не була ні необхідною умовою індустріалізації, ні невідворотною вимогою диктатури.[111] Радянські інституції уможливили владу Сталіна, але його ідеологічні переконання та рішення вплинули на те, наскільки далеко зайшов примус. Пояснення системи не виправдовує правителя, який вирішив продовжувати цю політику.

Конкретний приклад наслідків особистої влади Сталіна — сфабрикована «справа лікарів», антисемітська кампанія проти медиків, описана у вставці в розділі 2.5.2. Після смерті Сталіна 5 березня 1953 року «справа лікарів» зазнала краху. У тогочасному повідомленні про радянську заяву від 4 квітня зафіксовано звільнення й виправдання тих обвинувачених лікарів, які залишалися живими. Його смерть принесла порятунок тим, хто ще перебував в ув'язненні в межах цієї антисемітської кампанії; вона настала на двадцять років запізно, щоб відвернути знищення, завдане під час Голодомору. Цей поворот показує небезпеку необмеженої особистої влади.

Рішення Сталіна визначали і застосування примусу, і те, проти яких спільнот його спрямовували. Тож у випадку Голодомору економічні та інституційні пояснення знову ставлять питання про національне спрямування репресій. Колективізація й

[111] Про альтернативи в сільськогосподарській політиці та дискусію щодо колективізації й індустріалізації див. розділ 2.6 «Прокляття чорнозему».

вилучення ресурсів спустошили кілька радянських суспільств, зокрема казахське населення під час Ашаршылық[112]. Обидва голоди виникли внаслідок примусової радянської політики. Спільні механізми, однак, не вирішують питання геноцидного наміру: кожен випадок потребує окремої оцінки наміру й національної спрямованості, щоб установити, чи становив він також геноцид. У Казахстані примусове переведення кочовиків на осілий спосіб життя та колективізація руйнували їхні засоби до існування й насильницьки змінювали казахське суспільство та національну ідентичність. В Україні політика заготівель також переплелася з наступом на національну автономію та культуру. Постанова від 14 грудня 1932 року пов'язувала хлібозаготівлі зі звинуваченнями проти українських націоналістів і заходами зі згортання українізації, особливо на Північному Кавказі. Директива січня 1933 року, яка обмежувала виїзд з України та Північного Кавказу, потім закрила один зі шляхів порятунку. Такі рішення вимагають пояснення того, кого держава прагнула контролювати й які форми національного життя вважала загрозливими.

Порівняння в розділі 1.1.1 унаочнює матеріальний механізм. Українські сільські родини значною мірою залежали від зерна й хліба; казахські скотарські родини — від стад, які давали м'ясо, молоко й можливість обміну на зерно. Політика Москви позбавляла обох засобів самостійно прогодуватися. Перебудова аграрної економіки могла потребувати спеціальних знань, але не потрібно було бути фахівцем, щоб розуміти: люди без їжі вмиратимуть від голоду. Технічні провали планування не знімають відповідальності за продовження смертельного позбавлення їжі з усвідомленням його наслідків.

Україна та інші суспільства Центральної і Східної Європи зіткнулися з комуністичною соціальною інженерією та радянським пануванням у різні періоди й у різних формах. Їхній досвід порушує питання, якого сам аргумент про соціалізм не вирішує: як ідеологія та імперська влада підсилювали одна одну? Національне підпорядкування визначало, хто міг керувати, чиї інституції могли зберегтися й чий опис реальності міг бути почутий. Український досвід вимагає уваги до ідеології, імперського панування та авторитарної влади.

[112] Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018).

Промислове зростання не доводить необхідності примусової колективізації, каральних реквізицій чи обраного темпу вилучення ресурсів. Обіцяні досягнення політики слід зіставляти з наявними альтернативами, отриманими попередженнями та свідомо нав'язаною людською ціною. Теорія Мізеса сама по собі не може довести причин голоду чи геноцидного наміру. Так само провал планування не виключає навмисного позбавлення їжі: режим може створити кризу, використати її та придушити докази, які викрили б його відповідальність.

*
**

Навіть якби Голодомор не був геноцидом, чим би він тоді був — демоцидом, провалом політики, за який слід відповідати, чи випадковістю? Відмова від однієї кваліфікації не відповідає на це питання й не знімає відповідальності з причетних людей *і* інституцій. Це не виправдовує ні Сталіна, ні радянського режиму — обидва були нав'язані українцям. Демоцид[113] звертає увагу на вбивства, скоєні державою, зокрема через завідомо смертельні умови й безрозсудне нехтування життям; посилання на випадковість чи ненавмисність усе одно мало б пояснити конфіскації, перекриття шляхів утечі й замовчування попереджень.

Однак один висновок очевидний: **Голодомор неможливо переконливо описати як природну катастрофу, що перевершила можливості уряду, який робив усе для захисту населення.** Примусова колективізація, безконтрольна політична влада й наступ на українську націю взаємно посилювали одне одного. Суперечка про назви не може усунути ці механізми — чи звільнити відповідальних від відповідальності.

[113] R. J. Rummel, *Death by Government* (Transaction Publishers, 1994), розділ 2, «Definition of Democide».

3. Історична тяглість російської політики знищення України

Руйнівні наслідки Голодомору не обмежувалися загибеллю людей. Голод спустошував села, де передавалися мова, звичаї та родинна пам'ять, а репресії нищили інституції, завдяки яким українці могли самостійно врядувати й підтримувати публічне культурне життя. Ці форми насильства були частиною тривалішої боротьби за те, чи може Україна існувати як нація з власним політичним майбутнім. Імперська й радянська влада змінювали ідеологію, кордони та методи; проте Москва раз у раз привласнювала собі право визначати межі українського національного життя. Нинішня війна Росії надає цій історії безпосереднього значення.

Геноцид спрямований на знищення групи як такої; це не просто інше слово для позначення масового вбивства. Масове вбивство описує те, що відбувається з окремими людьми. Геноцидна мета полягає у знищенні національної, етнічної, расової чи релігійної групи повністю або в істотній частині, а Конвенція охоплює й інші дії, крім убивства. Зокрема, насильницька передача дітей до іншої групи може підривати тяглість спільноти, залишаючи самих дітей живими. Захищеною групою тут є українська нація: її держава та інституції підтримують її спільне життя, а не становлять окрему категорію захисту за договором.[114]

Знищення української державності, придушення мови чи встановлення імперського панування саме собою ще не доводить геноциду в розумінні Конвенції. Проте ширший підхід Лемкіна допомагає пояснити, як руйнування інституцій, культури та політичної самостійності може поєднуватися з фізичним насильством у нападі на націю. Культурне стирання може виявляти національну мету нападу, тоді як убивства, згубні умови життя та насильницька передача дітей показують засоби її досягнення. Виживання окремих людей не доводить виживання їхньої групи.

[114] Конвенція про геноцид, стаття II, захищає групу як таку, охоплюючи її часткове знищення та насильницьку передачу дітей. У судовому викладі апеляційного рішення у справі Крстича від 19 квітня 2004 року МТКЮ розрізняє фізичне або біологічне знищення й напад, обмежений культурною чи соціологічною ідентичністю. Виклад історії підготовки Конвенції ООН пояснює вилучення культурного геноциду як окремої категорії та пряме включення передачі дітей. Державність і національні інституції важливі тут як основи життя української групи; їхнє знищення саме собою не є окремим діянням за статтею II.

3.1 Державність, мова та знищення культури

Боротьба довкола українського національного життя мала імперську історію ще до радянського періоду. Валуєвський циркуляр 1863 року обмежив видання релігійної та навчальної літератури українською мовою, а Емський указ Олександра II 1876 року поширив обмеження на ввезення українських книжок, публічні читання, театр і друкування пісенних текстів. Цензура перешкоджала розвитку інституцій, завдяки яким мова могла вийти за межі приватного спілкування: шкіл, книговидання, науки та публічних виступів. Подальша боротьба України за державність виросла із суспільства, чию здатність виражати власну ідентичність уже систематично обмежували.

Боротьба України за незалежність почалася не в 1991 році. Після розпаду Російської імперії у 1917 році Центральна Рада на чолі з істориком Михайлом Грушевським проголосила Українську Народну Республіку у листопаді 1917 року. Спершу вона прагнула автономії, а в Четвертому Універсалі, датованому 22 січня 1918 року, проголосила повну незалежність. На колишній австро-угорській території постала окрема Західноукраїнська Народна Республіка; обидві проголосили об'єднання 22 січня 1919 року, хоча тривала війна не дала повністю його здійснити.

У боротьбі за незалежність України брали участь численні армії та уряди, що змагалися між собою, але її незалежні республіканські сили зрештою зазнали поразки від більшовиків. Значна частина України опинилася під владою підтримуваної Москвою української радянської республіки — однієї із засновниць СРСР у грудні 1922 року. Інші території з українським населенням залишалися поза радянським контролем, переважно у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. **Отже, сучасна українська державність постала й стала предметом боротьби задовго до розпаду Радянського Союзу у 1991 році.** Міжвоєнний поділ важливий і для історії голоду: радянська влада тоді ще не контролювала всю територію сучасної України.

У радянській Україні співвідношення державного контролю й національної культури спершу набуло іншої форми: українізація 1920-х років розширила українську освіту, книговидання та культурне життя. Але сталінський режим відмовився від цієї політики й почав переслідувати тих, хто допомагав її втілювати. Покоління, згодом назване *Розстріляним відродженням*, охоплювало письменників і митців, чиї твори забороняли, а життя руйнували ув'язненням або стратою. Театральний режисер Лесь Курбас, драматург Микола Куліш і прозаїк Валер'ян Підмогильний були серед українських діячів культури, розстріляних у Сандармосі 1937 року. Репресії нищили і людей, які творили національну культуру, і інституції, здатні передати її наступному поколінню.

Письменники ВАПЛІТЕ — Вільної академії пролетарської літератури, Харків, 1926–1927 роки. Серед них — Микола Хвильовий і Микола Куліш.

Подальше розширення радянської України підпорядкувало тій самій державі західні регіони з іншою політичною й культурною історією. Підкарпатська Русь, також відома як Підкарпатська Рутенія, нині переважно становить Закарпатську область України; у 1919 році вона увійшла до Чехословаччини. Її населення складалося з русинів та українців, а також угорців, євреїв та інших спільнот із різними, а подекуди взаємопов'язаними ідентичностями. Угорщина анексувала частину регіону у 1938 році, а в березні 1939 року окупувала решту, придушивши короткочасну незалежну Карпатську Україну. Після приходу Червоної армії у 1944 році радянська влада не допустила відновлення чехословацького контролю та нав'язала зміни громадянства. За договором від 29 червня 1945 року Прага передала територію СРСР. Її включення до радянської України підпорядкувало регіон тій самій авторитарній державі, яка керувала рештою республіки.

За межами України радянська експансія також знищила незалежність балтійських держав. Угоди Молотова–Ріббентропа[115] в серпні та вересні 1939 року підготували підкорення країн Балтії; у 1940 році відбулися радянська окупація та анексія. Арешти, страти й депортації родин у червні 1941 року вражали не лише їхні уряди, а й суспільства. Далі настала нацистська окупація, але повернення Червоної армії у 1944–1945 роках відновило радянську окупацію, яку Москва подавала як визволення. У березні 1949 року відбулися нові масові депортації.[116] Багато західних держав відмовилися визнавати анексії законними та вважали, що балтійська державність юридично зберігалася, попри радянський контроль на місцях.

У повоєнних Польщі, Угорщині та Чехословаччині Москва здійснювала контроль через формально окремі держави. Засобами їхнього підпорядкування були місцеве

[115] Див. 2.5.3 Зовнішня політика та імперське панування. Докладніше про пакт і радянсько-німецьку співпрацю див. Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, Досьє історичної пам'яті. Готується до друку.

[116] У березні 1949 року з трьох країн Балтії депортували приблизно 95 000 людей. Див. пам'ятну промову представниці латвійського посольства, виголошену 26 березня 2024 року й опубліковану 12 квітня 2024 року.

комуністичне керівництво, Комінформ, створений у 1947 році, економічна залежність, погрози застосувати військову силу та саме її застосування. Американська оцінка ситуації у Чехословаччині від 15 грудня 1949 року називала серед каналів московського контролю радянське посольство, осередок радянського Міністерства внутрішніх справ у Празі та контакти між партійними функціонерами. Отже, формальна незалежність не гарантувала національного самовизначення. Незалежна українська республіка зазнала поразки на десятиліття раніше, а її радянська адміністрація була безпосередньо вбудована в інституції СРСР. За цих різних політичних устроїв влада визначати межі національного життя залишалася зосередженою в Москві та підзвітних їй партійних керівництвах.

Після цього повоєнного зміцнення радянського панування смерть Сталіна 1953 року та таємна доповідь Хрущова 25 лютого 1956 року означали справжній розрив із його публічним культом. Частину жертв реабілітували, зокрема посмертно. Але, засуджуючи свавільні репресії, Хрущов водночас захищав ленінську легітимність, колективізацію та важку промисловість. Власне просування Хрущова в московському партійному керівництві та призначення очільником партійної організації України 1938 року пов'язували його кар'єру із системою, якій він давав оцінку. Засудження колективізації як політики поставило б під сумнів діяльність партії та його власну службу їй. Тому політичний вибір того, що саме визнавати, мав значення. Як доводить Колаковський в *Основних течіях марксизму*, зосередження провини на Сталіні могло захистити від відповідальності партію та систему, через які він правив. Диктатора можна було засудити, не відмовляючись від претензії партії на право оцінювати власну історію.[117]

Червнева резолюція радянської партії 1956 року чітко окреслила цю межу: зловживання Сталіна, як у ній наполягали, не змінили соціалістичного характеру системи. Керівники Французької комуністичної партії стикалися з подібним ризиком: як пишуть Куртуа й Лазар, «Зміна основи їхньої легітимності загрожувала їхній владі».[118]

[117] Лешек Колаковський, *Main Currents of Marxism*, пер. англійською П. С. Фалли, кн. 3, *The Breakdown*, розд. XIII «Developments in Marxism Since Stalin's Death», §1 «De-Stalinization», с. 1149–1150 (однотомне видання). Про подібну проблему — засудження катастрофічної політики Мао зі збереженням історичної легітимності Комуністичної партії — див. Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

[118] Тьєррі Вольтон, *Une histoire mondiale du communisme*, т. III, *Les complices* (Париж: Grasset, 2017), с. 322–323. Стефан Куртуа та Марк Лазар, *Histoire du Parti communiste français* (2-ге вид., Париж: PUF, 2000), с. 310, цит. за: Вольтон, с. 326. Французький оригінал: « Modifier ce qui fondait leur légitimité risquait de menacer leur pouvoir. »; переклад наш. Про відмінності між французькою та італійською партіями й незгоду всередині комуністичного руху див.: Вольтон, с. 320–325.

Таємна доповідь Хрущова, 1956 рік

25 лютого 1956 року на закритому засіданні XX з'їзду КПРС Хрущов виголосив доповідь *«Про культ особи та його наслідки»*. Він розповів про сфабриковані звинувачення, катування та страти відданих комуністів. Десятиліттями партія вимагала звеличувати Сталіна, а тепер її керівник викривав злочини, скоєні від її імені. В опублікованому тексті зафіксовано хвилювання й обурення в залі. Тодішня преса повідомляла, що делегати непритомніли.

Потрясіння поширилося далеко за межі з'їзду. Копії доповіді зачитували на партійних зборах і передавали комуністичним партіям Східної Європи; польський текст потрапив на Захід. 4 червня 1956 року Державний департамент США оприлюднив доповідь. Для комуністів, які відкидали попередні свідчення як ворожу пропаганду, викриття тепер лунали від самого керівництва, яке вони захищали.

Польське видання для внутрішнього партійного користування, Варшава, березень 1956 року.

В Україні межі цього розриву виявилися в подальшому тиску на національну культуру. У рукописі *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, написаному 1965 року, Іван Дзюба виступив проти русифікації, апелюючи до проголошених самою радянською державою ленінських засад національної рівності. Проте навіть така критика з позицій задекларованих ідеалів системи спричинила переслідування: 1972 року його виключили зі Спілки письменників і заарештували.[119] Йшлося про те, хто може говорити від імені українського культурного життя, коли партія залишає за собою право визначати його допустимі межі.

Контроль над культурою поширювався й на виклад історії, зокрема на пам'ять про голод та іноземну допомогу. Радянське визнання допомоги АРА від 10 липня 1923 року стоїть поряд із пізнішою історією, яку описує архівний путівник Інституції Гувера: американських працівників місії допомоги зображували шпигунами, а саму місію переважно оминали в офіційних виданнях. Визнаний порятунок згодом можна було переосмислити як ворожу іноземну присутність або усунути з публічної історії.

[119] Паралель дає Чехословаччина 1968 року: спробу Празької весни створити «соціалізм із людським обличчям» придушило вторгнення під проводом СРСР у серпні. Див. майбутню працю Vatnik Soup *Jan Palach: Resistance to Tyranny*; Kyle Orton, "Socialism Could Never Have a Human Face", 21 серпня 2022 року.

Сам Голодомор залишався предметом офіційного замовчування впродовж десятиліть після смерті Сталіна. Станіслав Кульчицький згадував, як 1986 року долучився до радянської комісії, покликаної спростовувати розповіді про голод, але знайшов в архівах докази, що підривали пояснення, яке йому доручили захищати. Коли 25 грудня 1987 року керівник Компартії України Володимир Щербицький визнав факт голоду, він усе ще пояснював його посухою. Визнати, що голод був, іще не означало прийняти відповідальність за політику, яка зробила його смертоносним.

Проте родинна пам'ять збереглася, а можливості, що відкрилися за перебудови, розширилися після відновлення незалежності.

Хода пам'яті жертв Голодомору у Вінніпезі, 1983 рік, до п'ятдесятих роковин голоду. Фотоархів Winnipeg Free Press.

Від перебудови до незалежності

За Михайла Горбачова перебудова та гласність наприкінці 1980-х років послабили цензуру й розширили публічну дискусію. Обговорення Голодомору, яке офіційно придушували десятиліттями, знову стало можливим.

1 грудня 1991 року **90,32% поданих бюлетенів засвідчили підтримку проголошення незалежності України** за явки 84,18%. Більшість проголосувала «Так» у кожному з 27 адміністративних регіонів, зокрема в Криму (54,19%) та Севастополі (57,07%).

Від перебудови до незалежності

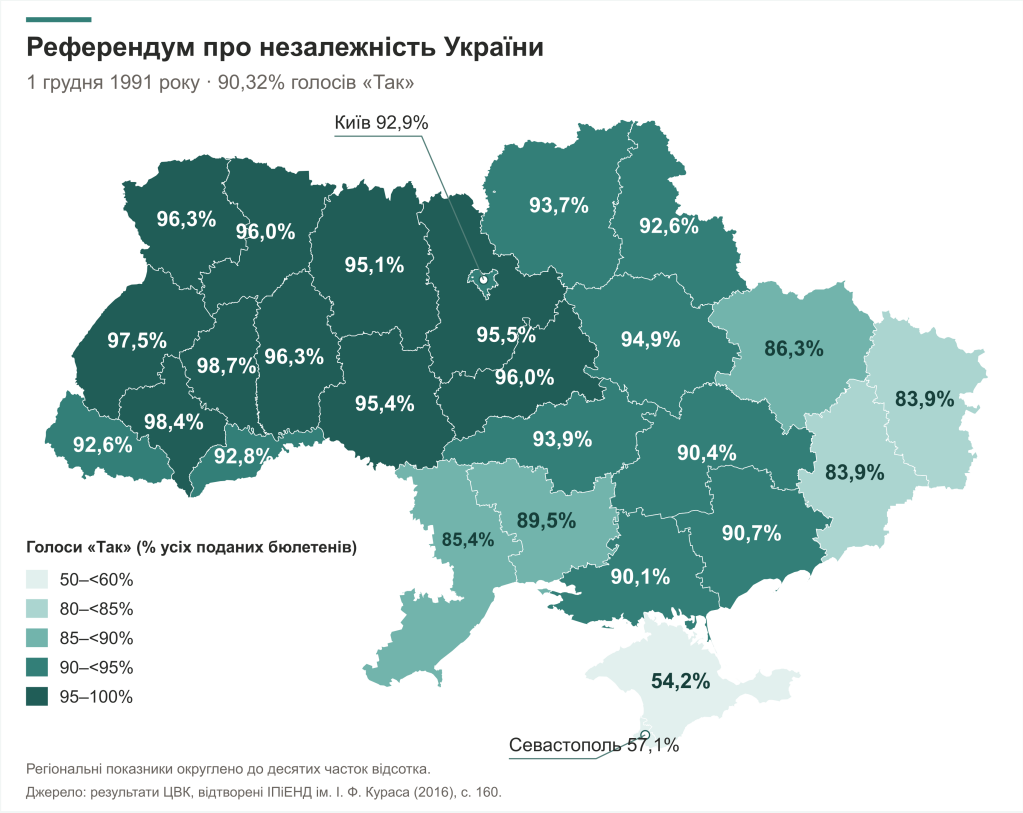

Підтримка незалежності за регіонами, 1 грудня 1991 року. Регіональні відсотки округлено; опублікований загальнонаціональний результат — 90,32%.

У Будапештському меморандумі від 5 грудня 1994 року Росія, Велика Британія та США підтвердили повагу до незалежності, суверенітету й існуючих кордонів України, а також зобов'язання утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України у зв'язку з її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не володіє ядерною зброєю. Двосторонній договір про українсько-російський державний кордон, підписаний 28 січня 2003 року, набув чинності 23 квітня 2004 року. Українці обрали незалежність; Москва зобов'язалася її поважати.

Кульчицький згадує вихід 1991 року укладеної Володимиром Маняком і Лідією Коваленко праці *33-й: голод. Народна книга-меморіал* та подальших архівних збірників. Це повернення пам'яті триває: у червні 2025 року Національний музей Голодомору-геноциду повідомив про оцифрування 373 свідчень очевидців, записаних переважно на початку 2000-х років. Збереження цих голосів повертає окремі життя та досвід виживання в історію, яку влада намагалася замовчати. Пам'ятати означає також утверджувати право українців говорити від власного імені.

3.2 Голодомор у ширшому наступі на українську націю

Україна зазнала особливо руйнівного поєднання національного підкорення та радянської соціальної інженерії. Її незалежна держава зазнала поразки, культурні інституції стали об'єктами нападів, а сільське населення — масового голоду. Сучасна демографічна реконструкція оцінює надлишкову смертність у радянській Україні за 1932–1934 роки приблизно у 3,9 мільйона осіб. Наслідки не обмежувалися загибеллю окремих людей: руйнувалися родини й сільські громади, порушувалося передавання мови та пам'яті. Особлива жорстокість поводження з Україною полягає в цьому поєднанні фізичного знищення, примусового економічного перетворення та нападів на інституції національного життя.

Втрата української незалежності означала також втрату контролю над урожаєм. Як встановлює дослідження, представлене в розділі 2.3, 1932 року Україна виробила достатньо продовольства, щоб запобігти голоду. Проте московська система заготівель підпорядковувала врожай пріоритетам центру: постачанню радянських міст, створенню резервів і продажу за кордон. Ці рішення нав'язувалися, поки українські селяни голодували; цифри в розділі 1.3 показують, що залишалося після вилучень. Національна незалежність означала право залишати й розподіляти продовольство, потрібне для виживання. У поєднанні з демократичною підзвітністю вона дала б українцям засоби протистояти політиці, яка їх убивала, як пояснює розгляд аргументу Сена в розділі 2.7.

У промові 1953 року «Радянський геноцид в Україні» Рафаель Лемкін пов'язує голод із нападами на інтелігенцію та церкви, а також із політикою розпорошення українців і зміни розселення. Він розглядає селянство як носія мови, культури й колективної ідентичності. Його аргумент пояснює, чому руйнування національних інституцій слід розглядати поряд із масовою смертю в розповіді про наступ на націю.

Переселення й мова навчання, 1934 рік

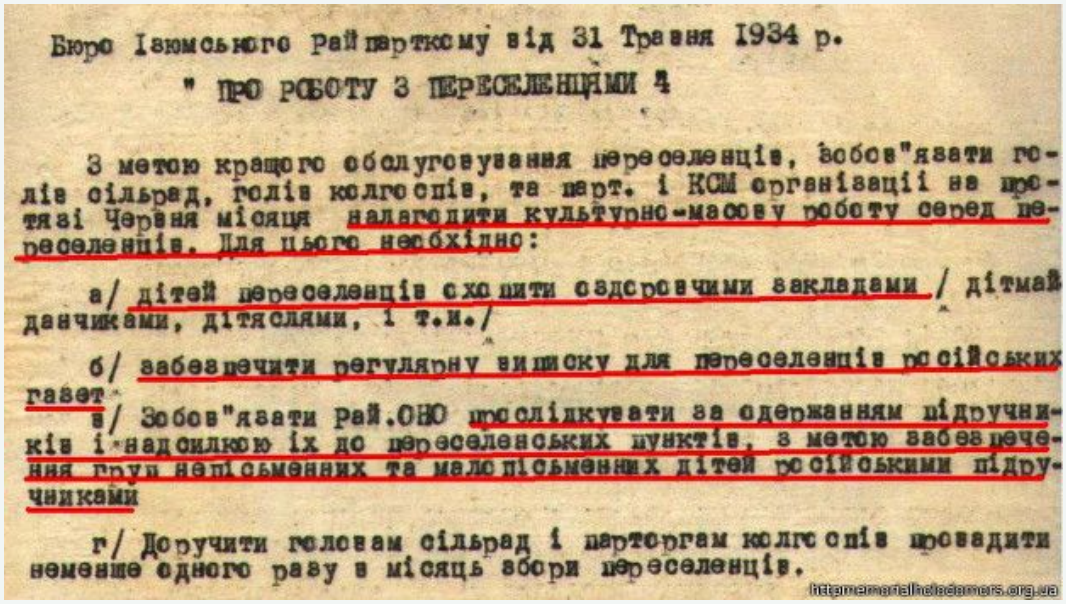

Бюро Ізюмського Райпарткому від 31 Травня 1934 р.

" ПРО РОБОТУ З ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ "

З метою кращого обслуговування переселенців, зобов"язати голів сільрад, голів колгоспів, та парт. і КСМ організації на протязі Червня місяця налагодити культурно-масову роботу серед переселенців. Для цього необхідно:

а/ дітей переселенців охопити оздоровчими закладами / дітмайданчиками, дітяслями, і т.п./

б/ забезпечити регулярну виписку для переселенців російських газет.

в/ Зобов"язати Рай.ОНО прослідкувати за одержанням підручників і надсилкою їх до переселенських пунктів, з метою забезпечення груп неписьменних та малописьменних дітей російськими підручниками

г/ Доручити головам сільрад і парторгам колгоспів провадити неменше одного разу в місяць збори переселенців.

holodomormuseum.org.ua

«Про роботу з переселенцями»: бюро Ізюмського райпарткому, 31 травня 1934 року. Уривок із музейної репродукції.

Постанова від 31 травня 1934 року вимагала розгорнути культурно-масову роботу серед переселенців. Вона передбачала передплату російських газет і забезпечення шкіл переселенців та груп ліквідації неписьменності російськими підручниками. Також належало проводити щомісячні збори переселенців.

Переселення після голоду супроводжувалося рішеннями не лише про житло й землю, а й про мову та інституції. Ця місцева постанова показує, як партія організовувала навчання й публічне життя новоприбулих російською мовою.

Релігійна політика виявляє ту саму боротьбу за незалежні інституції. Після років репресій Сталін дозволив порозуміння з ієрархією Російської православної церкви під час війни. Власні заяви Московського патріархату за вересень 1943 року фіксують його зустріч із трьома митрополитами 4 вересня й дозвіл обрати патріарха; 8 вересня єпископи обрали Сергія та подякували радянському урядові. Ті самі заяви мобілізували християн проти Гітлера. Релігійний авторитет допомагав мобілізувати підтримку воєнних зусиль, тоді як ієрархія діяла в межах, визначених державою.

У відносинах із західними союзниками Москва мала дипломатичний стимул демонструвати релігійну терпимість. 11 вересня 1941 року Рузвельт попросив радянського посла Костянтина Уманського забезпечити поширення відомостей про релігійну свободу в СРСР до розгляду наступного законопроєкту про ленд-ліз у Конгресі. Меморандум державного секретаря Корделла Голла фіксує побоювання президента, що ворожість до Радянського Союзу перешкоджатиме допомозі. Проте 31 липня виконувач обов'язків державного секретаря Самнер Веллес повідомляв, що ознак більшої релігійної терпимості немає. Прохання Рузвельта виявляє конкретний політичний стимул: сприятливіший образ релігійного життя в СРСР міг полегшити обґрунтування союзу для американської громадськості. Публічний образ і свобода на практиці були різними питаннями.

Однак до Української греко-католицької церкви в Галичині поставилися інакше. У церковному викладі цієї операції описано арешт митрополита Йосифа Сліпого та інших єпископів 1945 року, після якого органи держбезпеки організували зібрання у Львові 8–10 березня 1946 року. Коли греко-католицька ієрархія перебувала у в'язницях, зібрання проголосило скасування Берестейської унії та приєднання до Російської православної церкви. Церква називає його псевдособором: примус під керівництвом держави було представлено як церковне возз'єднання. Легальні структури церкви ліквідували, тоді як віряни зберегли підпільну церкву.

Цей контраст стосується влади над інституціями, а не лише віровчення. Москва могла домовлятися з корисною для держави ієрархією й водночас руйнувати українську церкву з власними зв'язками, керівництвом і суспільним авторитетом. Удар припадав на структури, через які громади готували духовенство, зберігали традиції й організовували життя поза державою. Він також зустрів опір: формальна ліквідація не знищила ні релігійної практики, ні ідентичності, яку церква допомагала підтримувати.

Корисність церкви також не обмежувалася підтриманням воєнного духу. Історикиня Кетрін Девід у статті «At the Kremlin in 1943» простежує витоки цієї політики на західноукраїнських землях, що до радянської анексії 1939 року належали до Польщі. Там релігійні інституції могли допомагати подавати територіальне завоювання як возз'єднання. Підконтрольна православна ієрархія давала Москві засіб поширювати політичний і культурний вплив через кордони. Її інтерпретація виразно показує імперський вимір: відновлення церкви під державним наглядом могло служити тому самому розширенню влади, що й придушення іншої.

Масова депортація також була спрямована проти населення, визначеного за національністю. Радянських німців, чеченців, інгушів та інші народи депортували. У балтійських державах депортації 1941 і 1949 років виривали з дому родини, відібрані за політичними та соціальними категоріями. Кампанії проти цілих етнічних спільнот поширювали колективне покарання ще далі: сама національність могла визначати виселення, зокрема дітей і людей, не звинувачених у жодному особистому злочині.

Крим і кримські татари

Кримські татари — корінний народ Криму. Їхнє національне життя охоплює мову, релігію, родинну пам'ять і культурні традиції, зокрема орнамент орьнек, внесений до списку ЮНЕСКО 2021 року. Депортація завдавала удару і людям, які були носіями цього життя, і зв'язку їхньої спільноти з батьківщиною.

Кримськотатарські жінки, листівка початку XX століття.

Кримськотатарське традиційне вбрання, Україна, 2021 рік.

Постанова Сталіна від 11 травня 1944 року наказувала НКВС виселити всіх кримських татар і назавжди поселити їх в Узбекистані. Вона також визначала передавання їхніх будинків, худоби та продукції радянським органам. Протягом 18–20 травня депортували понад 190 тисяч кримських татар; голод, хвороби та виснаження забрали багато життів у дорозі й на засланні. Звинувачення в колективній зраді стало виправданням викорінення народу, зокрема дітей і родин, без встановлення особистої вини. Операція ставила під загрозу і життя людей, і подальше існування спільноти на батьківщині. Український парламент визнав депортацію геноцидом 2015 року.

Виживання та боротьба за повернення також є частиною цієї історії. Родини зберігали знання, ідентичність і зв'язок із Кримом на засланні. Подальше культурне відродження показує, що виселення не знищило народ, проти якого було спрямоване. Проте зв'язок із сучасною Україною полягає також у новому тиску: доповідь ООН 2024 року про десять років російської окупації документує придушення кримськотатарської ідентичності та представницьких інституцій. Місце цього народу в історії України та особлива спрямованість переслідувань роблять його досвід центральним для розуміння політики знищення національного життя.[120]

Але репресії також служили економічному визиску. Під час операції «Захід» у жовтні 1947 року радянські органи безпеки депортували родини, пов'язані з українським націоналістичним спротивом, до спецпоселень і місць роботи. Виселення родин також завдавало удару по родинних зв'язках і мережах місцевої підтримки, на які

[120] Див. Vatnik Soup, *Crimea: A Ukrainian Destiny*, «Досьє історичної пам'яті». Готується до друку.

спирався спротив. Розпорошення людей у віддалених поселеннях під державним наглядом ускладнювало збереження цих зв'язків та організацію опору. Постанова радянського уряду від 10 вересня 1947 року прямо пов'язувала їхнє виселення із забезпеченням вугільної промисловості робітниками. Радянська довідка від 27 травня 1948 року зафіксувала 77 791 депортовану особу, включно з жінками й дітьми. Більшість направили на вугільні підприємства Кузбасу, Челябінської та Молотовської (нині Пермської) областей Уралу, Східного Сибіру та Караганди в Казахстані. Інші групи відправили до Омської області для роботи у промисловості та сільському господарстві. Придушення спротиву, викорінення громад і експлуатація їхньої праці були пов'язаними цілями тієї самої операції.

Українських політичних в'язнів тим часом розпорошували по радянській табірній мережі, зокрема Горлагу в Норильську, Річлагу у Воркуті та Степлагу поблизу Жезказгана в Казахстані. Йшлося про відбування покарання в таборах — іншу правову категорію, ніж примусові спецпоселення депортованих родин. Обидві форми виривали українців із їхніх громад і підпорядковували їхнє життя та працю радянському контролю далеко від дому.

Уранові копальні Чехословаччини показують споріднене поєднання. Політичних в'язнів примушували видобувати уран поблизу Яхимова та Горні-Славкова, а руда постачалася для радянської програми ядерної зброї. Ці табори для засуджених були окремими і від радянського ГУЛАГу, і від чехословацької системи адміністративних таборів примусової праці.[121] Однак вони пов'язували політичні репресії з видобутком вичерпного природного ресурсу для реалізації стратегічних пріоритетів СРСР. І тіла в'язнів, і мінеральне багатство їхньої країни використовували примусово.

Пряма депортація до СРСР поширювала цей визиск через кордони. Словацький Інститут національної пам'яті документує відправлення чехословацьких цивільних на примусову працю на Донбас і Кавказ, зокрема в копальнях, будівництві та промисловості. Ці депортації цивільних схвалили на найвищому радянському рівні у вересні 1944 року, щоб отримати робітників для заміщення втрат робочої сили воєнного часу. Отже, українські промислові території також могли ставати місцем призначення для депортованих з інших країн: радянська влада використовувала і людей, і території в ширшому механізмі примусового виробництва.

Відправлення чехословацьких цивільних на Донбас і депортація українських родин до Сибіру, на Урал та до Казахстану були навмисними діями з переміщення населення й розподілу робочої сили. Влада відбирала людей для виселення, організовувала перевезення та визначала місця призначення відповідно до державних пріоритетів. Отже, примус виходив за межі управління країною: він давав державі змогу виривати її мешканців із рідного середовища й перерозподіляти їхню працю в межах радянської системи.

Ці випадки виявляють споріднені механізми, хоча їхні цілі та наслідки відрізнялися. Хлібозаготівлі могли позбавляти українські громади засобів виживання; депортація могла руйнувати соціальну базу спротиву й водночас постачати робочу силу; ув'язнення могло перетворювати політичних опонентів на шахтарів, що працювали для програми озброєння. Контроль над територією уможливлював контроль над ресурсами, працею та пересуванням. Але в Україні економічний примус також переплітався з наступом на національну автономію й культуру. Народ, позбавлений

[121] Докладніше про репресії та примусову працю в Чехословаччині див. Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, Досьє історичної пам'яті (січень 2027 року). Готується до друку.

можливості керувати собою, могли примусити віддати врожаї, працю та інституції, через які він підтримував свою ідентичність.

3.3 Від 2014 року до сьогодення: окупація та звинувачення в геноциді

Нинішня війна Росії проти України почалася 2014 року із захоплення й спроби анексії Криму та російського військового втручання на Донбасі. 27 березня Генеральна Асамблея ООН підтвердила територіальну цілісність України і відкинула чинність кримського референдуму як підстави для зміни статусу півострова. Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року перетворило війну на наступ проти самого існування незалежної Української держави.

Москва представила вторгнення як захист від нібито геноциду на Донбасі. В ухвалі від 16 березня 2022 року Міжнародний суд ООН зазначив, що не має доказів, які підтверджували б російське звинувачення, і зобов'язав Росію припинити військові операції, розпочаті 24 лютого. Окремо, 14 квітня 2022 року Верховна Рада визнала дії Росії геноцидними.

Буча показує, що могла означати окупація для української громади. Російські війська контролювали місто поблизу Києва з 5 до 30 березня 2022 року. Після їхнього відступу тіла цивільних знаходили на вулицях і в імпровізованих могилах. Станом на 31 жовтня 2022 року спостерігачі ООН з прав людини задокументували вбивства 73 цивільних у Бучі, зокрема дітей. Їхнє розслідування подій на півночі України описує перевірки, за якими йшли позасудові страти; жертв знаходили зі зв'язаними руками та вогнепальними пораненнями голови. Цивільних також розстрілювали під час спроб утекти або займатися повсякденними справами. Підозри у зв'язках з українськими силами могли зробити мешканця мішенню.[122]

Володимир Зеленський у Бучі, 4 квітня 2022 року.

[122] OHCHR, *Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv and Sumy Regions in the Context of the Russian Federation's Armed Attack against Ukraine*, 7 грудня 2022 року, Executive Summary; Bucha.

Вивезення дітей також руйнує тяглість українських родин і громад. 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт Володимира Путіна та Марії Львової-Бєлової у зв'язку з імовірними воєнними злочинами незаконної депортації та переміщення дітей.

Російська окупація підпорядковує місцеве управління, школи й культурне життя контролю Москви. Звіт ООН з прав людини, опублікований у березні 2024 року, задокументував заміну українських систем управління й освіти, тиск на людей із вимогою отримувати російські паспорти, а також придушення українського культурного самовираження.

Росія оголосила «іноземцями» українських громадян, які залишалися на окупованій українській території. Указ Путіна № 159 від 20 березня 2025 року відводив їм час до 10 вересня 2025 року, щоб оформити правову підставу для проживання за російським законодавством або виїхати. Альтернативами були російське громадянство, інший російський статус проживання або ризик депортації з власного дому. Так окупаційна влада поставила право українців залишатися там, де вони жили, у залежність від визнання нею їхнього статусу.

Доступ до життєво необхідних послуг став засобом тиску, щоб змусити мешканців отримати російський паспорт. Генеральний секретар ООН повідомив, що з 1 січня 2025 року отримання пенсій на окупованій території вимагало російського громадянства; серед наведених заходів — указ окупаційної влади Запорізької області від 13 вересня 2024 року. Указ від березня 2025 року також скасував попередні положення про безоплатну медичну допомогу, а оформлення документів на проживання для працевлаштування передбачало перевірку знання російської мови, історії та права. Без російських паспортів мешканці стикалися з обмеженнями щодо працевлаштування, банківських послуг, страхування й майнових прав, а також із посиленими перевірками на блокпостах. Набуття російського громадянства натомість могло зробити українських чоловіків об'єктом призову до армії, яка воює проти їхньої країни.[123]

Церкви, школи, книжки та сільськогосподарські ресурси стають об'єктами контролю поряд із територією. Убивства, вивезення дітей, примусове переміщення й нав'язане російське громадянство б'ють по різних складниках виживання національної спільноти: її членах, наступному поколінні та інституційній і культурній тяглості. Отже, конфлікт стосується і кордонів України, і здатності українців підтримувати в цих кордонах власне національне життя.

[123] UN Secretary-General, A/80/315, 6 серпня 2025 року, §§ 7–10, nn. 5–8; OHCHR, *Forced Displacement from Territory of Ukraine Occupied by the Russian Federation*, 20 березня 2026 року, §§ 33–38.

3.4 Українське зерно в сучасній війні Росії

Контроль над продовольством знову став засобом тиску на Україну. Серед його механізмів — привласнення під окупацією, напади на сільськогосподарську й портову інфраструктуру та тиск на маршрути, якими Україна продає врожаї. Вони руйнують засоби до існування всередині України й водночас зачіпають країни, залежні від міжнародного постачання їжі.

Виступ головної редакторки RT Маргарити Симоньян на Петербурзькому міжнародному економічному форумі 17 червня 2022 року прямо показав, які політичні вигоди вона сподівалася отримати завдяки голоду. Звертаючись до Путіна, вона навела «дуже цинічний жарт», або «вигук», який, за її словами, чула від кількох людей у Москві. В оригіналі російською це звучало так:

«Вся надежда на голод. Что имеется в виду? Имеется в виду, что сейчас начнётся голод, и тут-то они образумятся: и санкции снимут, и вообще будут с нами дружить, потому что осознают, что не дружить с нами невозможно.»

«Уся надія на голод. Що мається на увазі? Що зараз почнеться голод, і тоді вони схаменуться: і санкції знімуть, і взагалі дружитимуть із нами, бо усвідомлять, що не дружити з нами неможливо».

Початкова фраза в транслітерації — *Vsya nadezhda na golod.* Російське **голод** (*golod*) має те саме написання й значення, що й українське **голод** (*holod*), перша частина слова **Голодомор** (*Holodomor*). Симоньян розповідала цей «жарт» із широкою усмішкою: чужий голод був приводом для сміху, а бажаним результатом — поступки Москві.

Симоньян про «всю надію на голод», 17 червня 2022 року. Кадр із відео з англійськими субтитрами; датована відеопублікація зберігає цей обмін репліками.

Той самий мовник зробив уявні злидні європейців сюжетом різдвяної сценки. У ролику RT, оприлюдненому 23 грудня 2022 року, дівчинка отримує хом'ячка на Різдво 2021 року. За рік його бігове колесо вже живить освітлення родини. На уявне Різдво

2023 року змерзла родина їсть суп; батько витягує з рота червоний бантик хом'ячка, а мати жестом закликає його мовчати. Завершальний напис — «Merry 'Anti-Russian' Christmas!» («Щасливого "антиросійського" Різдва!») — рекламує доступ до RT через VPN.[124] Сюжет і послання сценки подають голод і холод як ціну протистояння Росії, загортаючи погрозу у святковий гумор.

Уявне «Різдво 2023 року» у пропагандистському скетчі RT.

Санкційний пакет ЄС від 24 лютого 2025 року прямо включав судна, що перевозять викрадене українське зерно. Подальше розслідування Bellingcat і Lloyd's List, опубліковане 12 грудня 2025 року, простежило два рейси балкера *Krasnodar* із зернового термінала «Авліта» в Севастополі до саудівських портів між вереснем і листопадом. Супутникові знімки виявили судно біля окупованого кримського термінала під час перерв у передаванні даних відстеження. Компанія-орендар «Петрохлєб-Кубань» заперечувала експорт з «Авліти» та крадіжку зерна; розслідувачі навели знімки й дані руху, що суперечили її версії місця завантаження. Цей випадок показує, як через окуповані порти сільськогосподарська продукція може потрапляти до міжнародної торгівлі, тоді як її походження оскаржують або приховують.

Однак привласнення продукції — лише одна форма контролю. 17 липня 2023 року Генеральний секретар ООН оголосив про вихід Росії з Чорноморської зернової ініціативи. Домовленість уможливила перевезення з українських портів понад 32 мільйони тонн продовольства, зокрема вантажів Всесвітньої продовольчої програми для гуманітарних операцій. Участь Росії в експортній домовленості дала їй важелі впливу на доступ до цих поставок.

[124] VPN (virtual private network — «віртуальна приватна мережа») дає змогу обходити блокування доступу. RT радить іноземцям користуватися такими засобами, тоді як у самій Росії заблоковано Twitter/X та інші платформи. Посадовцям і пропагандистам, зокрема Симоньян, для дописів на цих платформах із території Росії також потрібен VPN або інший засіб обходу блокування. Речник Кремля Дмитро Пєсков визнав у квітні 2022 року, що користується VPN. Держава водночас блокує VPN-сервіси; з 1 вересня 2025 року запровадила штрафи за рекламу засобів обходу блокувань та умисний пошук матеріалів, визнаних «екстремістськими». Див. Vatnik Soup, *Censorship and VPNs* («Цензура та VPN»).

Напади на інфраструктуру посилили тиск. 23 серпня 2023 року спостерігачі ООН з прав людини повідомили про чотирнадцять російських атак від 11 липня, які вразили зернові термінали, склади, портові об'єкти та пов'язане обладнання. Вони задокументували жертви серед цивільних і порушення глобальних ланцюгів продовольчого постачання. Наслідки пошкодження елеватора чи термінала виходять за межі безпосередньо знищеного зерна: таке пошкодження може перешкодити зберіганню, перевезенню та отриманню доходу, потрібного для наступного врожаю. Моніторинг ООН за березень 2026 року і далі фіксував удари по портовій інфраструктурі.

Сталінські хлібозаготівлі та нацистський план голоду відводили українському сільському господарству місце в проєктах зміцнення державної могутності, що трактували життя місцевого населення як витратний матеріал. Ця історія надає політичному значенню продовольства особливого звучання в сучасній війні. Український суверенітет включає можливість обробляти землю, зберігати плоди праці й виходити на експортні ринки без нав'язування умов завойовником. Питання продовольства й пам'яті перетинаються тут: чи можуть українці розпоряджатися ресурсами та інституціями, потрібними для підтримання власного національного життя.

3.5 Сучасна війна Росії проти української нації

Володимир Путін уже подавав українську незалежність як проблему історичної легітимності. У статті «Про історичну єдність росіян та українців» від 12 липня 2021 року він описав росіян та українців як один народ і стверджував, що «справжній суверенітет України можливий лише в партнерстві з Росією». Він також заявив, що майбутнє України мають вирішувати її громадяни. Але умова, висунута щодо суверенітету, підривала це запевнення: вибір українців визнавався б справжнім лише в межах відносин, прийнятних для Москви. Вторгнення Росії надало цій суперечності військового вираження.

Мова братерства не усуває цього заперечення української суб'єктності. Виправдовуючи анексію Криму у 2014 році, Путін говорив про «братній український народ», а на церемонії анексії у вересні 2022 року звертався до «братів і сестер».[125] У такому вживанні спорідненість не дає рівного права відмовитися від влади Москви. «Малороси», «один народ» і відкидання «анти-Росії» можуть допускати виживання окремих українців, водночас заперечуючи право окремої української нації на власне майбутнє. Імперську «єдність» пропонують за умови, що українці відмовляться від політичної та національної незалежності, яку відкидає Москва.

Заперечення української державності має й виразне обґрунтування в ідеологічній літературі. У книзі *Основы геополитики*[126] (1997), частина V, розділи 4.4 і 5.6

[125] У промові від 18 березня 2014 року Путін згадує «братній український народ», виправдовуючи анексію Криму; у промові від 30 вересня 2022 року звертається до українських братів і сестер, проголошуючи ще чотири області частиною Росії.

[126] Александр Дугин, *Основы геополитики* (1997), частина V, підрозділи 4.4, 5.6; с. 347–349, 377–382.

Олександр Дугін трактує суверенну Україну як загрозу російському євразійському проєкту й закликає до її геополітичного розчленування. Він допускає форми культурної автономії, але вимагає абсолютного військового й політичного контролю Москви над північним узбережжям Чорного моря. Українську окремішність терплять лише за умови відсутності самостійної влади. Імперську ієрархію сформульовано відкрито: Москва визначає стратегічну роль, а українців позбавляють права обирати власну.

Під час розмови із західними журналістами в березні 2022 року Олександр Дугін прямо сформулював умову відновлення імперії: «Без України Росія не може знову стати імперією». Якщо Україна буде під російським контролем, казав він, Росія знову стане імперією; при цьому він відмахувався словами «нічого особистого».[127] Український суверенітет він трактував як перешкоду для імперського статусу Росії.

В інтерв'ю ANNA-News від 6 травня 2014 року, обговорюючи вбивства та пожежу в Одесі, які сталися за чотири дні перед тим, він сказав: «я думаю убивать, убивать и убивать. Больше разговоров никаких не должно быть. Как профессор я так считаю.» Українською: «Я думаю: вбивати, вбивати й вбивати. Жодних розмов більше не повинно бути. Як професор я так вважаю». Ці висловлювання збережено у відеофрагменті.

У серпні 2014 року в дописі у VK він написав «Геноцид кретинов напрашивается сам собой» — «Геноцид кретинів напрошується сам собою» — й заперечив, що люди, проти яких він спрямовував свої нападки, справді є українцями: «Я не верю, что это украинцы.» Він хвалив українців як слов'янський народ, але про тих, кого не визнавав українцями, писав: «появившаяся из канализационных люков раса ублюдков» — «раса виродків, що з'явилася з каналізаційних люків». Геноцид тут названо прямо, а расова дегуманізація є відвертою. У контексті його програми імперського контролю ці слова виражають геноцидний намір щодо українців, яких він відмовляється визнати українцями згідно з власним уявленням про прийнятну національну ідентичність.

Державне агентство «РИА Новости» опублікувало статтю Тимофія Сергейцева «Що Росія має зробити з Україною» 3 квітня 2022 року. Він закликав ліквідувати керівну верхівку, запровадити репресії в культурі й освіті та позбавити країну суверенітету щонайменше на одне покоління. «Денацифікація неминуче буде й деукраїнізацією», — писав він. Прагнення незалежності подавалося як ознака нацизму; мішенню програми було саме існування української нації.

Ми розглянули ці історичні підміни у випуску «May 9: Soviet-Nazi collaboration», а сучасне зближення прокремлівської пропаганди з ультраправими — у випуску «Degenerate Russia: Nazi vatniks».

[127] Олександр Дугін, розмова із західними журналістами, березень 2022 року. Повний запис англійською, датований 5 березня 2022 року (26 хв 9 с); первісна публікація на YouTube.

«Антиросія»: коли незалежність і суверенітет подають як ворожість

У цій риториці «антиросія» означає «не-Росія»: Україна, здатна без схвалення Москви обирати власні інституції, союзи й майбутнє. Стаття Путіна 2021 року подає відокремлення як західний проєкт і ставить прийнятний суверенітет у залежність від партнерства з Росією. У цьому викладі українці втрачають право на власний політичний вибір: рішення, які Москва відкидає, стають доказом зовнішнього управління. Запропонована Сергейцевим «денацифікація» доводить цю логіку далі, видаючи придушення української нації за визволення.

Павло Губарєв, проросійський сепаратистський лідер із Сєвєродонецька на сході України, у 2014 році проголосив себе «народним губернатором» Донецька. Він закликав до російського військового втручання й вербував бойовиків до сепаратистських формувань; згодом переїхав до Росії та заявляв, що в березні 2022 року воював у складі російських збройних сил поблизу Києва. У відео, поширеному в жовтні 2022 року, він сформулював цей вибір із незвичною прямотою. Він назвав українців росіянами, в яких вселився біс, подав зміну їхніх переконань як лікування і погрожував убивством у разі відмови. Його початкове запевнення, що він іде переконувати, а не вбивати, безпосередньо переходило в погрози вбити мільйон, п'ять мільйонів або всіх.[128]

[128] Біографічні відомості: Рада ЄС, запис 82, The Moscow Times, 18 лютого 2026 року. Павло Губарєв, відео, поширене в жовтні 2022 року: відеозапис та повідомлення ОстроВа від 11 жовтня. Шість зображень зберігають англійські субтитри Russian Media Monitor та оригінальні позначки; підпис перекладає весь відповідний уривок відео із субтитрами разом із початковим і завершальним контекстом.

Павло Губарєв: «переконати» або вбити

Павло Губарєв, жовтень 2022 року. Шість кадрів із версії з англійськими субтитрами проєкту Russian Media Monitor Джулії Девіс. Переклад повного уривка разом із реченнями безпосередньо до та після цих шести кадрів: «Це росіяни, в яких вселився біс. Ми йдемо їх переконувати, а не вбивати. Але якщо ви не хочете, щоб ми змінювали вашу думку, тоді ми вас уб'ємо. Ми вб'ємо стільки з вас, скільки знадобиться. Ми вб'ємо мільйон або п'ять мільйонів, ми можемо винищити вас усіх, доки ви не зрозумієте, що ви біснуваті й вас треба лікувати».

Умовна форма становить саму суть цієї погрози. Українцям пропонують виживання в обмін на відмову від окремої національної ідентичності, яку відкидають їхні завойовники; тим, хто відмовляється, загрожує фізичне знищення, потенційно аж до винищення всіх. Насильницьке включення до Росії та винищення постають як пов'язані засоби ліквідації українського національного існування. **Погроза знищити людей, які опираються примусовій асиміляції, не перестає бути геноцидною від того, що покору пропонують як вихід.** Слова Губарєва прямо виявляють його власний намір знищення.

Релігійний авторитет також став виправданням нинішньої війни Росії. У проповіді 25 вересня 2022 року патріарх Кирило описав смерть під час виконання військового обов'язку як жертву, що змиває гріхи людини. Хоча він також молився про припинення боїв, цей аргумент пов'язував духовне спасіння з військовою службою у

війні. Про ширше використання релігії російською державою див. «Degenerate Russia: Religious persecution».

27 березня 2024 року Всесвітній російський народний собор під головуванням Кирила ухвалив програмний документ, який назвав російське вторгнення «священною війною» (рос. «священная война», *svyashchennaya voyna*). Повний текст вимагає включити всю сучасну Україну до сфери виняткового впливу Росії. Він також закликає законодавчо закріпити уявлення про єдиний російський народ, що складається з великоросів, українців, названих «малоросами», та білорусів. Це політична програма громадського форуму, очолюваного патріархом, а не рішення Священного синоду. Але її вимоги конкретні: захист нібито спільного духовного світу стає виправданням заперечення самостійного політичного й національного існування України.

Ця риторика також суперечила запевненням, наданим за кордоном. 12 квітня 2024 року Всесвітня рада церков нагадала, що у травні 2023-го Кирило сказав її генеральному секретареві: згадки про священну війну стосувалися метафізичної сфери, а не збройного конфлікту. Рада відкинула новий документ і запитала, чи виражає він позицію Російської православної церкви. Заспокійливі слова іноземним співрозмовникам і освячення війни вдома не можна було узгодити, просто назвавши обидві позиції захистом миру.

Церковне управління знову змінювалося слідом за поширенням російської влади в Україні. 7 червня 2022 року Священний синод Російської православної церкви підпорядкував Джанкойську, Сімферопольську та Феодосійську єпархії в окупованому Криму безпосередньо московському патріархові й синоду. Ці єпархії належали до Української православної церкви, яка сама історично була пов'язана з Москвою. Рішення посилалося на звернення їхніх єпископів і труднощі зв'язку з Києвом. Його інституційним наслідком було усунення Києва від управління цими єпархіями й передання управління безпосередньо Москві. Отже, розширення російської церковної юрисдикції супроводжувало окупацію навіть усередині церковної традиції, раніше пов'язаної з Московським патріархатом.

Репресії також зачепили духовенство поза цією ієрархією. У звіті за вересень–листопад 2024 року, пункти 70–73, Управління ООН з прав людини задокументувало обмеження релігійної свободи на окупованій території та зафіксувало звільнення в червні 2024 року двох греко-католицьких священників, яких утримували з листопада 2022-го. Один із них повідомив про катування й жорстоке поводження. Див. також наш випуск про релігійні переслідування. Ці дії відрізняються від механізму примусового приєднання 1946 року, але порівняння виявляє повторюване питання: хто може зберігати незалежну від Москви інституцію і що відбувається, коли ця незалежність зберігається після територіального завоювання? Претензія на захист релігії не спростовує доказів переслідування й не виправдовує позбавлення української релігійної автономії.

Тут «єдність» означає претензію на право вирішувати, які українські інституції можуть існувати незалежно від Москви. Історичні обставини змінилися, але

політична вимога впізнавана: народові можуть залишити дозволені форми релігійного життя, водночас позбавивши його права організовувати це життя на власних засадах.

3.6 Депортація та русифікація українських дітей

Вивезення дітей поширює загрозу українській нації на наступне покоління. У дослідженні за березень 2026 року Комісія ООН з розслідування порушень в Україні підтвердила випадки депортації або переміщення 1 205 дітей із п'яти українських областей. На той час 80 відсотків дітей у задокументованих нею випадках не повернулися. Це підтверджені випадки, а не оцінка загальної кількості вивезених дітей. Комісія задокументувала надання російського громадянства, довгострокове влаштування в російські сім'ї й установи, внесення до баз даних з усиновлення та перешкоди для возз'єднання родин. Ці заходи закріплювали тривале розлучення дітей із рідними та їх включення в російське суспільне життя. Комісія кваліфікувала депортацію та примусове переміщення дітей російською владою, а також їхні насильницькі зникнення як злочини проти людяності.

Більші цифри стосуються різних категорій дітей. У річному звіті за 2024 рік, процитованому Генеральним секретарем ООН у 2025-му, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повідомив про 19 546 дітей, переміщених у межах окупованої України або депортованих до Росії. Марія Львова-Бєлова, уповноважена при президентові Росії з прав дитини (*sic*)[129], у звіті свого апарату за 2022 рік стверджувала, що до Росії з України, зокрема з окупованого Донбасу, прибули понад 700 000 дітей, переважно з батьками або іншими родичами. Жодну з цих цифр не можна ототожнювати з кількістю випадків, підтверджених Комісією; російська цифра не є незалежно встановленою кількістю незаконних депортацій.

Москва подає ці переміщення як евакуацію й захист від війни — тієї війни, яку сама Росія вирішила вести проти України. Але Комісія встановила, що задокументовані вивезення здебільшого не були тимчасовими, відбувалися без необхідної згоди й не були вмотивовані передусім потребами охорони здоров'я, лікування чи безпеки. Заява про надання дітям прихистку не виправдовує їхнього утримання далеко від родин і власної країни.

Публічні заяви Львової-Бєлової показують, яких змін вона прагнула. У вересні 2022 року вона описувала групу маріупольських дітей, які співали Гімн України й критикували Путіна. Подальше влаштування цих дітей у російські сім'ї, зокрема й у свою власну, вона подавала як спосіб прищепити їм любов до Росії. Під час зустрічі з Путіним вона також публічно визнала, що «усиновила» дитину з Маріуполя. У її

[129] Це офіційна назва посади. Порівняймо з нацистським планом голоду, розглянутим у розділі 1.1.1: Герберт Бакке, один із головних розробників і організаторів політики голоду 1941 року, був статс-секретарем Імперського міністерства продовольства й сільського господарства, яке згодом очолив. Установа, відповідальна за продовольство, могла організовувати голод; відомство, що посилається на права дітей, може організовувати депортацію та примусову асиміляцію.

викладі прихильність дітей до України поставала перешкодою, яку долало нове виховання.

У відеоінтерв'ю програмі «Эмпатия Манучи» в жовтні 2025 року, називаючи звинувачення у викраденні та русифікації «міфологією», вона сама сказала «Я украла мариупольского ребёнка» — «Я вкрала маріупольську дитину». Вона описала любов хлопця до України та небажання жити в Росії, а також те, як вимагала від нього змінити своє ставлення.

Марія Львова-Бєлова. Кадр із відеофрагмента UNITED24 з англійськими субтитрами.

Лабораторія гуманітарних досліджень Єльського університету виявила систематичну програму примусового усиновлення й передачі дітей у прийомні сім'ї, започатковану Путіним та його підлеглими з метою русифікації українських дітей. У цьому викладі вивезення, нав'язане громадянство та заміна родинних і національних зв'язків становлять частини одного процесу. Йдеться про навмисне вилучення дітей зі спільноти, у якій вони успадковували б мову, пам'ять і відчуття належності.

Матеріали конкретних випадків, зібрані Комісією, показують, що це могло означати на практиці. Трьом хлопцям-підліткам видали російські паспорти. У документах про усиновлення та новому свідоцтві про народження дівчинки-немовляти, депортованої з Херсона, замість первісних даних зазначили інше ім'я та нове місце народження — у Московській області. Її мати, брати й сестри та опікун залишалися в Україні. Зміна документально зафіксованого походження дитини виходить за межі тимчасового захисту.

До системи установ, які приймають дітей, вивезених з України, залучена й церква. Дослідження Єльського університету за вересень 2025 року виявило серед 210

досліджених місць перебування дітей релігійну установу під управлінням Російської православної церкви.

Саме тому важлива стаття II(e) Конвенції про геноцид. Вона прямо охоплює насильницьку передачу дітей з однієї захищеної групи до іншої; вбивство дітей не є обов'язковою умовою. Постійне розлучення й організована асиміляція є доказами, важливими для цього питання. Ордери МКС проти Путіна та Львової-Бєлової від березня 2023 року стосуються воєнних злочинів незаконної депортації та переміщення. Такий вибір обвинувачень не означає висновку про відсутність геноцидного наміру. Vatnik Soup розглядав програму депортації дітей та її проголошені національні цілі у випуску «Genocide in Ukraine».

Те, що дітей залишають живими, не виключає посягання на існування їхньої групи. Коли дітей насильницьки передають до іншої групи з необхідним наміром знищення, заміна їхніх імен, освіти та національних прив'язаностей може розірвати тяглість спільноти, з якої їх забрали. Русифікація означає ту ідентичність, яка має замінити їхню українську належність.

3.7 Сталін і Ленін у путінській політиці пам'яті

Повернення Сталіна до публічного вшанування змінює зміст пам'яті. Коли в його суспільному образі переважають індустріалізація, перемога й державна могутність, люди, вбиті чи позбавлені власності за його правління, можуть стати незручним нагадуванням. Для України це має особливі наслідки: правителя, відповідального за голод, можуть уславлювати, а українське вшанування його жертв — відкидати як ворожість до Росії.[130]

Допис МЗС Росії від 30 листопада 2022 року: Марія Захарова заперечує національну спрямованість Голодомору й посилається на неврожаї.

[130] Раніший офіційний виклад міститься у виступі Александра Волгарєва на засіданні Постійної ради ОБСЄ 24 листопада 2022 року, PC.DEL/1772/22, с. 1: події голоду «не були спрямовані проти якоїсь окремої нації» (наш переклад). Англійський переклад Мовної служби ОБСЄ поширено 25 листопада 2022 року.

Ця реабілітація співіснувала з офіційним ушануванням жертв репресій. 30 жовтня 2017 року Путін узяв участь у відкритті московської «Стіни скорботи» й закликав зберігати пам'ять про те страшне минуле, не назвавши Сталіна. Але 15 травня 2025 року на станції московського метро «Таганська» відкрили відтворений горельєф на честь Сталіна у межах святкування дев'яностоліття метрополітену. Композиція зображує його серед вдячних робітників і дітей. Її відновлення повернуло цей доброзичливий образ у простір громадського транспорту; противники відповіли, розмістивши раніші висловлювання Путіна й Дмитра Медведєва із засудженням репресій. Суперечка виявляє вибірковість осмислення минулого: жалоба за жертвами може співіснувати з новим ушануванням правителя й держави, якою він керував.

Відтворений горельєф на честь Сталіна на московській станції метро «Таганська», відкритий 15 травня 2025 року.

Поруч приватний музей холодної війни «Бункер-42» пропонує ще один простір для публічного культу Сталіна. У колонці, опублікованій 23 травня 2025 року, московський кореспондент тижневика Die Zeit Міхаель Туманн описав фільм, у якому Сталіну приписували наказ створити атомну й водневу бомби[131], а цю зброю подавали як запоруку тривалої непереможності Росії. Двоє відвідувачів за пультом керування взяли участь в імітації ядерного удару по Сан-Франциско. Екскурсовод назвав його ударом у відповідь і запевнив відвідувачів, що Росія ніколи не завдасть удару першою. Туманн також описав дітей біля входу й регулярні відвідини шкільних груп, ресторан зі стравами, пов'язаними з радянським керівництвом, і

[131] Радянські атомні шпигуни викрали ключові секрети Мангеттенського проєкту, яким керували США. Клаус Фукс і Теодор Голл передавали докладні відомості про американську конструкцію бомби; кур'єром Фукса був Гаррі Голд. Першу радянську атомну бомбу, випробувану 1949 року, створили на основі цієї американської конструкції. Див. MI5, *Klaus Fuchs*; Harvey Klehr and John Earl Haynes, *On the Trail of a Fourth Soviet Spy at Los Alamos*, *Studies in Intelligence*, 63, no. 3 (September 2019), pp. 1, 6. Уран також добували завдяки праці в'язнів і колоніальній експлуатації ресурсів: в'язні видобували його для СРСР у Яхимові в підконтрольній Москві Чехословаччині (див. розділ 3.2, с. 94). Уранова промисловість Казахстану розвивалася з 1950-х років, а випробування на Семипалатинському полігоні спричинили радіоактивне опромінення сусідніх громад через випадіння радіоактивних опадів.

крамницю із сувенірами зі Сталіним, брелоками у формі атомних бомб та кухлем із Путіним. Його розповідь показує, як образ диктатора й видовище масового знищення цивільних ставали частиною звичайного дозвілля — екскурсій, відвідин ресторану й купівлі сувенірів.[132]

Ленін посідає в цій вибірковій політиці пам'яті інше місце. У зверненні від 21 лютого 2022 року Путін представив сучасну Україну як витвір більшовицької Росії, а Леніна — як її архітектора. Після критики української декомунізації він пригрозив показати Україні, що цей термін справді означає. За цією логікою, скасування ленінської спадщини могло означати й скасування самої української державності. Ця розповідь стирає український республіканський рух і його боротьбу проти більшовицького завоювання. Українська державність постає подарунком Москви, легітимність якого Москва може відкликати.[133]

Отже, ця вибірковість більше зумовлена потребами імперської влади, ніж вірністю комуністичній доктрині. Леніна можна звинувачувати у визнанні українського політичного утворення, тоді як Сталін уособлює централізовану владу, територіальне розширення й переможну мобілізацію. Незалежність України ставить під сумнів право, на яке претендує Москва: вирішувати, які частини цієї спадщини українці мусять прийняти. Пам'ять про Голодомор утверджує інше право: жертви та їхні нащадки належать до історії, якою держава-правонаступниця їхніх правителів не володіє.

Масштаби спорудження нових пам'ятників Сталіну також можна простежити за опублікованими даними. Розслідування «Точки» 2023 року простежило дати встановлення пам'ятників зі свого реєстру. Окремий підрахунок повідомлень про відкриття, здійснений «Агентством», зафіксував вісім у 2024 році та щонайменше дев'ять за перші п'ять місяців 2025-го, без окупованих українських територій.

[132] Міхаель Туманн, *Ein Zweitschlag auf San Francisco. Danach eingelegte Gurken*, *Die Zeit*, 23 травня 2025 року. Розповідь про відвідини, використана як джерело щодо того, як музей подає свою експозицію. «Бункер-42» має окремий вхід із вулиці. Архівне дослідження історії ГО-42, опубліковане 26 жовтня 2022 року й оновлене 21 березня 2023 року, визначає об'єкт як вузол зв'язку та заперечує, що пізніші реконструкції кабінету Сталіна й зали запуску ядерних ракет відповідають його первісному призначенню.

[133] Передача 1954 року означала перехід Кримської області з РРФСР до Української РСР за рішеннями радянських органів; вона не створила Україну й не зробила Крим особистим подарунком, який можна відкликати. Згодом Росія визнала наявні кордони у статті 2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 року. Путін підписав Договір про українсько-російський державний кордон у Києві 28 січня 2003 року, а потім — закон про його ратифікацію, Федеральний закон № 24-ФЗ від 22 квітня 2004 року; договір набув чинності 23 квітня 2004 року (UNTS, т. 3161, № 54132). Цей договір визначав сухопутний кордон; попереднє визнання наявних кордонів України охоплювало й Крим. Суперечки про мотиви внутрішнього радянського рішення не можуть скасувати пізніші зобов'язання між незалежними державами. Російська формула «ошибка Хрущёва» — *oshibka Khrushchyova*, «помилка Хрущова» — подає належність Криму Україні як російську помилку, яку Москва має виправити. Американський бізнесмен південноафриканського походження Ілон Маск повторив її англійський відповідник у дописі від 3 жовтня 2022 року, пропонуючи формально визнати Крим частиною Росії. Ватник Роджер Вотерс пішов далі: в інтерв'ю *The Daily Telegraph* від 8 лютого 2023 року він заперечував статус України як країни й заявив, що вона «існує лише від часів Хрущова, з 1956 року». Схоже, він сплутав передачу Криму зі створенням усієї України, та ще й помилився з роком передачі: 1954-й, а не 1956-й.

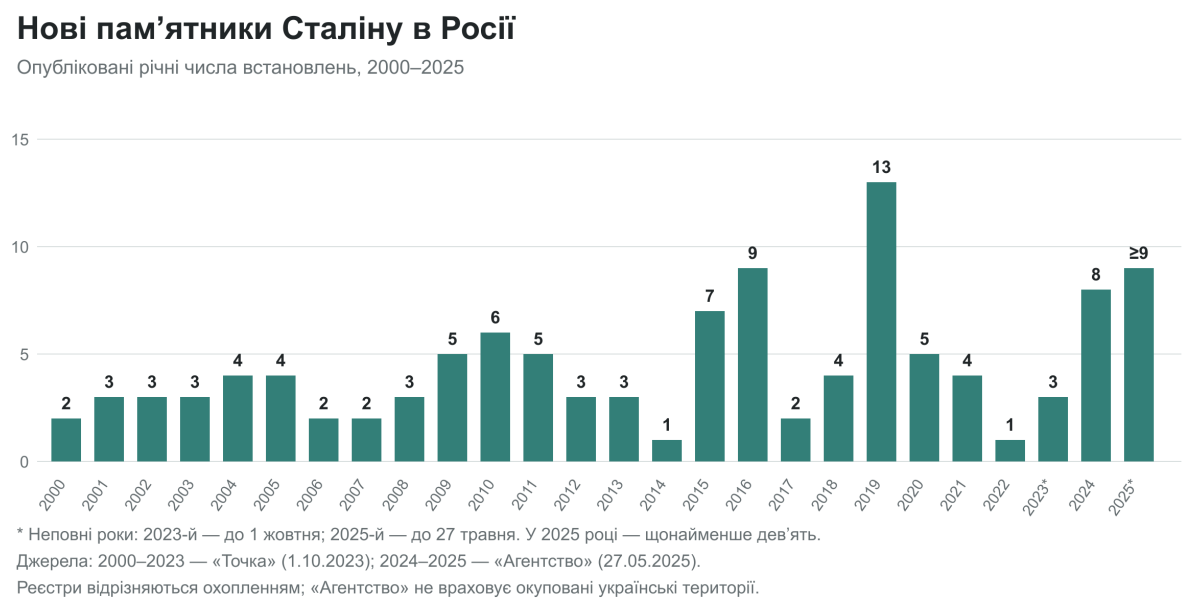

Кількість установлених пам'ятників Сталіну за опублікованими даними, 2000–2025. Джерела й охоплення зазначено в примітках до графіка; зірочками позначено неповні роки.

Демонтаж пам'ятників Леніну в Україні (*ленінопад*) тривав кілька десятиліть. Історичне дослідження Плохія простежує ранні хвилі в західних і центральних регіонах України, що передували поваленням часів Революції гідності[134]. Український інститут національної пам'яті повідомляв про 1 320 демонтованих у межах декомунізації пам'ятників Леніну. Ці пізніші демонтажі продовжували процес, що розпочався в період здобуття незалежності.

Для українців політична спадщина, розглянута в розділі 2.5.1, пов'язує ці пам'ятники з утратою незалежності, комуністичною диктатурою та неодноразовими голодами. Ленін і Сталін уособлювали послідовні етапи ладу, що підпорядковував життя українців, продовольство та політичний вибір владі з центром у Москві. Тому ленінопад міг водночас виражати неприйняття комуністичної диктатури й російського імперського панування та відмову вшановувати правителів, пов'язаних із голодом і репресіями.

[134] Див. Vatnik Soup, «Euromaidan: The Revolution of Dignity» (суп № 123), а також *Euromaidan: Revolution of Dignity*, «Досьє історичної пам'яті», що готується до друку.

Демонтаж пам’ятників Леніну в Україні, 1990-ті — 2017

Наведені в джерелах числа демонтованих пам’ятників Леніну в Україні

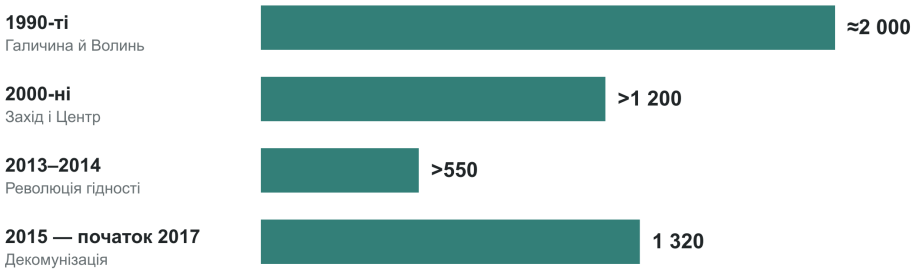

Кожен стовпчик стосується зазначених періоду й території. Позначено округлення та підсумки джерел.

Джерела: 1990-ті — 2014, Harvard MAPA (2017); 2015 — початок 2017, УІНП (звіт за 2016 рік).

Демонтаж пам’ятників Леніну в послідовні періоди. Збережено округлення, географічні межі й підсумки, наведені в джерелах.

Ленінопад — падіння Леніна

Ленінопадом назвали хвилю демонтажу пам'ятників Леніну, пов'язану з Революцією гідності. Її визначальним образом стало повалення пам'ятника біля Бессарабського ринку в Києві 8 грудня 2013 року. Демонтаж розпочався ще в часи здобуття незалежності, особливо на заході України; події 2013–2014 років прискорили цей процес, а 2015 року було ухвалено закони про декомунізацію.

Десятиліттями численні зображення Леніна позначали присутність радянської влади в публічному просторі. Після демонтажу пам'ятники отримували зовсім інше життя: їх зберігали в підвалах, розставляли в садах, розбивали на уламки або перетворювали на інші постаті. Їхня подальша доля виявляла практичне питання, що стояло за політичною суперечкою: що українцям робити з об'єктами, через які радянська влада представляла себе?[135]

В Одесі Олександр Мілов подарував одному Леніну особливо несподіване друге життя, перетворивши його на іншого імперського лиходія — цього разу вигаданого: Дарта Вейдера. Знайома монументальна постать залишилася на постаменті, але вже в шоломі й плащі Вейдера. Пам'ятник, що мав викликати пошану, перетворився на привід для сміху.

Одеса, 21 листопада 2015 року. Пам'ятник Леніну, який Олександр Мілов перетворив на Дарта Вейдера, у подвір'ї заводу.

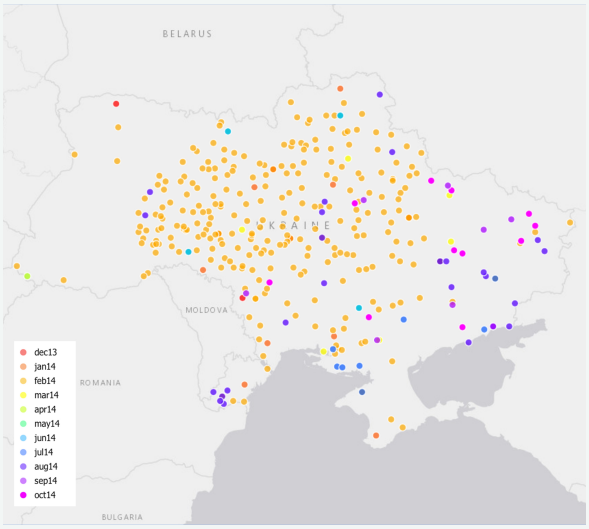

Зафіксовані демонтажі, грудень 2013 — жовтень 2014 року. Кожна точка позначає пам'ятник, колір — місяць. Значну частину пам'ятників на заході України демонтували ще до цього періоду. Оригінал карти.

[135] Нільс Акерманн і Себастьєн Гобер, *Looking for Lenin* (FUEL, 2017), фотографії Акерманна й тексти Гобера. Див. також фотографічний проєкт. Сергій Плохій зазначає, що учасники нападу на київський пам'ятник Леніну 30 червня 2009 року обґрунтовували свої дії указом Віктора Ющенка про відповідальність радянського режиму за Голодомор; див. *Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine*, с. 3 PDF, прим. 3.

Пам'ятники, демонтаж і окупація

Київ, 8 грудня 2013 року. Порожній постамент після повалення пам'ятника Леніну учасниками Революції гідності.

Запоріжжя, 25 листопада 2017 року. Розбите погруддя Сталіна принесли до меморіалу жертв Голодомору в День пам'яті.

Генічеськ, квітень 2022 року. Перед адміністративною будівлею постав пам'ятник Леніну за російської окупації.

Мелітополь, 8 травня 2025 року. Компартія РФ відкрила погруддя Сталіна за погодженням з окупаційною адміністрацією.

3.8 Закони про пам'ять, переписування історії та знищення книжок

Боротьба за історію має й законодавче підкріплення. Конституційні поправки Росії 2020 року зробили захист історичної «правди» державним зобов'язанням. Як пояснює огляд законодавства Human Rights Watch, стаття 354.1 Кримінального кодексу, запроваджена 2014 року під назвою «Реабілітація нацизму», також карає публічне поширення завідомо «неправдивих» відомостей про дії СРСР під час Другої світової війни. Закон, підписаний 1 липня 2021 року, заборонив публічно ототожнювати воєнні цілі, рішення чи дії радянського керівництва й військового командування з цілями, рішеннями чи діями нацистської Німеччини та її союзників. Він також заборонив заперечувати вирішальну роль радянського народу в розгромі нацистської Німеччини та заявлену гуманітарну місію СРСР у визволенні країн Європи. Адміністративні покарання, запроваджені 2022 року, включали арешт до п'ятнадцяти діб.

Ці норми мають практичні наслідки. Першим засудженим за статтею 354.1 став Володимир Лузгін, автомеханік із Пермі, який у 2014 році поширив статтю про Українську повстанську армію. У ній ішлося про радянсько-німецьку співпрацю та поділ Польщі. У 2016 році Верховний суд Росії залишив чинним штраф у 200 000 рублів, визнавши ці твердження завідомо неправдивими відомостями про дії СРСР під час війни та такими, що суперечать Нюрнберзькому вироку. Міжнародна федерація за права людини (FIDH) наголошує, що Нюрнберзький трибунал не розглядав радянського вторгнення до Польщі. 15 травня 2025 року Європейський суд з прав людини встановив порушення свободи вираження поглядів у справі Лузгіна, розглянутій разом з іншими заявами у справі *Kashapov and Others v. Russia*.[136]

У 2022 році опозиційний політик Леонід Гозман отримав два послідовні п'ятнадцятидобові арешти за дописи з порівняннями Сталіна з Гітлером і радянської контррозвідки із СС. Отже, захист наративу перемоги поширюється на обговорення радянських злочинів. Розгром нацизму стає підставою для обмеження історичного дослідження іншої диктатури.

Контроль починається ще до публікації — з доступу до доказів. У звіті FIDH за 2021 рік зазначено, що рішенням 2014 року було продовжено до 2044 року засекречення більшості документів радянських органів безпеки за 1917–1991 роки. Історики також стикалися з обмеженнями на копіювання та посиланнями на захист приватного життя, за якими приховували імена посадовців, причетних до репресій. Михайла Супруна переслідували за збирання відомостей про депортованих для книги пам'яті. У рішенні *Suprun and Others v. Russia* від 18 червня 2024 року Європейський суд з прав людини встановив, що обмеження доступу до архівів та історичних досліджень порушували статтю 10. Суд відкинув обґрунтування приховування професійної діяльності посадовців, причетних до репресій багато десятиліть тому.[137] Такі документи пов'язують жертв із відповідальними установами й особами; перешкоди для їх вивчення ускладнюють установлення відповідальності.

Незалежні інституції пам'яті також зазнали наступу. 28 грудня 2021 року Верховний суд Росії постановив ліквідувати Міжнародний «Меморіал»; наступного дня Московський міський суд наказав закрити споріднений Правозахисний центр «Меморіал». У провадженнях посилалися на законодавство про іноземних агентів; правозахисний центр також звинувачували у виправданні тероризму й екстремізму. Йшлося про різні установи, але їхня діяльність пов'язувала документування минулих репресій із захистом людей, переслідуваних у сучасності. Офіційні меморіали могли залишатися, тоді як незалежні організації втрачали правовий простір для оскарження державної версії минулого.

[136] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, червень 2021, №770a, §17, с. 10. Подальший результат: Європейський суд з прав людини, *Kashapov and Others v. Russia*, 15 травня 2025, §§7–10 і додаток, позиція 22 (заява 17942/17). Німеччина вторглася до Польщі 1 вересня 1939 року; СРСР вторгся зі сходу 17 вересня: хронологія USHMM.

[137] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §§50–57, с. 18–21, і §78, с. 28. Європейський суд з прав людини, *Suprun and Others v. Russia*, 18 червня 2024 (остаточне з 18 вересня 2024), зокрема §§99–104 і висновок щодо статті 10.

Обмеження торкнулися й міжнародних історичних досліджень. 18 червня 2024 року Фонд Макса Вебера повідомив, що Росія визнала Німецький історичний інститут у Москві «небажаною організацією». Після початку повномасштабного вторгнення 2022 року інститут уже припинив стипендіальні програми, інституційну співпрацю з російськими державними установами та проведення заходів, але зберіг окремі послуги, зокрема роботу бібліотеки, щоб підтримувати наукові контакти. 7 листопада 2024 року рада фонду вирішила закрити інститут.[138] Його закриття ще більше звузило інституційний простір для незалежних досліджень і міжнародного обміну знаннями про російську та радянську історію.

У музеї «Перм-36», розташованому на території колишнього табору ГУЛАГу, державний контроль зберіг установу, змінивши її трактування минулого. FIDH задокументувала захоплення музею регіональною владою у 2014 році, усунення незалежної організації, яка ним керувала, та зміну експозицій із применшенням ролі політичних в'язнів і радянських дисидентів. Усунуту організацію згодом оголосили іноземним агентом, і в 2016 році вона саморозпустилася.[139] Музей може залишатися відкритим, тоді як люди, які створили його незалежну розповідь, утрачають можливість її доносити.

Особисті ризики видно зі справи Юрія Дмитрієва. Історик «Меморіалу» допомагав відкрити Сандармох і встановити імена жертв сталінських розстрілів. Після арешту в 2016 році його переслідували за обвинуваченнями в сексуальних злочинах, які він заперечував. FIDH та експерти ООН висловили занепокоєння щодо справедливості й політичних мотивів провадження; у грудні 2021 року його покарання збільшили до п'ятнадцяти років ув'язнення. Тим часом у 2018–2019 роках підтримуване державою Російське військово-історичне товариство проводило розкопки в Сандармосі, просуваючи версію, що там поховані радянські військовополонені, розстріляні фінськими силами. FIDH описала це як спробу переосмислити місце сталінського терору.[140] Українські письменники й митці, страчені там і згадані вище, роблять Сандармох також частиною української культурної історії та пам'яті про радянські репресії.

Контроль над викладанням і публічною культурою утвердився в самій Росії ще до повномасштабного вторгнення. FIDH критикувала Єдиний історико-культурний стандарт 2014 року за датування вступу СРСР у Другу світову війну червнем 1941 року, що затінювало співпрацю з нацистською Німеччиною у 1939–1941 роках. У звіті також задокументовано тиск на учнів і вчителів, які брали участь у конкурсі історичних

[138] Max Weber Stiftung, *Stellungnahme der Max Weber Stiftung zur Listung des Deutschen Historischen Instituts Moskau als „unerwünschte Organisation" in Russland*, 18 червня 2024 року; *Geschichte*, розділ за 2024 рік із рішенням про закриття від 7 листопада 2024 року. У червневому повідомленні описано діяльність, уже припинену після початку повномасштабного вторгнення, і продовження роботи бібліотеки; рішення про закриття було окремою, пізнішою подією.

[139] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §74, с. 26.

[140] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §§80–83, с. 29–30, і §95, с. 34–35. Див. також повідомлення експертів ООН про Дмитрієва та Сандармох від 26 січня 2021. Подальша хронологія вироку: PEN International, "Yuri Alexeyevich Dmitriev", де зазначено збільшення покарання до п'ятнадцяти років 27 грудня 2021 і його підтвердження 22 березня 2022.

творів «Меморіалу». Подібного втручання зазнавали наукове визнання та публічні покази: влада відмовила Кирилові Александрову в докторському ступені попри схвалення вченої ради, а в 2018 році відкликала прокатне посвідчення фільму *The Death of Stalin*.[141] Те, що можна було досліджувати, викладати чи показувати, підпорядковувалося політичним інтересам держави.

В окупованій Україні контроль над історією поширюється й на шкільний клас. Дослідження Human Rights Watch 2024 року задокументувало нав'язування російських навчальних програм і мови викладання, підручники, що виправдовують вторгнення, та примус щодо вчителів і батьків, які опиралися. Навіть дистанційне навчання за українською програмою могло спричинити покарання. Патріотичне й військове навчання також має на меті підготувати дітей на окупованих територіях до служби в російських збройних силах і державних установах. Програма, нав'язана окупаційною владою, навчає дітей, до якої країни вони нібито належать, і водночас звужує доступ до мови та історії їхньої власної спільноти.

Книжки також фізично вилучають. У свідченнях, опублікованих «Схід SOS» 30 вересня 2025 року, вчителька з Білокуракиного описала конфіскацію українських книжок; патріотичну літературу та видання про Голодомор віднесли до підвалу. Їхня подальша доля була невідома. Інші свідки, з Гречишкиного та Старобільського району, розповіли про спалення книжок у котельнях або на шкільній території у 2022–2023 роках. Задля безпеки «Схід SOS» змінював імена свідків або не розкривав їх. У цій добірці люди також згадують, як ховали бібліотечні книжки вдома: спроба знищити культуру породжує й зусилля зі збереження її спадщини.

Спалені українські підручники, зокрема книжка з історії України. Фотографію, представлену як знімок з окупованої Луганщини, оприлюднено 12 квітня 2024 року.

[141] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §§47–49, с. 16–18, і §§101–103, с. 36–37.

Російські підручники, завезені окупаційною владою до школи в Боровій на Харківщині. Сфотографовано в листопаді 2022 року.

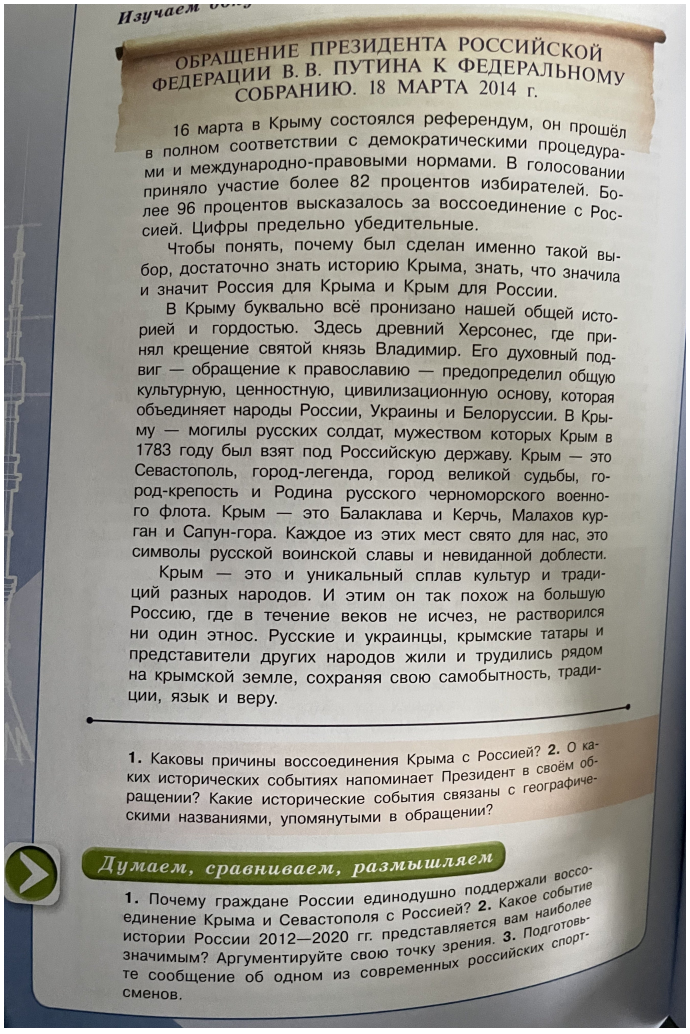

Изучаем

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В. В. ПУТИНА К ФЕДЕРАЛЬНОМУ СОБРАНИЮ. 18 МАРТА 2014 г.

16 марта в Крыму состоялся референдум, он прошёл в полном соответствии с демократическими процедурами и международно-правовыми нормами. В голосовании приняло участие более 82 процентов избирателей. Более 96 процентов высказалось за воссоединение с Россией. Цифры предельно убедительные.

Чтобы понять, почему был сделан именно такой выбор, достаточно знать историю Крыма, знать, что значила и значит Россия для Крыма и Крым для России.

В Крыму буквально всё пронизано нашей общей историей и гордостью. Здесь древний Херсонес, где принял крещение святой князь Владимир. Его духовный подвиг — обращение к православию — предопределил общую культурную, ценностную, цивилизационную основу, которая объединяет народы России, Украины и Белоруссии. В Крыму — могилы русских солдат, мужеством которых Крым в 1783 году был взят под Российскую державу. Крым — это Севастополь, город-легенда, город великой судьбы, город-крепость и Родина русского черноморского военного флота. Крым — это Балаклава и Керчь, Малахов курган и Сапун-гора. Каждое из этих мест свято для нас, это символы русской воинской славы и невиданной доблести.

Крым — это и уникальный сплав культур и традиций разных народов. И этим он так похож на большую Россию, где в течение веков не исчез, не растворился ни один этнос. Русские и украинцы, крымские татары и представители других народов жили и трудились рядом на крымской земле, сохраняя свою самобытность, традиции, язык и веру.

1. Каковы причины воссоединения Крыма с Россией? **2.** О каких исторических событиях напоминает Президент в своём обращении? Какие исторические события связаны с географическими названиями, упомянутыми в обращении?

Думаем, сравниваем, размышляем

1. Почему граждане России единодушно поддержали воссоединение Крыма и Севастополя с Россией? **2.** Какое событие истории России 2012—2020 гг. представляется вам наиболее значимым? Аргументируйте свою точку зрения. **3.** Подготовьте сообщение об одном из современных российских спортсменов.

Підручник історії, залишений у школі в Боровій і сфотографований у листопаді 2022 року. Він відтворює звернення Путіна від 18 березня 2014 року й запитує учнів, чому громадяни Росії одностайно підтримали «воззʼєднання» Криму й Севастополя з Росією.

Меморіальні знаки ставали мішенню і в самій Росії. У травні 2020 року з колишньої будівлі радянських органів безпеки у Твері зняли дві дошки на пам'ять про жертв Великого терору та Катинського розстрілу. Місцеві посадовці заперечували їхню історичну обґрунтованість, хоча раніше встановлення було офіційно погоджене. FIDH також повідомила про перешкоди й вандалізм щодо проєкту «Остання адреса», чиї невеликі таблички називають людей, заарештованих і вбитих радянською державою. У 2018 році московська влада ненадовго відкликала дозвіл на меморіальну акцію «Меморіалу» «Повернення імен», але після громадських протестів відступила.[142] Усунення таких знаків і перешкоджання вшануванню послаблює зв'язок між окремими жертвами та звичайними місцями, де вони жили або були вбиті.

Публічна пам'ять про Голодомор стала безпосередньою мішенню. 19 жовтня 2022 року в окупованому Маріуполі демонтували пам'ятник його жертвам. Представниця проросійської організації «Молода Республіка» виправдовувала демонтаж як знищення «символа політичного дезінформування» — переклад її слів «символ политического дезинформирования». В окупованому Луганську 17 липня 2024 року знищили пам'ятники жертвам Голодомору та сталінських репресій. Заперечення набуло матеріального вираження: було усунуто самі місця, де люди могли вшановувати загиблих.

[142] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §§107–110, с. 37–39; про «Повернення імен» — §59, с. 22.

Українські книжки, школи та пам'ятники, проти яких спрямовані дії окупаційної влади, дають національній спільноті змогу передавати власну розповідь про себе. Їхнє стирання слід розглядати поряд із викраденням і русифікацією дітей: обидві практики атакують можливість окремого українського майбутнього. У поєднанні з убивствами, насильницькою передачею дітей та відкритими погрозами винищення ці заходи допомагають визначити національну спільноту, саме продовження існування якої стає об'єктом нападу.

Придушення свідчень також допомагає запереченню за кордоном. У березні 2026 року російське МЗС поширило твердження Медведєва про вигаданий Голодомор. Коли свідків дискредитують, а альтернативні розповіді усувають, іноземці стикаються з публічним наративом, уже сформованим примусом. **Знову постає небезпека, яку ілюструє Дюранті: державний авторитет і досягнення можуть поставити вище за свідчення жертв. Українська пам'ять протистоїть такій владі, зберігаючи імена, свідчення та інституції, через які українці можуть розповідати власну історію.**

Володимир та Олена Зеленські вшановують жертв біля «Гіркої пам'яті дитинства», Київ, 23 листопада 2024 року.

Висновок

Мільйони людей в Україні загинули за політики, яка позбавляла родини їжі та перекривала шляхи до порятунку. Для тих, кого вона зачепила, план хлібозаготівель не був економічною абстракцією: від нього могло залежати, чи їстимуть діти, чи залишиться зерно на наступну сівбу і чи виживе родина. Пам'ять про Голодомор починається з цих життів і зруйнованих громад.

Докази дають підстави визнати Голодомор геноцидом: навмисне позбавлення засобів до існування стало знаряддям наступу на українське національне життя. Керівництво знало, що люди голодують. Проте каральні вилучення та обмеження виїзду тривали, а політика хлібозаготівель переплiталася зі звинуваченнями українців у нелояльності та згортанням українізації. Існування інших радянських жертв не дає підстав вважати українську катастрофу невинною випадковістю. Навпаки: готовність режиму викорінювати або знищувати цілі народи й групи населення робить таке пояснення менш правдоподібним. Знищення сільських громад також руйнувало родини, мовне середовище й інституції, завдяки яким тривало життя національної культури. Розлад сільського господарства пояснює частину кризи; але він не знімає відповідальності за рішення, що перетворили голод на знаряддя знищення нації.

Визнання цієї мети не вимагає обрати єдине пояснення радянського насильства. Примусова економічна перебудова, необмежена політична влада й імперське панування підсилювали одне одного. Держава, яка контролювала виробництво, контролювала й публічну розповідь про його наслідки; попередження можна було придушити, а заперечення оголосити саботажем чи націоналізмом. Відмінності між голодом, демоцидом і геноцидом мають значення; проте незгода щодо класифікації не перетворює ці рішення на невинну випадковість. Так само промислові досягнення не скасовують відповідальності тих, хто підпорядкував виживання людей державним пріоритетам.

Міжнародна реакція показує, чому боротьба за докази має значення: ті, хто знав про масову загибель від голоду, також стояли перед моральним вибором. Люди поза Радянським Союзом могли дізнатися про голод і все ж знаходити причини миритися з ним. Репортажі Дюранті поєднували применшення з виправданням: вони приховували масштаб страждань і водночас подавали жертви як прийнятну ціну соціалістичних перетворень. Дипломатичні цілі, комерційні можливості та ідеологічні сподівання могли робити таку розповідь зручною, хоча йшлося про різних діячів і різні мотиви. Тож заперечення не лише заспокоювало, нібито катастрофи немає.

Воно могло також звільняти читачів від обов'язку перейматися катастрофою, у реальність якої вони мали підстави вірити. Волтер Дюранті, відзначений Пулітцерівською премією *протоватник*, допомагав переконувати закордонну аудиторію миритися з голодом українців; **сьогоднішні ватники заохочують таку саму байдужість, поки українців бомблять і катують, їхні громади окуповують, а**

дітей депортують. За допомогою заперечення, применшення, евфемізмів, раціоналізації, звинувачення жертв, відвертання уваги та хибних прирівнювань можна навіть переконати людей, що вони не зобов'язані перейматися й діяти.

Привласнення врожаїв, примус щодо релігійних інституцій, придушення української освіти та демонтаж пам'ятника жертвам Голодомору надають боротьбі за історію безпосереднього значення. Офіційне заперечення національної спрямованості Голодомору супроводжує нові зазіхання на незалежне існування України. Тому питання, яке порушує вшанування жертв, виходить за межі репутації Сталіна: хто має право розпоряджатися українською землею, підтримувати українські інституції та розповідати українську історію?

Українці продовжують відповідати на нього виживанням, спротивом і збереженням свідчень. Родини, свідки, дослідники та громади зберігали імена, мову й знання попри спроби змусити їх мовчати. Їхня праця повертає до пам'яті людей і досвід, які офіційні версії прагнули стерти. **Сьогодні, у День пам'яті жертв Голодомору, вшанування тих, чиї життя було відібрано, також утверджує право українців жити, жити вільно й самим визначати своє майбутнє.**

Свічки й колоски в День пам'яті жертв Голодомору, Львів, 23 листопада 2013 року.

Джерела та література

Рекомендована література

Для поглибленого читання про Голодомор, його радянський контекст і сучасне значення рекомендуємо наведені нижче праці. Перші три дають найповніше уявлення про тему. Решту згруповано за темами; у кожній групі найважливіші праці стоять першими.

З чого почати

1. Anne Applebaum — *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*

Основна праця для поглибленого вивчення Голодомору — колективізації, вилучення продовольства, заборони виїзду та наступу на українське національне життя. Виклад спирається на документи й особисті свідчення.

2. Timothy Snyder — *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*

Радянські та нацистські масові вбивства у Східній Європі. Снайдер пов'язує голод, окупацію та Голокост, водночас досліджуючи відмінності між політикою, намірами й жертвами обох режимів.

3. Serhii Plokhy — *The Gates of Europe: A History of Ukraine*

Огляд тривалої історії України: суперництво імперій, зміни кордонів, мова та боротьба за незалежність. Основа для розуміння українського національного життя, виживання та політичної суб'єктності.

Голод і радянська влада

1. Bohdan Klid та Alexander J. Motyl, редактори — *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*

Документи, листування, свідчення, наукові дослідження та правові оцінки. Найкращий початок для безпосереднього вивчення доказів, зокрема рішень керівництва та Лемкінового викладу національного знищення.

2. R. W. Davies та Stephen G. Wheatcroft — *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*

Докладна реконструкція врожаїв, заготівель і сільськогосподарської політики. Читайте разом з Епплбом, щоб зіставити пояснення причин кризи, оцінки відповідальності керівництва й погляди на те, як формувався намір.

3. Robert Conquest — *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*

Впливовий ранній виклад колективізації та терору голодом, зокрема його українського національного виміру. Зіставляйте з пізнішими архівними й демографічними дослідженнями, щоб простежити розвиток історичної дискусії.

4. Terry Martin — *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*

Радянська національна політика, українізація та її згортання. Мартін досліджує, як одна й та сама держава могла підтримувати національні мови, еліти й інституції, контролювати їх, а згодом атакувати.

5. Elena Osokina — *Stalin's Quest for Gold: The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization*

Як дефіцит і голод змушували громадян обмінювати родинні цінності на їжу, а держава перетворювала ці операції на фінансування промисловості. Докладне дослідження виживання та вилучення ресурсів.

6. Sarah Cameron — *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*

Дослідження, присвячене Ашаршылық: примусове переведення на осілий спосіб життя, руйнування скотарського господарства, втечі та насильницька перебудова казахського суспільства. Поглиблює порівняння спільних радянських механізмів і різного національного досвіду.

7. Sheila Fitzpatrick — *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*

Селянський спротив, залежність і виживання в колгоспній системі. Ця соціальна історія доповнює дослідження України; розділ 5, «A Second Serfdom?», розвиває інституційне порівняння.

8. Robert C. Allen — *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*

Економічна переоцінка індустріалізації та колективізації. Читайте разом із рецензією Марка Гаррісона, яка ставить під сумнів можливість поєднати промисловий контроль із ринковим сільським господарством.

Ленінізм, радянська влада та її захисники

1. Stéphane Courtois — *Lénine, l'inventeur du totalitarisme*

Політична біографія про встановлення більшовицької влади Леніним; Куртуа обстоює тезу про ленінські витоки тоталітарного правління. Переглянуте й доповнене видання 2024 року розширює розгляд засадничих інституцій, які Сталін успадкував і перетворив.

2. Stéphane Courtois, редактор, Nicolas Werth та інші автори — *Le livre noir du communisme*

Колективна історія комуністичних репресій. Вивчення радянського випадку варто почати з дослідження Ніколя Верта «Un État contre son peuple» про політичну поліцію, терор, голод і табори. Історичне дослідження Верта та вступ Куртуа становлять окремі внески в обговорення насильства й політичної відповідальності.

3. Nicolas Werth — *Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine*

Переглянута й істотно розширена версія розділу Верта в Le livre noir du communisme. Почніть із розділів 2–6 про політичну поліцію, червоний терор, насильство громадянської війни, селянський спротив, голод і перехід до сталінського правління. Подальші розділи пов'язують колективізацію, масові репресії та боротьбу за пам'ять про радянське минуле.

4. Thierry Wolton — *Histoire mondiale du communisme, vol. I, Les bourreaux*

Перший том розглядає комунізм із боку тих, хто здійснював владу. Ширший порівняльний виклад допомагає зрозуміти ідеологію, партійні інституції та примус, а також те, як окремі правителі діяли через політичні системи.

5. Thierry Wolton — *Histoire mondiale du communisme, vol. II, Les victimes*

Другий том розглядає комуністичне правління з погляду тих, хто опинився під його владою: нагляд, примус, підневільна праця, депортації та голод. Доповнює Les bourreaux, зосереджуючись на людських наслідках партійної влади, і розширює контекст для розгляду переслідувань та виживання українців.

6. Thierry Wolton — *Une histoire mondiale du communisme, vol. III, Les complices*

Третій том досліджує міжнародну політичну, інтелектуальну й економічну підтримку, яка допомагала комуністичним режимам зберігатися. Доповнює розгляд попутників, західних шанувальників, пропаганди та виправдання радянського правління.

Сталін, диктатура та зовнішня політика

1. Oleg V. Khlevniuk — *Stalin: New Biography of a Dictator*

Стислий вступ до вивчення життя й правління Сталіна на основі радянських архівів. Поєднує його особисті рішення, найближче оточення й застосування терору з інституціями, які підтримували диктатуру.

2. Stephen Kotkin — *Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928*

Перший том простежує шлях Сталіна від Грузії через революцію до зосередження партійної влади. Розглядає його піднесення в ширшій історії Російської імперії, більшовизму й міжнародної політики. Для послідовного біографічного викладу читайте перед Waiting for Hitler.

3. Stephen Kotkin — *Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941*

Диктатура Сталіна, перетворення сільського господарства, Великий терор і шлях до пакту з Гітлером. Масштабна біографія поєднує аналіз ідеології, інституцій та особистих рішень.

4. Simon Sebag Montefiore — *Stalin: The Court of the Red Tsar*

Найближче оточення Сталіна: покровительство, родинні зв'язки, страх і повсякденне життя за свавільної влади. Добре доповнює біографії, зосереджені на інституціях, показуючи роль особистих стосунків в уряді, здатному на масові вбивства.

5. Richard Overy — *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*

Порівняння того, як дві диктатури діяли, мобілізували підтримку й організовували репресії. Допомагає розрізняти їхні ідеології та інституції й водночас досліджує взаємодію правителів, еліт і суспільств.

6. Roger Moorhouse — *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941*

Дослідження, яке розширює уявлення про пакт Молотова–Ріббентропа: переговори, радянсько-німецька співпраця й окупація Східної Європи. Поряд із дипломатією приділяє увагу людям, чию долю визначав територіальний торг.

7. Constantine Pleshakov — *Stalin's Folly: The Tragic First Ten Days of World War II on the Eastern Front*

Виклад, зосереджений на Сталінових рішеннях і радянській військовій катастрофі в червні 1941 року. Тезу про радянські наступальні наміри слід зіставляти зі спеціальними військово-історичними дослідженнями. Книжка допомагає оцінювати судження диктатора, але не дає остаточного пояснення всіх радянських воєнних планів.

8. Piotr R. Frankowski — *The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World*

Майбутнє дослідження промислової та військової співпраці Радянського Союзу з Веймарською республікою й нацистською Німеччиною. Потенційне доповнення до розгляду радянсько-німецької торгівлі; Pen & Sword анонсує вихід 30 квітня 2027 року.

Економіка та політична відповідальність

1. Amartya Sen — *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*

Пояснює голод через здатність людей отримувати їжу, враховуючи також її загальну наявність. На порівняльних прикладах розглянуто питання власності, обміну, позбавлення засобів існування та відповідальності.

2. R. J. Rummel — *Death by Government*

Розвиває поняття демоциду для аналізу вбивств, вчинених державою за межами правового визначення геноциду. Порівняльні оцінки смертності варто читати разом зі спеціальними історичними й демографічними дослідженнями.

3. Ludwig von Mises — *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*

Стислий вступ до аргументу про економічний розрахунок: власність, обмін і ціни для зіставлення виробничих рішень. Теоретичне доповнення до історичних досліджень радянського сільського господарства.

4. F. A. Hayek — *Individualism and Economic Order*

Виклад Гаєкових аргументів про розпорошені знання, конкуренцію та економічний розрахунок за соціалізму. Почніть із «The Use of Knowledge in Society» та есеїв про економічний розрахунок за соціалізму, які розвивають аргументи, відмінні від Мізесових.

5. F. A. Hayek — *The Road to Serfdom*

Зв'язок між всеохопним плануванням і примусовою владою. Розділи про демократію, верховенство права та «The End of Truth» особливо важливі для інституційної аргументації цього досьє.

6. Leszek Kołakowski — *Main Currents of Marxism*, особливо том III, *The Breakdown*

Інтелектуальна історія марксизму та інституційні корені сталінізму. Дивіться насамперед розділ XIII тому III: розглядаючи позицію Хрущова, Колаковський досліджує межі пояснення, яке звинувачує Сталіна, водночас захищаючи систему, що його підтримувала.

7. Jörg Guido Hülsmann — *Mises: The Last Knight of Liberalism* (2007)

Докладна біографія Мізеса: львівське походження, праця у Відні, дискусія про економічний розрахунок, еміграція й американський період. Книжка розглядає його економічні аргументи в контексті політичної та інтелектуальної історії XX століття.

Порівняння, пропаганда та історична пам'ять

1. Jade McGlynn — *Memory Makers: The Politics of the Past in Putin's Russia*

Як патріотичні наративи, вшанування минулого та радянська історія допомагають легітимізувати путінську владу й російську війну. Сучасна праця, найближча за тематикою до розгляду історичної пам'яті в цьому досьє.

2. **Eugene Finkel** — ***Intent to Destroy: Russia's Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine***

Російські спроби панувати над Україною за імперського, радянського та путінського правління. Ширший розгляд політики знищення національного життя, змін державного курсу та боротьби за українську незалежність.

3. **Timothy Snyder** — ***Black Earth: The Holocaust as History and Warning***

Поглиблене порівняння з Голокостом: расова ідеологія, продовольство й територія, громадянство та руйнування державного захисту. Снайдер досліджує умови, які уможливили масове вбивство.

4. **Stephen Koch** — ***Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals***

Сталінський вплив на західне інтелектуальне життя через організації, видання та культурний престиж. Переглянуте видання 2004 року розвиває тему культурних посередників і позірно незалежних голосів.

5. **Martin Amis** — ***Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million***

Літературна полеміка про Сталіна й поблажливість західних інтелектуалів до комунізму, що поєднує історію з особистою та родинною пам'яттю. Читайте поряд з архівними біографіями: її сила — моральна й літературна; вона не замінює історичної реконструкції на основі джерел.

6. 🍲 **Pekka Kallioniemi та Morten Hammeken** — ***Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation***

Сучасна російська дезінформація, її поширювачі та мережі, якими вона розповсюджується. Доповнює розгляд того, як публічна репутація, політичні переконання й претензії на експертність можуть надавати переконливості виправданням державного насильства.

7. **Bertrand M. Patenaude** — ***The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921***

Американська допомога під час голоду 1921–1923 років, зокрема в Україні, та її зіткнення з більшовицькою владою. Докладніша історія доступу до допомоги, перешкод і пізнішої пам'яті про неї.

Каталог джерел

Голодомор: історичний огляд

[1] **Holodomor Research and Education Consortium.** "Holodomor Basic Facts." holodomor.ca.

[2] **Ukrainian Institute of National Memory.** ""What is Holodomor" (English information booklet, p. 2)." old.uinp.gov.ua.

[3] **Canadian Institute of Ukrainian Studies, Internet Encyclopedia of Ukraine.** "Famine-Genocide of 1932–3." encyclopediaofukraine.com.

[4] **Український інститут національної пам'яті.** "Публікації: Бібліографія Голодоморів." old.uinp.gov.ua.

[5] **Ярослав Грицак.** "Етимологія Голодомору." uamoderna.com.

[6] **Ústav pro jazyk český.** "Slovník spisovného jazyka českého: hladomor." ssjc.ujc.cas.cz.

[7] **Ottův slovník naučný.** "Hladomorna, sv. 11 (1897), s. 330." cs.wikisource.org.

[8] **Павло Штепа.** "Знадібки до словника чужослів (Торонто, 1967), с. 26." file.lib.in.ua.

[9] **Nataliya Kovalchuk.** "From a Person to a Genocide: The Origins of the Word Holodomor." uamoderna.com.

[10] **Anne Applebaum.** "Red Famine (2017), chapter 7: grain exports to Germany, 1929–1931 (printed p. 162)." anneapplebaum.com.

Накази, листування та первинні документи

[11] **Holodomor Research and Education Consortium.** "Key Documents." holodomor.ca.

[12] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** "The Holodomor Reader: Documents." holodomor.ca.

[13] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** "The Holodomor Reader: Legal Assessments, including Raphael Lemkin's Soviet Genocide in Ukraine (1953)." holodomor.ca.

[14] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "MAPA: Sowing Grain Procurement, Loans and Stocks in Ukraine, 1932–1933." gis.huri.harvard.edu.

[15] **Feigin to Sergo Ordzhonikidze, 9 April 1932.** "Western Siberian collective farms, Library of Congress translation." loc.gov.

[16] **V. I. Lenin.** "Secret letter via Molotov to the Politburo on church valuables, 19 March 1922, Library of Congress translation." loc.gov.

[17] **Joseph Stalin.** "July 1928 plenum: "Industrialisation and the Grain Problem" (9 July) and "On the Bond Between the Workers and Peasants and on State Farms" (11 July), Works, volume 11." marxists.org.

[18] **TsUNKhU of Gosplan.** "СССР в цифрах [USSR in Figures] (Moscow, 1935), pp. 574–575: principal commodity exports." en.liberpedia.org.

[19] **Wikimedia / Russian Wikipedia.** "Export27-33.jpg, historical export-table file record." ru.wikipedia.org.

[20] **Franklin D. Roosevelt and Maxim Litvinov.** "Memorandum of 15 November 1933, FRUS, The Soviet Union, 1933–1939, document 22, pp. 26–27." history.state.gov.

[21] **R. Walton Moore to Francis B. Sayre.** "Memorandum of 19 July 1934, FRUS, The Soviet Union, 1933–1939, document 127, pp. 119–121." history.state.gov.

[22] **Holodomor Education.** "Decree on Protection of Property, 7 August 1932." holodomoreducation.org.

[23] **Joseph Stalin.** "Letter to Lazar Kaganovich on changing the Ukrainian SSR leadership, 11 August 1932, HREC Education excerpt." education.holodomor.ca. РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, спр. 99, арк. 144–151. Опубліковано у *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* (2001), с. 273–274.

[24] **Joseph Stalin.** ""The Tasks of Business Executives", speech of 4 February 1931, Works, volume 13." marxists.org.

[25] **German and Soviet governments.** "Secret Additional Protocol to the Nonaggression Treaty, 23 August 1939 (English translation)." avalon.law.yale.edu.

[26] **Friedrich-Werner von der Schulenburg.** "Telegram No. 190, 19 August 1939, transmitting the Soviet draft nonaggression pact." avalon.law.yale.edu.

[27] **Karl Schnurre.** "German Foreign Office memorandum of 26 February 1940 on the commercial agreement of 11 February 1940." avalon.law.yale.edu.

[28] **USSR Council of People's Commissars and Communist Party Central Committee.** ""On the Compulsory Delivery of Grain to the State by Collective Farms and Individual Households", decree of 19 January 1933." istmat.org.

[29] **Italy and the USSR.** "Pact of Friendship, Non-Aggression and Neutrality, signed at Rome on 2 September 1933, League of Nations Treaty Series 148, no. 3418, pp. 319–329." treaties.un.org.

[30] **Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR and CC CP(B)U.** "resolution on blacklisting villages, 6 December 1932; Library of Congress translation." loc.gov.

[31] **Joseph Stalin.** ""To Comrade Kaganovich and the Other Members of the Political Bureau of the Central Committee, Ukraine C.P.(B.)", letter of 26 April 1926, Works, volume 8, pp. 157–163 (Moscow, 1954)." marxists.org.

[32] **Joseph Stalin.** ""Congress of the Peoples of the Terek Region", report and concluding remarks of 17 November 1920, Works, volume 4 (Moscow, 1953)." marxists.org.

[33] **Andrea Graziosi.** "Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932-33 (1991)." iris.unina.it.

[34] **СНК СССР и ЦК ВКП(б).** "«Об обязательной поставке зерна государству колхозами и единоличными хозяйствами», 19 января 1933 г.; Электронная библиотека исторических документов." docs.historyrussia.org.

[35] **Joseph Stalin.** ""The Immediate Tasks of the Party in the National Question", theses of 10 February 1921, Works, volume 5 (Moscow, 1954)." marxists.org.

[36] **V. I. Lenin.** "Letter to Mikhail Frunze, 18 May 1921." marxists.org.

[37] **V. I. Lenin.** "Note to V. M. Mikhailov with a draft Politburo resolution on food work in Ukraine, 9 November 1921." leninism.su.

[38] **Council of People's Commissars.** "On the Surrender of Arms, 10 December 1918, Article 933 and accompanying instruction." istmat.org.

[39] **All-Ukrainian Revolutionary Committee.** "Declaration on military policy in Ukraine, 22 January 1920, section 4." docs.historyrussia.org.

[40] **Library of Congress.** "Lenin's telegram ordering public hangings in Penza, 11 August 1918." loc.gov.

[41] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "Blacklisted Localities, MAPA Digital Atlas of Ukraine." gis.huri.harvard.edu.

[42] **Vladimir Lenin.** "Draft resolution on party unity, Tenth Party Congress, March 1921." marxists.org.

[43] **Joseph Stalin.** "The Foundations of Leninism (1924), chapter VIII, The Party." marxists.org.

[44] **V. I. Lenin.** "To J. V. Stalin and all members of the Politburo, 26 August 1921; Collected Works, vol. 45, pp. 268–270." marxists.org.

[45] **House of Lords.** "Famine in Russia, 11 August 1921; Lord Emmott's description of the Russian public relief committee, HL Deb vol. 43, cols. 508–509." api.parliament.uk.

[46] **V. I. Lenin.** "Letter to D. I. Kursky, 17 May 1922; Collected Works, vol. 33, pp. 358–359." marxists.org.

[47] **Bundesarchiv.** "Lipezk: secret Reichswehr aviation school and testing site, including the agreement of 15 April 1925." weimar.bundesarchiv.de.

[48] **German cabinet minutes, 2 October 1931.** "Soviet timber, petrol and grain against German goods or credit." aktenreichskanzlei.bundesarchiv.de.

[49] **Stalin to Mikhail Sholokhov, 6 May 1933.** "official archival record." docs.historyrussia.org.

[50] "Внешняя торговля Союза Советских Социалистических Республик за первую пятилетку (за период с 1928 по 1933 г.) (1933), Table Va, p. 45; year-end supplement, pp. 96–97." istmat.org.

[51] "Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг. (1939), pp. 86, 90, 94: Germany wheat, rye and barley." istmat.org.

[52] **Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг. (1939).** "statistical definitions." istmat.org.

[53] **Политбюро ЦК ВКП(б).** "Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта (15 октября 1931 г.), пп. 2–4." istmat.org.

[54] **Народный комиссариат внешней торговли СССР.** "Докладная записка «Внешне-торговая политика СССР» (12 января 1934 г.), разделы I и III (Германия)." istmat.org.

[55] **U.S. Wheel Track Layer Corporation / Amtorg Trading Corporation.** "Гусенично-колесный танк «Кристи»: договор (28 апреля 1930 г.), преамбула и §§ 1, 9–10." t34inform.ru.

Людські втрати та географія

[56] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "MAPA Great Famine Project." gis.huri.harvard.edu.

[57] **Рудницький, Левчук, Воловина, Шевчук і Ковбасюк.** "Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні (2015)." dse.org.ua.

[58] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** ""The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33", Review of Economic Studies 92(5), October 2025, pp. 3276–3305." academic.oup.com.

[59] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** ""The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33", author-linked published advance-access full text, DOI 10.1093/restud/rdae091 (2024)." drive.google.com.

[60] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** ""The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33", NBER Working Paper 29089, July 2021, revised November 2022; Yale-hosted copy." economics.yale.edu.

[61] **Oleh Wolowyna, Nataliia Levchuk and Alla Kovbasiuk.** ""Monthly Distribution of 1933 Famine Losses in Soviet Ukraine and the Russian Soviet Republic at the Regional Level" (2020), Nationalities Papers 48(3), pp. 530–548." doi.org.

[62] **Holodomor Research and Education Consortium.** "Conquest Prize2025: Markevich, Naumenko and Qian." holodomor.ca.

[63] **Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk and Alla Kovbasiuk.** "Demography of a Man-Made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933, Canadian Studies in Population 42, nos. 1–2 (2015), pp. 53–80." history.org.ua.

[64] **Рудницький, Левчук, Воловина, Шевчук і Ковбасюк.** "Демографія штучно викликаної людської катастрофи, завершення українського перекладу, Демографія та соціальна економіка 3 (25), 2015, с. 43–63." dse.org.ua.

[65] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "MAPA, Total Direct Famine Losses in Ukraine by Region, 1932–1934." gis.huri.harvard.edu.

[66] **Harvard Ukrainian Research Institute.** "MAPA, Demographic Research." gis.huri.harvard.edu.

[67] **Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Alla Kovbasiuk and Natalia Kulyk.** "Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia, Nationalities Papers (2020)." doi.org.

[68] **MAPA Digital Atlas of Ukraine.** "April1933 administrative division." gis.huri.harvard.edu.

[69] **MAPA Digital Atlas of Ukraine.** "Sowing Grain Stocks Procurement Plan Fulfillment in Ukraine,1933." gis.huri.harvard.edu.

Масова загибель: порівняння й оцінки

[70] **R. J. Rummel.** "Death by Government, Table 1.5: Some Major Episodes and Cases of Democide." hawaii.edu.

[71] **World Peace Foundation.** "Historic Famines, 1870–2024: reference table (2025)." worldpeacefoundation.org.

[72] **World Health Organization.** "Plague: historical Black Death mortality in Europe." who.int.

[73] **Jeffery K. Taubenberger and David M. Morens / CDC.** "1918 Influenza: the Mother of All Pandemics (2006)." wwwnc.cdc.gov.

[74] **UNAIDS.** "Global HIV & AIDS statistics: 2025 data released in 2026." unaids.org.

[75] **World Health Organization.** "COVID-19-associated excess mortality in 2020 and 2021 (5 May 2022)." who.int.

[76] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Introduction to the Holocaust." encyclopedia.ushmm.org.

[77] **Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia.** "Understanding the ECCC." eccc.gov.kh.

[78] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Statement on the centenary of the Armenian genocide (2015)." ushmm.org.

[79] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Rwanda: genocide against the Tutsi." ushmm.org.

[80] **United States Geological Survey.** "This Dynamic Planet: reported death toll of the 1556 Shaanxi earthquake." pubs.usgs.gov.

[81] **Nicolas Werth / Sciences Po.** "Mass Crimes under Stalin, 1930–1953." sciencespo.fr.

[82] **Our World in Data.** "Historical famine dataset: Great Hunger mortality in Ireland, citing Ó Gráda." ourworldindata.org.

[83] **World Peace Foundation.** "Famine Datasets Methodological Annex (May 2025)." worldpeacefoundation.org.

[84] **United States Holocaust Memorial Museum.** "How Many People did the Nazis Murder?" encyclopedia.ushmm.org.

[85] **Erik van Ree.** "Problems of Communism: Gulag Authorities and Gulag Victims (2012)." cambridge.org.

[86] **Israel Central Bureau of Statistics.** "On the Occasion of Holocaust Heroes and Remembrance Day: Jews in Israel and throughout the world (25 April 2022), release 133/2022." cbs.gov.il.

[87] **United States Holocaust Memorial Museum.** "European Jewish population distribution, circa 1933." encyclopedia.ushmm.org.

[88] **National Bureau of Statistics of China.** "Historical population series, 1949–1999." stats.gov.cn.

[89] **Ministry of Human Resources and Social Security / NBS.** "China Labour Statistical Yearbook 2003, population and composition (end of year)." mohrss.gov.cn.

[90] **H. G. W. Woodhead, editor.** "The China Year Book 1926–7, p. 3: 1923 postal estimates of provincial populations." archive.org.

[91] **A. G. Wenley and John A. Pope.** "China, Smithsonian War Background Studies 20 (1944), p. 4: provincial populations from China Handbook 1937–43." bpb-ca-c1.wpmucdn.com.

[92] **David Crockett Graham.** "Folk Religion in Southwest China, Smithsonian Miscellaneous Collections 142, no. 2 (1961), p. 15: early/mid-1930s provincial population estimates." repository.si.edu.

[93] **Angela Shpolberg.** "On the "Russo-American fever": Henry Wadsworth Longfellow Dana and the Gorki Fund, The New England Quarterly 88, no. 3 (2015), pp. 509–526." doi.org.

[94] **Tamás Krausz.** "The Characteristics of the Nazi Genocide in the Soviet Union and in Hungary: pre-invasion population of occupied territories." russianstudies.hu.
[95] **S. N. Prokopovich.** "Народное хозяйство СССР, historical population table: pre-event Soviet-territory population in 1917." istmat.org.
[96] **Ю. А. Поляков, editor.** "Население России в XX веке, том 2: 1940–1959 (2001), pp. 12–13: the June 1941 population reconstruction." djvu.online.
[97] **Leo Amery.** "Population Statistics, House of Commons, 22 October 1942: Bengal's population in the 1941 census." hansard.parliament.uk.
[98] **Pierre van der Eng.** "Mortality from the 1944–1945 famine in Java, Indonesia, Asia-Pacific Economic History Review 64, no. 2 (2024), pp. 192–212, Table 3." onlinelibrary.wiley.com.
[99] **International Bank for Reconstruction and Development.** "The Polish Economy Today: population immediately before the Second World War." documents1.worldbank.org.
[100] **United Nations.** "Report of the Group of Experts for Cambodia, A/53/850–S/1999/231 (16 March 1999), paragraph 35: April 1975 population estimates." eccc.gov.kh.
[101] "Первые зарубежные оценки динамики населения СССР между переписями 1926 и 1939 годов, Демоскоп Weekly (2025), Table 3: start-1930 population reconstructions." db.demoscope.ru.
[102] **World Bank.** "Bangladesh: Current Economic Performance and Short-Term Prospects, report 1038-BD (22 March 1976), Table 1.1: population estimates at January 1, 1960–1980." documents1.worldbank.org.
[103] **Anne Applebaum.** "Inside the Gulag (The New York Review of Books, 15 June 2000)." anneapplebaum.com.
[104] **Edwin Bacon.** "Glasnost' and the Gulag: New Information on Soviet Forced Labour around World War II (Soviet Studies 44/6, 1992)." doi.org.
[105] **Страна Советов за 50 лет.** "Численность населения СССР (Статистика, Москва, 1967, p. 15)." istmat.org.

Інші голоди, нацистський план голоду та Голокост

[106] **Frank Dikötter.** "Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958–1962." bloomsbury.com.
[107] **United States Holocaust Memorial Museum.** "The German Army and the Racial Nature of the War against the Soviet Union." encyclopedia.ushmm.org.
[108] **United States Holocaust Memorial Museum.** "The Treatment of Soviet POWs: Starvation, Disease, and Shootings, June 1941–January 1942." encyclopedia.ushmm.org.
[109] **Національний музей Голодомору-геноциду.** "Голодомор-геноцид та масові штучні голоди: в чому різниця?" holodomormuseum.org.ua.
[110] **Hoover Institution Library & Archives.** "American Relief Administration in Soviet Russia: Introduction & Background." guides.hoover.org.
[111] **Bertrand M. Patenaude.** "The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921." hoover.org.
[112] **John D. Hickerson / US Department of State.** "Memorandum to Robert A. Lovett, 27 May 1948: Postwar UNRRA aid (FRUS 1948, volume IV, document 589)." history.state.gov.
[113] **Danielle Healy / Hoover Institution Library & Archives.** "A Delicate Balance in Ukraine." histories.hoover.org.
[114] **Roman Serbyn.** "The First Man-Made Famine in Soviet Ukraine, 1921–1923, The Ukrainian Weekly (6 November 1988; archived)." web.archive.org.
[115] **Andrij Makuch and Vasyl Markus.** "Famine of 1921–3, Internet Encyclopedia of Ukraine." encyclopediaofukraine.com.
[116] **Andrij Makuch and Vasyl Markus.** "Famine of 1946–7, Internet Encyclopedia of Ukraine." encyclopediaofukraine.com.
[117] **National Museum of the Holodomor.** "Famine of 21–23, exhibition (2018)." holodomormuseum.org.ua.
[118] **National Museum of the Holodomor.** "Documentary and Photo Exhibition: Mass Famine of 1946–1947 in Soviet Ukraine (2016)." holodomormuseum.org.ua.
[119] **Liberpedia.** "Holodomor (French research and source guide)." fr.liberpedia.org.
[120] **Liberpedia.** "Holodomor (English research and source guide)." en.liberpedia.org.
[121] **Iryna Yehorova.** "Ukraine : 1947, l'autre famine, interview with Yevhen Hryniv, Courrier international (9 November 2012)." courrierinternational.com.
[122] **Helmut Heiber, editor.** ""Der Generalplan Ost", Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 6(3), July 1958, pp. 281–325; including Erhard Wetzel's memorandum of 27 April 1942 (NG-2325)." ifz-muenchen.de.
[123] **Deutsches Historisches Museum.** ""Generalplan Ost", LeMO." dhm.de.
[124] **Madi Kapparov.** ""Asharshylyk, Holodomor in Kazakhstan", 48-post thread (14 October 2022), Thread Reader preservation." threadreaderapp.com.

[125] **Z. E. Kabuldinov.** ""Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX века", Qazaqstan tarihy." e-history.kz.
[126] **Liberpedia.** "Asharshylyk." en.liberpedia.org.
[127] **Liberpedia.** "Famine in Moldova." en.liberpedia.org.
[128] **Stanford Global Studies.** ""The Moldavian Holodomor: The Great Famine in Soviet Moldova, 1946–1947", event page." sgs.stanford.edu.
[129] **International Military Tribunal.** "proceedings of 20 February 1946, presentation of the District Agricultural Leader's File of 1 June 1941 (USSR-89)." avalon.law.yale.edu.
[130] **Hans-Joachim Riecke.** "testimony to the Ministries Case commission, 13 August 1948, transcript pp. 16025–16027." nuremberg.law.harvard.edu.
[131] **Sarah Cameron.** ""The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan", lecture of 28 February 2019, edited transcript published 14 March 2019." voicesoncentralasia.org.
[132] **Bundesarchiv.** "Rundschreiben der NSDAP-Partei-Kanzlei zur Versorgungslage im Herbst/Winter 1944 (document dated 14 December 1944; institutional contextual essay)." bundesarchiv.de.
[133] **Sarah Cameron.** "The Kazakh Famine of the 1930s, Library of Congress interview (24 August 2016)." blogs.loc.gov.
[134] **Iaroslav Kovalchuk / Sarah Cameron.** "Mounting Socialism on Camel's Back: An Interview with Sarah Cameron on the Famine in Kazakhstan (Commons, 22 November 2024)." commons.com.ua.
[135] **Isabelle Ohayon.** "La famine kazakhe : à l'origine de la sédentarisation." sciencespo.fr.
[136] **Niccolò Pianciola.** "Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan (2022)." research.unipd.it.
[137] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Frequently Asked Questions about the Holocaust for Educators." ushmm.org.
[138] **United States Holocaust Memorial Museum.** ""Final Solution": Overview." encyclopedia.ushmm.org.
[139] **Dan Michman.** "Why Is the Shoah Called 'the Shoah' or 'the Holocaust'? (2021)." doi.org.
[140] **T4 Memorial.** "The registration form procedure." t4-denkmal.de.
[141] **Viktor Brack.** "Affidavit of 14 October 1946, introduced at the Doctors' Trial on 16 December 1946." nuremberg.law.harvard.edu.
[142] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Euthanasia Program and Aktion T4." encyclopedia.ushmm.org.
[143] **Elena Volkava.** "The Kazakh Famine of 1930-33 and the Politics of History in the Post-Soviet Space (Sarah Cameron lecture report, Wilson Center, 2 May 2012)." wilsoncenter.org.

Геноцид, демоцид і відповідальність

[144] **R. J. Rummel.** "Death by Government (1994)." hawaii.edu.
[145] **R. J. Rummel.** "Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917 (1990)." hawaii.edu.
[146] **R. J. Rummel.** "Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900 (1997)." hawaii.edu.
[147] **R. J. Rummel.** "Definition of Democide: Chapter 2 of Death by Government (1994)." hawaii.edu.
[148] **Bohdan Klid / Holodomor Research and Education Consortium.** "Was the Holodomor a Genocide?" holodomor.ca.
[149] **R. J. Rummel.** "Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence (Transaction Publishers, 1997)." hawaii.edu.
[150] **R. J. Rummel.** ""Why Does Power Kill?", Power Kills, chapter 13." hawaii.edu.
[151] **United Nations Office on Genocide Prevention.** "Definitions of Genocide and Related Crimes, including Article II of the 1948 Convention." un.org.
[152] **Leon Trotsky.** "The Revolution Betrayed, chapter XI, section 2." marxists.org.
[153] **Leon Trotsky.** "The Revolution Betrayed: edition information." marxists.org.
[154] **International Spy Museum.** "Trotsky Ice Axe." spymuseum.org.
[155] **Roberto Gutiérrez Alcalá, Gaceta UNAM.** "Hace 80 años murió asesinado León Trotski (18 August 2020)." gaceta.unam.mx.
[156] **United States Holocaust Memorial Museum.** "Coining a Word and Championing a Cause: The Story of Raphael Lemkin." encyclopedia.ushmm.org.
[157] **House of the Wannsee Conference.** "Raphael Lemkin." ghwk.de.
[158] **Center for Jewish History.** "Raphael Lemkin, Photograph 6, American Jewish Historical Society." flickr.com.
[159] **Wikimedia Commons.** "Raphael Lemkin, Photograph 6." commons.wikimedia.org.
[160] **Institute of National Remembrance.** "The Katyn Massacre: Basic Facts (5 March 2020)." eng.ipn.gov.pl.
[161] **US National Archives.** "Records Relating to the Katyn Forest Massacre." archives.gov.
[162] **Stalin to Churchill and Roosevelt, 22 August 1944.** "FRUS 1944 III, document 1271." history.state.gov.

[163] **Harriman to the Secretary of State, 22 August 1944.** "FRUS 1944 III, document 1272." history.state.gov.
[164] **Jennifer Popowycz.** "The Allied Responses to the Warsaw Uprising of 1944 (National WWII Museum, 18 January 2022)." nationalww2museum.org.
[165] **USHMM.** "The Warsaw Polish Uprising." encyclopedia.ushmm.org.
[166] **Eden.** "Russia and Poland, HC Deb 27 September 1944, vol. 403, cols. 217–220." api.parliament.uk.
[167] **Institute of National Remembrance.** "What was the Polish Operation by the NKVD? (28 November 2017)." eng.ipn.gov.pl.
[168] **Institute of National Remembrance.** "NKVD Order No. 00485: bilingual documentary exhibition catalogue." ipn.gov.pl.
[169] **National WWII Museum.** "The 1941 NKVD Prison Massacres in Western Ukraine (7 June 2021)." nationalww2museum.org.
[170] **Center for Urban History.** "City scum, nationalists or ordinary people: interethnic violence on the streets of Lviv." lia.lvivcenter.org.
[171] **Polish History Museum.** "Sowieci walczą o rząd. Dlaczego doszło do procesu szesnastu?" muzhp.pl.
[172] **Harriman to the Secretary of State, 18 June 1945.** "FRUS 1945 V, document 262." history.state.gov.
[173] **ICTY.** "Judicial Supplement49: Krstić appeal,19April2004." icty.org.
[174] **United Nations Audiovisual Library of International Law.** "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, introductory note." legal.un.org.

Радянське планування й економічний розрахунок

[175] **Ludwig von Mises.** "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth (1920 essay; linked English edition, 1990)." mises.org.
[176] **Ludwig von Mises.** "Socialism: An Economic and Sociological Analysis (German original, 1922; linked English edition, 1951)." mises.org.
[177] **Jörg Guido Hülsmann.** "Mises: The Last Knight of Liberalism (2007)." mises.org.
[178] **Фотографії старого Львова.** "Меморіальна дошка Людвіга фон Мізеса: photograph dated 2015." photo-lviv.in.ua.
[179] **Center for Urban History, Lviv.** "Economics and Bureaucracy in an Open Society: 2011 conference programme." lvivcenter.org.
[180] **Leszek Kołakowski.** "Main Currents of Marxism (especially Volume III: The Breakdown)." wwnorton.com.
[181] **Vasyl Marochko.** ""Torgsin": The Price in Gold of the Lives of Ukrainian Peasants during the Famine Years (1932–1933), translated by Marta D. Olynyk." holodomor.ca.
[182] **Library of Congress / Historic American Engineering Record.** "Ford Assembly Plant, Rosie the Riveter National Historical Park, HAER CA-326-H, printed p. 28." tile.loc.gov.
[183] **F. A. Hayek.** "Individualism and Economic Order." press.uchicago.edu.
[184] **F. A. Hayek.** "The Road to Serfdom." press.uchicago.edu.
[185] **F. A. Hayek.** "The Constitution of Liberty." press.uchicago.edu.
[186] **F. A. Hayek.** "The Use of Knowledge in Society, American Economic Review 35(4), September 1945, pp. 519–530." german.yale.edu.
[187] **Jörg Guido Hülsmann.** "Knowledge, Judgment, and the Use of Property, The Review of Austrian Economics 10(1), 1997, pp. 23–48." mises.org.
[188] **Liberpédia.** "Impossibilité du calcul économique en régime socialiste." fr.liberpedia.org.
[189] **Liberpedia.** "Impossibility of economic calculation in the socialist commonwealth." en.liberpedia.org.
[190] **F. A. Hayek.** "The Pretence of Knowledge, Nobel Prize lecture, 11 December 1974." nobelprize.org.
[191] **Nobel Foundation.** "The 1974 economics prize: Gunnar Myrdal and Friedrich August von Hayek." nobelprize.org.
[192] **Jacek Kochanowicz.** "Introduction to the 1990 edition of Mises's Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, reproducing Oskar Lange's statue remark." mises.org.
[193] **Leszek Balcerowicz.** "Poland's Transformation, Finance & Development 37(3), September 2000." imf.org.
[194] **Ludwig von Mises.** "Liberalism: In the Classical Tradition." mises.org.
[195] **Ludwig von Mises.** "Human Action: A Treatise on Economics." mises.org.
[196] **Ludwig von Mises.** "Memoirs (Arlene Oost-Zinner translation; Mises Institute, 2009; manuscript, 1940–42; first published, 1978)." mises.org.
[197] **University of Graz, Graz Schumpeter Centre.** "Ludwig Mises und das Wiener Privatarchiv." privatarchiv-mises.uni-graz.at.
[198] **Oscar Mata.** "The Secret Passage: How Amzalak and Salazar Helped Ludwig von Mises Escape the Nazis (Mises Wire, 6 December 2024)." mises.org.

[199] **Vatnik Soup.** "Switzerland's Neutrality Initiative: Neutrality, Sovereignty and the September 2026 Vote (NAFO Policy Papers, No. 1, September 2026)." vatniksoup.com.
[200] **Amartya Sen.** "Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation (1981)." academic.oup.com.
[201] **Amartya Sen.** "Development as Freedom (1999)." sen.scholars.harvard.edu.
[202] **Jean Drèze and Amartya Sen.** "Hunger and Public Action (1989)." academic.oup.com.
[203] **Amartya Sen.** "Democracy as a Universal Value, Journal of Democracy 10(3), July 1999, pp. 3–17." journalofdemocracy.org.
[204] **Royal Swedish Academy of Sciences.** "The 1998 Prize in Economic Sciences: Amartya Sen, press release, 14 October 1998." nobelprize.org.
[205] **R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft.** ""The Livestock Disaster", The Years of Hunger, pp. 301–331." link.springer.com.
[206] **Stephen Kotkin.** ""If Stalin Had Died…", The New York Review of Books, 6 November 2014." nybooks.com.
[207] **Robert C. Allen.** "Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution (Princeton University Press, 2003)." jstor.org.
[208] **Yoram Gorlizki.** ""Scandal in Riazan: Networks of Trust and the Social Dynamics of Deception", Kritika 14(2), 2013, pp. 243–278." research.manchester.ac.uk.
[209] **F. A. Hayek.** "Why the Worst Get on Top, The Road to Serfdom, chapter X (1944; online excerpt)." mises.org.
[210] **Nikolai Bukharin.** ""Observations of an Economist: The Beginning of the New Economic Year" (International Press Correspondence, 19 October and 2 November 1928)." revolutionsnewsstand.com.
[211] **Joseph Stalin.** ""The Right Deviation in the C.P.S.U.(B.)" (April 1929), Works, volume 12, pp. 1–113 (Moscow, 1954)." marxists.org.
[212] **Joseph Stalin.** ""Grain Procurements and the Prospects for the Development of Agriculture" (brief record of Siberian statements, January 1928), Works, volume 11 (Moscow, 1954)." marxists.org.
[213] **V. I. Lenin.** "The Agrarian Programme of Social-Democracy in the First Russian Revolution, 1905–1907: Conclusion (1907)." marxists.org.
[214] **Joseph Stalin.** "Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. (1952), §2: Commodity Production Under Socialism." marxists.org.
[215] **Yoram Gorlizki.** ""Scandal in Riazan: Networks of Trust and the Social Dynamics of Deception", Kritika 14(2), 2013, pp. 243–278: opening passage reproduced on ResearchGate." researchgate.net.
[216] **Takeshi Hayashi.** "Historical background of technology transfer, transformation, and development in Japan (1979)." d-arch.ide.go.jp.
[217] **Committee of the Tokio General Chamber of Commerce.** "Report on treaty revision, enclosed in John A. Bingham to William M. Evarts, 24 October 1879 (FRUS 1880, No. 422)." history.state.gov.
[218] **Library of Congress.** "Revelations from the Russian Archives: "Collectivization and Industrialization"." loc.gov.
[219] **Joseph Stalin.** ""The Work of the April Joint Plenum of the Central Committee and Central Control Commission", report of 13 April 1928." marxists.org.
[220] **Joseph Stalin.** ""On the Grain Front", talk of 28 May 1928, published in Pravda on 2 June 1928." marx2mao.redspark.nu.
[221] **Elena Osokina.** ""Torgsin and Stalin's Quest for Gold", Cornell University Press." cornellpress.cornell.edu.
[222] **Liudmyla Hrynevych.** ""Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine: The Imperial Discourse", East/West: Journal of Ukrainian Studies 8, no. 1 (2021), pp. 99–143, translated by Andrew Sorokowski." ewjus.com.
[223] **Mark Harrison.** "review of Robert C. Allen's Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution, 6 May 2004, pp. 1–3." warwick.ac.uk.
[224] **Joseph Stalin.** ""National Factors in Party and State Affairs", theses for the Twelfth Party Congress, published 24 March 1923, Works, volume 5 (Moscow, 1954)." marxists.org.
[225] **Jörg Guido Hülsmann.** ""Knowledge, Judgment, and the Use of Property", The Review of Austrian Economics 10, no. 1 (1997), pp. 23–48; readable HTML edition." mises.org.
[226] **Elena Osokina.** "Stalin's Quest for Gold: The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization, Cornell University Press, English digital edition (2021), JSTOR open-access edition." jstor.org.
[227] **V. I. Lenin.** "The Tax in Kind, completed 21 April 1921." marxists.org.
[228] **Joseph Stalin.** "The Results of the First Five-Year Plan, report of 7 January 1933." marxists.org.
[229] **London School of Economics.** "Friedrich A. von Hayek at LSE, 26 June 2024." blogs.lse.ac.uk.
[230] **LSE / STICERD.** "What Goes Around Comes Around: wartime evacuation and intellectual history." sticerd.lse.ac.uk.
[231] **Bruce Caldwell.** "Introduction to The Road to Serfdom, University of Chicago Press." press.uchicago.edu.
[232] **F. A. Hayek.** "Nobel Banquet Speech, 10 December 1974, authorised republication." libertarianism.org.

[233] **Bogdan Sekściński.** ""Methods of Collectivization of Agriculture in the Lublin Region in the Years 1950–1951" (Studia Iuridica Lublinensia 19, 2013)." lsmll.journals.umcs.pl.
[234] **Dean Rusk.** "Memorandum to John F. Kennedy on Poland and PL 480 (15 November 1961), FRUS 1961–1963, XVI, document 47." history.state.gov.
[235] **Hungarian historical encyclopedia.** ""A mezőgazdaság helyzete és arányai a nemzetgazdaságban" (Hungary in the Twentieth Century)." mek.oszk.hu.
[236] **Hungarian National Archives.** ""A Kádár-korszak", Pest County archive dossier." mnl.gov.hu.
[237] **Nigel Swain.** "Collective Farms Which Work? (Cambridge University Press), chapter 1, "Family Labour in the Achievement and Consolidation of Collectivised Agriculture, 1946–68"." cambridge.org.
[238] **US Department of State.** "Assessment of Hungary's New Economic Mechanism and agriculture (FRUS 1981–1988, vol. X, document 330)." history.state.gov.
[239] **Paul Gregory.** ""An Introduction to the Economics of the Gulag", in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003)." hoover.org.
[240] **The Henry Ford.** ""Assembly Line at Ford Motor Company Moscow Plant, 1930", THF25098, object P.O.5827." thehenryford.org.
[241] **University of Victoria Libraries.** "Reeling Silk in Large Skeins, Japan c. 1910 (Wikimedia Commons image record)." commons.wikimedia.org.
[242] **Mark Harrison.** "Five-Year Plan, Encyclopedia of Modern Europe: Europe Since 1914 (2006), pp. 1097–1101." warwick.ac.uk.
[243] **Mark Harrison.** "Soviet Industrial Production, 1928 to 1955: Real Growth and Hidden Inflation, Journal of Comparative Economics 28:1 (2000), pp. 134–155." warwick.ac.uk.
[244] **Russian State Library / Wikimedia Commons.** "Кто кого? Догнать и перегнать, First AKhR Collective, poster [1929]." commons.wikimedia.org.
[245] **Mises Institute / DickClarkMises.** "Friedrich August von Hayek (undated portrait)." commons.wikimedia.org.
[246] **Yakov Guminer.** "Arithmetic of an industrial-financial counter-plan, 1931 (poster record)." commons.wikimedia.org.
[247] **P. V. Alabin Museum.** "Soviet political posters, 1917–1967; Arithmetic of the counter-plan, 1931." alabin.ru.
[248] **George Orwell.** "Nineteen Eighty-Four (1949), part III, chapter IV." orwell.ru.
[249] **Eugene Lyons.** "Assignment in Utopia (1937), "Two Plus Two Equals Five", book II, chapter XV, p. 240; selected passage reproduced by Readex." readex.com.
[250] **George Orwell.** "Review of Assignment in Utopia by Eugene Lyons, New English Weekly, 9 June 1938." garethjones.org.
[251] **George Orwell.** "Review of Bertrand Russell's Power, The Adelphi, January 1939; reprinted in Bertrand Russell Society Quarterly 130–131, pp. 38–40." bertrandrussellsociety.org.
[252] **Mises Institute.** "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, 2014 edition." store.mises.org.
[253] **Elke Wetzig.** "Amartya Sen in Cologne, 28 November 2007 (photograph)." commons.wikimedia.org.
[254] **Oxford University Press.** "Poverty and Famines (publisher listing and cover)." books.apple.com.
[255] **Vintage / Penguin Random House.** "Development as Freedom, 2000 paperback (cover)." penguinrandomhousehighereducation.com.
[256] **Kyle Orton.** "Socialism Could Never Have a Human Face (21 August 2022)." kyleorton.com.
[257] **Glamorgan Archives.** "Hughes's ironworks and the New Russia Company, 1868–1872." glamarchives.gov.uk.
[258] **FRUS.** "NSC discussion of Soviet wheat purchases, 1 October 1963." history.state.gov.
[259] **Ludwig von Mises.** "Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War (1944)." cdn.mises.org.

Геноцидний намір і визнання

[260] **Nicolas Werth / Sciences Po.** "The Great Ukrainian Famine of 1932–33 (2008)." sciencespo.fr.
[261] **European Parliament.** "Resolution of 15 December 2022 recognising the Holodomor as genocide." europarl.europa.eu.
[262] **Yad Vashem, Shoah Resource Center.** "Stalin and postwar antisemitic campaigns." wwv.yadvashem.org.
[263] **Holodomor Research and Education Consortium.** "Conquest Prize for Contribution to Holodomor Studies: 2025 award to Markevich, Naumenko and Qian." holodomor.ca.
[264] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** "The History of the Holodomor." holodomormuseum.org.ua.
[265] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl.** "Introduction to The Holodomor Reader (CIUS Press, 2012), publisher excerpt." holodomor.ca.
[266] **Norman M. Naimark.** ""How the Holodomor Can Be Integrated into our Understanding of Genocide", East/West: Journal of Ukrainian Studies 2, no. 1 (2015), pp. 117–131." ewjus.com.

[267] **International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.** “Prosecutor v. Goran Jelisić, IT-95-10-A, Appeals Chamber judgment, 5 July 2001, paragraphs 46–49.” icty.org.

[268] **Serhii Kornovenko and Oleksii Kompaniiets.** “The Policy of “Disarmament” as the Premise of Subjugation of the Ukrainian Countryside, East European Historical Bulletin 31 (2024), pp. 89–99.” eehb.dspu.edu.ua.

Свідчення, репортажі та заперечення

[269] **Gareth Jones.** “Berlin press release, 29 March 1933, as reported in the New York Evening Post.” garethjones.org.

[270] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** “The Holodomor Reader: Survivor Testimonies, Memoirs, Diaries and Letters.” holodomor.ca.

[271] **Russian Embassy in the United States.** “Statement of 25 November 2023, reproduced by the Baltimore Council on Foreign Affairs on 26 November.” bcfausa.org.

[272] **Alexander Wienerberger / Wikimedia Commons.** “Girl and goat in Kharkiv, 1933: photograph and reuse record.” commons.wikimedia.org.

[273] **HREC Education.** “Historical Photographs of the Holodomor: Wienerberger authentication and context.” education.holodomor.ca.

[274] **Tamara Orlova / HREC sourcebook.** “Childhood memoir, published in The Day (2010), excerpt on p. 43.” holodomor.ca.

[275] **Vasyl Lypkivsky.** “Letters during the Holodomor (1933), HREC primary-source collection.” holodomor.ca.

[276] **US Department of State.** “Foreign Relations of the United States, The Soviet Union, 1933–1939: Recognition on 16 November 1933 (documents 1–59).” history.state.gov.

[277] **HREC / Ukrainian Canadian Congress.** “85th-anniversary Holodomor educational material (29 August 2018).” education.holodomor.ca.

[278] **The Pulitzer Prizes.** “Walter Duranty, 1932 winner in Correspondence.” pulitzer.org.

[279] **The Pulitzer Prize Board.** “Statement on Walter Duranty’s 1932 Prize (21 November 2003).” pulitzer.org.

[280] **Walter Duranty.** “Russians Hungry, But Not Starving, The New York Times (31 March 1933; archived transcription).” garethjones.org.

[281] **Walter Duranty.** “Soviet Industry Shows Big Gains, The New York Times (6 April 1933; archived transcription).” garethjones.org.

[282] **Gareth Jones.** “Mr. Jones Replies, letter to The New York Times (13 May 1933; archived transcription).” garethjones.org.

[283] **Stephen Koch.** “Interview with Derek Alger, Pif Magazine (1 April 2004).” pifmagazine.com.

[284] **Sean McMeekin.** “The Red Millionaire: A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow’s Secret Propaganda Tsar in the West (Yale University Press, 2003).” academic.oup.com.

[285] **Marco Carynnyk.** “The New York Times and the Great Famine, The Ukrainian Weekly (11 September 1983).” subscription.ukrweekly.com.

[286] **Eugene Lyons.** “Assignment in Utopia (Harcourt, Brace, 1937): Moscow press corps and Gareth Jones.” garethjones.org.

[287] **Duchess of Atholl and others.** “Foreign Office debate, House of Commons (5 July 1933).” api.parliament.uk.

[288] **Lord Ponsonby and Earl Stanhope.** “Russia debate, House of Lords (25 July 1934).” api.parliament.uk.

[289] **US Department of State, Office of the Historian.** “Recognition of the Soviet Union, 1933.” history.state.gov.

[290] **Tatyana Smykovskaya.** “Личность и творчество Максима Горького на страницах прессы Гулага 1930-х годов [Gorky and the Gulag Press], Australian Slavonic and East European Studies 38 (2024), pp. 1–25.” arts.unimelb.edu.au.

[291] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors.** “Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea (English adaptation, 1935).” books.google.com.

[292] **H. R. Knickerbocker.** “Famine Grips Russia, New York Evening Post (29 March 1933): Gareth Jones’s statement.” garethjones.org.

[293] **Gareth Jones.** “Famine Rules Russia, Evening Standard (31 March 1933).” garethjones.org.

[294] **Walter Duranty.** “Portrait published in The Literary Digest History of the War (1919), Wikimedia Commons record.” commons.wikimedia.org.

[295] **S. J. Taylor.** “Stalin’s Apologist: Walter Duranty, The New York Times’s Man in Moscow (Oxford University Press, 1990), publisher preview.” api.pageplace.de.

[296] **Walter Duranty.** “Russians Hungry, But Not Starving, The New York Times (31 March 1933), p. 13.” nytimes.com.

[297] **Ray Gamache.** ““Contextualizing FDR’s Campaign to Recognize the Soviet Union, 1932–1933: Propaganda, Famine Denial, and Ukrainian Resistance”, Harvard Ukrainian Studies 37, nos. 3–4 (2020), pp. 287–321.” d3sa9iy9kp2h5k.cloudfront.net.

[298] **Time.** ““Foreign News: Stalin to Duranty” (8 January 1934).” time.com.

[299] **US National Park Service.** "Arthurdale: A New Deal Community Experiment (Teaching with Historic Places, lesson 157), especially readings 1–2." nps.gov.

[300] **US Commission on the Ukraine Famine.** "Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress (22 April 1988), chapter VI, "The American Response to the Famine", excerpt pp. 167–176." garethjones.org.

[301] **Louis Fischer.** ""Hearst's Russian Famine", The Nation (13 March 1935), datelined New York, 4 March." garethjones.org.

[302] **Stanislav Kulchytsky.** ""Why Did Stalin Exterminate the Ukrainians? Comprehending the Holodomor. The Position of Soviet Historians" (2005), reproduced in The Holodomor Reader, scholarship extract, printed pp. 26–30." holodomor.ca.

[303] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** ""Історія, збережена у «цифрі»": оцифровано аудіокасети зі свідченнями про Голодомор (25 June 2025)." holodomormuseum.org.ua.

[304] **Beatrice Webb.** "typescript diary, entry of 9 April 1932, PASSFIELD/1/2/10, LSE Digital Library." digital.library.lse.ac.uk.

[305] **Jars Balan.** ""Rhea Clyman: A Forgotten Canadian Eyewitness to the Hunger of 1932", in Women and the Holodomor-Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators, edited by Victoria Malko, 2019." holodomor.ca.

[306] **Rhea G. Clyman.** ""Children Lived on Grass / Only Food in Farm Area / Grain Taken From Them", Toronto Evening Telegram, 16 May 1933, pp. 1, 36; transcription in Jars Balan's Ukraina Moderna documentary selection." uamoderna.com.

[307] **David Vessey.** ""First-hand Accounts? Walter Duranty, William Henry Chamberlin and Eugene Lyons as Moscow Correspondents in the 1930s", Journalism Studies 24, no. 2 (2023), pp. 209–225." doi.org.

[308] **William Henry Chamberlin.** ""Famine proves potent weapon in Soviet policy", Christian Science Monitor, 29 May 1934; reprint in The Ukrainian Weekly (1983)." subscription.ukrweekly.com.

[309] **Natalia A. Feduschak.** ""New Chapters in the Ukrainian-Jewish Relationship Explored at Canada's Limmud FSU (Part 1) – Rhea Clyman", Ukrainian Jewish Encounter, 19 April 2017." ukrainianjewishencounter.org.

[310] **Jars Balan.** "2017 Toronto Annual Famine Lecture, "Tell the Kremlin we are starving; we have no bread!" Rhea Clyman's 1932 Odyssey through the "Famine Lands" of Ukraine, 28 November 2017." holodomor.ca.

[311] **Ukrainian Institute of National Memory.** "1915 – народився Микола Лемик, член ОУН." uinp.gov.ua.

[312] **Volodymyr Birchak.** "Убити одного, щоб врятувати мільйони. Атентат Миколи Лемика (21 October 2018)." istpravda.com.ua.

[313] **A. Markoff.** "Famine in USSR (Paris: Russian Commercial Institute, 1933)." archive.org.

[314] **Ewald Ammende.** "Muss Russland hungern? Menschen- und Völkerschicksale in der Sowjetunion (Vienna, 1935), photographs 10 and 20." garethjones.org.

[315] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors.** "Беломорско-Балтийский канал им. Сталина: История строительства (1934), Russian State Library catalogue." search.rsl.ru.

[316] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors; Amabel Williams-Ellis, English editor.** "Belomor (1935), digitised English text." redstarpublishers.org.

[317] **Vatnik Soup.** ""MICE" (Soup 183, 21 May 2023)." vatniksoup.com.

[318] **Merriam-Webster.** "Fellow traveler: definition and word history." merriam-webster.com.

[319] **Yurko Romanovych Shvets.** "Letter to Hryhorii Petrovsky on procurement and hunger, September 1932 (Ukrainian transcription)." lib.chmnu.edu.ua.

[320] **Vatnik Soup.** "Debunk of the Day 4: Whataboutism (1 February 2026)." vatniksoup.com.

[321] **Ukrainian state archives / TsDAVO.** "Register of documentary heritage, fond 1, entry 176: letter of Yu. R. Shvets, 15 September 1932." old.archives.gov.ua.

[322] **Aleksandr Volgarev.** "On the Holodomor in Ukraine, statement at the OSCE Permanent Council, 24 November 2022." osce.org.

[323] **Russian Ministry of Foreign Affairs.** "Holodomor statement attributed to Maria Zakharova, 30 November 2022." twitter.com.

[324] **British Council UK Films Database.** "Mr. Jones (2019), film credits and synopsis." filmsandfestivals.britishcouncil.org.

[325] **WestEnd Films.** "Mr. Jones (2019), official distributor synopsis." westendfilms.com.

[326] **Oni Press.** "In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones, by Andrea Chalupa and Ivan Rodrigues (2024)." onipress.com.

[327] **Samuel Goldwyn Films.** "Mr. Jones: official press materials and theatrical poster." samuelgoldwynfilms.com.

Знищення української державності й культури

[328] **Encyclopedia of Ukraine.** "Petr Valuev and the 1863 restrictions on Ukrainian publishing." encyclopediaofukraine.com.

[329] **Encyclopedia of Ukraine.** "Ems Ukase (1876): restrictions on Ukrainian publishing, imports and public performance." encyclopediaofukraine.com.

[330] **Human Rights Watch.** "Education under Occupation: Forced Russification of the School System in Occupied Ukrainian Territories (20 June 2024)." hrw.org.
[331] **Український інститут національної пам'яті.** "Були елітою нації: до роковин розстрілів в урочищі Сандармох." uinp.gov.ua.
[332] **United Nations General Assembly.** "Territorial integrity of Ukraine, Resolution 68/262 (27 March 2014)." docs.un.org.
[333] **International Court of Justice.** "Ukraine v. Russian Federation, provisional-measures order (16 March 2022)." api.icj-cij.org.
[334] **Verkhovna Rada of Ukraine.** "Declaration concerning genocide committed by the Russian Federation in Ukraine, Resolution 2188-IX (14 April 2022)." zakon.rada.gov.ua.
[335] **Encyclopedia of Ukraine.** "Central Rada." encyclopediaofukraine.com.
[336] **Encyclopedia of Ukraine.** "Ukrainian National Republic." encyclopediaofukraine.com.
[337] "Act of Unification of the Ukrainian People's Republics (1919)." en.wikipedia.org.
[338] **Encyclopedia of Ukraine.** "Ukrainization in the 1920s and its Stalinist reversal." encyclopediaofukraine.com.
[339] **Radan Lášek / ÚSTR.** "Obrana Podkarpatské Rusi (Paměť a dějiny, 2009/1)." ustrcr.cz.
[340] **Jiří Plachý / Vojenský historický ústav.** "Poválečné zbavení obyvatel Podkarpatské Rusi československého státního občanství." vhu.cz.
[341] **Czech Ministry of Foreign Affairs.** "Pozbytí území Podkarpatské Rusi." mzv.gov.cz.
[342] **Museum of the Occupation of Latvia.** "The Three Occupations of Latvia, 1940–1991: Soviet and Nazi Take-Overs and Their Consequences (2005), chapter Soviet–Nazi Collaboration, 1939–1941." mfa.gov.lv.
[343] "Soviet occupation and annexation of the Baltic states." en.wikipedia.org.
[344] **Museum of the Occupation of Latvia.** "Occupation, deportation and resistance, exhibition guide." okupacijasmuzejs.lv.
[345] **Latvian Ministry of Foreign Affairs.** "The end of the Second World War and the continued occupation of the Baltic states." mfa.gov.lv.
[346] **Latvian Embassy in Germany.** "Ambassador Alda Vanaga on the March 1949 Baltic deportations." www2.mfa.gov.lv.
[347] **CVCE.** "The Zhdanov Doctrine and the Cominform." cvce.eu.
[348] **US Department of State.** "Soviet domination of Czechoslovakia, assessment of 1949." history.state.gov.
[349] **Ukrainian Institute of National Memory.** "Акт Злуки: unification of the Ukrainian republics in 1919." unr.uinp.gov.ua.
[350] **Encyclopedia of Ukraine.** "Ukrainian Soviet Socialist Republic: formation, Moscow control and the 1922 union." encyclopediaofukraine.com.
[351] **Czech Ministry of Defence.** "Vzpomínka na Jáchymovské peklo potřiadvacáté (25 May 2012)." mocr.mo.gov.cz.
[352] **Czech National Heritage Institute.** "Hornický region Erzgebirge/Krušnohoří: Jáchymov and the Red Tower of Death." npu.cz.
[353] **ÚSTR.** "Tábory nucené práce, 1948–1954: administrative forced-labour camps." ustrcr.cz.
[354] **Ústav pamäti národa.** "Zoznam osôb odvlečených do gulagov: Czechoslovak civilians deported to Soviet forced labour." upn.gov.sk.
[355] **Ukrainian Institute of National Memory.** "Operation West, October 1947: deportation of resistance families and labour allocation." uinp.gov.ua.
[356] **Oleh Bazhan.** "Операція «Захід», Local History (21 October 2021)." localhistory.org.ua.
[357] **Marta Craveri / INED, European Memories of the Gulag.** "Супротив у таборах: Ukrainian prisoners and camp resistance." gulagmemories.eu.
[358] **Moscow Patriarchate.** "Statements of September 1943, Журнал Московской Патриархии no. 1 (12 September 1943), pp. 5, 6, 11, 16; translated in Seventeen Moments in Soviet History." seventeenmoments.web.illinois.edu.
[359] **Ukrainian Greek Catholic Church / Taras Bublyk.** ""The Lviv Pseudo-Council of 1946: The History of the Russian World's Special Operation" (30 May 2024)." ugcc.ua.
[360] **Russian Orthodox Church.** "Journals of the Holy Synod, 7 June 2022, journal no. 59 (Department for External Church Relations)." mospat.ru.
[361] **UN Human Rights Office.** "Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 September–30 November 2024 (31 December 2024), paragraphs 70–73, printed pp. 16–17." ukraine.ohchr.org.
[362] **Cordell Hull.** "Memorandum of conversation with Franklin D. Roosevelt, Harry Hopkins and Soviet ambassador Constantine Oumansky (11 September 1941), FRUS 1941, volume I, document 778, pp. 832–834." history.state.gov.
[363] **Sumner Welles to William Phillips.** "Telegram on religious freedom in the Soviet Union (31 July 1941), FRUS 1941, volume I, document 955." history.state.gov.

[364] **Kathryn David.** ""At the Kremlin in 1943" / "How Stalin enlisted the Orthodox Church to help control Ukraine", Aeon (13 March 2023)." aeon.co.

[365] **Elbridge Durbrow to the Secretary of State.** "Telegram reporting Soviet recognition of Israel (18 May 1948), FRUS 1948, volume V, part 2, document 286." history.state.gov.

[366] **Joshua Rubenstein.** ""Jewish Anti-Fascist Committee", The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe (2010)." encyclopedia.yivo.org.

[367] **Patriarch Kirill.** "Sermon after the liturgy at the Alexander Nevsky Skete (25 September 2022), official Moscow Patriarchate publication." patriarchia.ru.

[368] **World Russian People's Council.** ""The Present and Future of the Russian World": mandate of the XXV Council, approved 27 March 2024 under Patriarch Kirill, official Moscow Patriarchate publication." patriarchia.ru.

[369] **World Russian People's Council.** ""Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»" (27 March 2024), full-text republication in Biblioteka Arkhivarius." biblioteka-arhivarius.ru.

[370] **World Council of Churches.** ""WCC 'cannot reconcile' World Russian People's Council decree describing Ukraine conflict as 'Holy War'" (12 April 2024)." oikoumene.org.

[371] **Liberpedia.** "Kremlinism/Genocide." en.liberpedia.org.

[372] **USSR State Defence Committee.** "Resolution No. 5859-ss, "On the Crimean Tatars" (11 May 1944)." nkvd.tomsk.ru.

[373] **Ukrainian Institute of National Memory.** ""18 травня – День пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу" (18 May 2021)." uinp.gov.ua.

[374] **UNESCO.** "Ornek, a Crimean Tatar ornament and knowledge about it, Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity (2021)." ich.unesco.org.

[375] **Office of the UN High Commissioner for Human Rights.** "Ten Years of Occupation by the Russian Federation: Human Rights in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine (28 February 2024)." ukraine.ohchr.org.

[376] **East SOS.** ""Ukrainian Literature Banned: Evidence from the Temporarily Occupied Territories by East SOS" (30 September 2025)." east-sos.org.

[377] **International Criminal Court, Pre-Trial Chamber II.** ""Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova" (17 March 2023)." icc-cpi.int.

[378] **Office of the UN High Commissioner for Human Rights.** "Human rights situation during the Russian occupation of territory of Ukraine and its aftermath, 24 February 2022 to 31 December 2023 (20 March 2024)." ukraine.ohchr.org.

[379] **Mykola Zhulynsky.** ""Дзюба Іван Михайлович", Encyclopedia of Modern Ukraine, volume 7 (2007; online revision September 2026)." esu.com.ua.

[380] **Vladimir Putin.** ""On the Historical Unity of Russians and Ukrainians" (12 July 2021), original Kremlin English URL." en.kremlin.ru.

[381] **Vladimir Putin.** ""On the Historical Unity of Russians and Ukrainians" (12 July 2021), English text reproduced by New Cold War on 19 July 2021." newcoldwar.org.

[382] **Vladimir Lenin.** "Telegram to Yevgenia Bosch, 9 August 1918." marxists.org.

[383] **Oleg Khlevnyuk.** ""The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953", in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003), pp. 43–66." hoover.org.

[384] **OGPU.** "Order No. 130/63, "On the Organisation of the OGPU Camp Administration", 25 April 1930." document.wikireading.ru.

[385] **Mikhail Morukov.** ""The White Sea–Baltic Canal", in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003), pp. 151–162." hoover.org.

[386] **Nicolas Werth.** ""The NKVD Mass Secret Operation No. 00447, August 1937–November 1938" (24 May 2010)." sciencespo.fr.

[387] **OHCHR.** "The impact of the armed conflict and occupation on children's rights in Ukraine, 24 February 2022 — 31 December 2024 (21 March 2025)." ukraine.un.org.

[388] **Sergej Sumlenny.** "Soviet Antisemitism, thread of 16 May 2021." twitter.com.

[389] **Sergej Sumlenny.** "Thread on the Soviet antisemitic legacy, 6 October 2023." twitter.com.

[390] **Izabella Tabarovsky.** "Soviet Anti-Semitic Cartoons, Tablet, 6 June 2019." tabletmag.com.

[391] **Aleksandr Dugin.** "Основы геополитики (1997), Part V, sections 4.4 and 5.6." grachev62.narod.ru.

[392] **Тимофей Сергейцев.** "Что Россия должна сделать с Украиной (RIA Novosti, 3 April 2022)." web.archive.org.

[393] **Izyum district party bureau.** "On work with settlers, 31 May 1934 (museum reproduction)." bbc.com.

[394] **N. I. Yezhov.** "NKVD Operational Order No. 00447, 30 July 1937, with M. I. Frinovsky's covering note; published primary text." istmat.org.

[395] **Germany and the USSR.** “Treaty of Nonaggression, 23 August 1939 (Molotov–Ribbentrop Pact), Avalon Project.” avalon.law.yale.edu.

[396] **Czechoslovakia and the USSR.** “Treaty concerning the Trans-Carpathian Ukraine, 29 June 1945; UN Treaty Series, vol. 504, No. 607.” treaties.un.org.

[397] **George F. Kennan to the US Secretary of State.** “Subcarpathian Ruthenia and Communist control, 25 January 1945; FRUS 1945, vol. IV, document 506.” history.state.gov.

[398] **Roy Rosenzweig Center for History and New Media, George Mason University.** “Gulag: Many Days, Many Lives, introductory exhibition transcript.” gulaghistory.org.

[399] **Yale Humanitarian Research Lab.** “Intentional, Systematic, & Widespread: Russia’s Program of Coerced Adoption and Fostering of Ukraine’s Children (3 December 2024).” medicine.yale.edu.

[400] **Independent International Commission of Inquiry on Ukraine.** ““I am still looking for my daughter”: crimes against humanity committed by Russian authorities against children from Ukraine, A/HRC/61/CRP.8 (9 March 2026).” ohchr.org.

[401] **Meduza.** “Lvova-Belova’s statement on Mariupol children’s attitudes being transformed into “love for Russia” (28 September 2022).” meduza.io.

[402] **Vatnik Soup.** ““Patriarch Kirill” (22 November 2022).” vatniksoup.com.

[403] **Vatnik Soup.** ““Russian Orthodox Church” (6 March 2024).” vatniksoup.com.

[404] **Vatnik Soup.** ““Degenerate Russia 1: Religious persecution” (18 March 2025).” vatniksoup.com.

[405] **Vatnik Soup.** ““Genocide in Donbas” (8 January 2023).” vatniksoup.com.

[406] **Vatnik Soup.** ““Aleksandr Dugin (REBREW)” (4 April 2025).” vatniksoup.com.

[407] **Vatnik Soup.** ““Vladimir Putin” (21 June 2023).” vatniksoup.com.

[408] **Vatnik Soup.** ““Genocide in Ukraine” (7 November 2022).” vatniksoup.com.

[409] **UN Secretary-General.** “Situation of human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine, including the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, A/80/315 (6 August 2025).” ukraine.ohchr.org.

[410] **Presidential Commissioner for Children’s Rights of the Russian Federation.** “annual activity report for 2022, “Помощь детям Донбасса”, p. 117.” deti.gov.ru.

[411] **Paige Farrenkopf, Caitlin N. Howarth, Nathaniel A. Raymond et al., Yale Humanitarian Research Lab.** “Ukraine’s Stolen Children: Inside Russia’s Network of Re-Education and Militarization (16 September 2025).” ysph.yale.edu.

[412] **Эмпатия Манучи.** “Мария Львова-Белова: развод, свадьба, дети, Гаага (October 2025 video interview).” rutube.ru.

[413] **Юлия Сабаева, ОстроВ.** “Уполномоченная РФ по правам ребенка Львова-Белова: «Я украла мариупольского ребенка» (21 October 2025).” ostro.org.

[414] **National Assembly of Czechoslovakia.** “Act No. 247/1948 on forced-labour camps, 25 October 1948, sections 2–3.” zakonyprolidi.cz.

[415] **Library of Congress.** “Revelations from the Russian Archives: Repression and Terror (Stalin in Control; Kirov Murder and Purges).” loc.gov.

[416] **Paul R. Gregory.** ““Martyred for Communism”, adapted from Politics, Murder, and Love in Stalin’s Kremlin: The Story of Nikolai Bukharin and Anna Larina (Hoover Press, 2010).” hoover.org.

[417] **John Barber and Mark Harrison.** ““Patriotic War, 1941 to 1945”, in The Cambridge History of Russia, vol. 3 (2006), pp. 217–242; author postprint.” warwick.ac.uk.

[418] **Hoover Institution.** ““Enemy Of The State” (3 February 2016), excerpt from One Day We Will Live Without Fear: Everyday Lives Under the Soviet Police State.” hoover.org.

[419] **Marc Jansen and Nikita Petrov.** “Stalin’s Loyal Executioner: People’s Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940 (Hoover Institution Press, 2002), chapter 4, “The Great Terror”, pp. 79–111.” hoover.org.

[420] **Marc Jansen and Nikita Petrov.** “Stalin’s Loyal Executioner: People’s Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940 (Hoover Institution Press, 2002), chapter 8, “Enemy of the People”, pp. 181–193.” hoover.org.

[421] **Gill Bennett / UK Foreign Office Historians.** “What’s the Context? 20 December 1917: formation of the Cheka, the first Soviet security and intelligence agency.” history.blog.gov.uk.

[422] **Iain Lauchlan.** “The Okhrana: security policing in late imperial Russia (author manuscript, 2005).” dspace.stir.ac.uk.

[423] **Moscow city memorial-plaques register.** “Felix Dzerzhinsky at 11 Bolshaya Lubyanka, April 1918–December 1920.” um.mos.ru.

[424] **A. I. Kokurin and N. V. Petrov.** “Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991 (documentary handbook, 2003).” docs.historyrussia.org.

[425] **Federal Security Service of the Russian Federation.** “official website and Bolshaya Lubyanka contact address.” fsb.ru.

[426] **Russian Historical Society.** “Sergey Naryshkin unveils a monument to Felix Dzerzhinsky, 11 September 2023.” historyrussia.org.

[427] **Vladimir Putin interviewed by Sergey Slyusarenko.** “Putin, Kommersant, 30 July 1998.” kommersant.ru.

[428] **Monument to Felix Dzerzhinsky, Moscow.** “original Lubyanka monument and the 2023 replica.” en.wikipedia.org.
[429] **Bundesarchiv, Bild 102-00032.** “Felix Dzerzhinsky, portrait, 1923.” commons.wikimedia.org.
[430] **Vladimir Lenin at Gorki, 1923.** “photograph with Anna Yelizarova-Ulyanova and one of his doctors.” commons.wikimedia.org.
[431] **The Metropolitan Museum of Art.** “Faking It: Manipulated Photography Before Photoshop, Politics and Persuasion.” metmuseum.org.
[432] **Nikolai Yezhov with Stalin, Molotov and Voroshilov, 1937.** “original photograph record.” commons.wikimedia.org.
[433] **Stalin, Molotov and Voroshilov, 1937.** “retouched photograph with Yezhov removed.” commons.wikimedia.org.
[434] **Vladimir Ivanov.** “interview on the Dzerzhinsky replica at SVR headquarters, Podyom, 11 September 2023.” pdmnews.ru.
[435] **Moskva 24.** “restoration director Sergey Balyasnikov on the Dzerzhinsky monument, 9 December 2013.” m24.ru.
[436] **Moskovsky Komsomolets.** “Neizvestnye fakty o pamyatnike Dzerzhinskomu, 24 June 2015.” mk.ru.
[437] **Gorbachev Foundation.** “Mikhail Gorbachev: biography; USSR presidency, March 1990–December 1991.” gorby.ru.
[438] **George H. W. Bush.** “Statement on the Attempted Coup in the Soviet Union, 19 August 1991 (American Presidency Project transcript).” presidency.ucsb.edu.
[439] **Liberpedia.** “Aleksandr Dugin: Russian quotations and source links.” en.liberpedia.org.
[440] **NEWSru.com.** “Calls to dismiss Aleksandr Dugin after his ANNA-News interview.” classic.newsru.com.
[441] **Aleksandr Dugin.** “ANNA-News call for killing, preserved video extract.” liberpedia.net.
[442] **Roman in Ukraine.** “Contemporary reproduction of Aleksandr Dugin’s genocide post, 25 August 2014.” romaninukraine.com.
[443] **Aleksandr Dugin.** “VK post, August 2014.” vk.com.
[444] **Aleksandr Dugin.** “Discussion with Western journalists, March 2022: preserved full English recording.” commons.wikimedia.org.
[445] **Aleksandr Dugin.** “Original publication of the March 2022 discussion.” youtube.com.
[446] **CBS News, 60 Minutes.** “Dugin’s geopolitical programme, 12 April 2022.” cbsnews.com.
[447] **United Nations.** “Commission concludes that deportation and forcible transfer of Ukrainian children and enforced disappearances amount to crimes against humanity, 12 March 2026.” ukraine.un.org.
[448] **Vladimir Putin.** “Address of18March2014 on Crimea.” en.kremlin.ru.
[449] **Vladimir Putin.** “Address at the30September2022 annexation ceremony.” en.kremlin.ru.
[450] **ОстроВ.** “Сепаратист Губарєв: Якщо українці не захочуть ставати росіянами – ми їх усіх вб’ємо,11October2022.” ostro.org.
[451] **ОстроВ.** “Сепаратист Губарев: Если украинцы не захотят становиться русскими – мы их всех убьем,11October2022.” ostro.org.
[452] **Pavel Gubarev.** “Video excerpt embedded by The Ukrainian Tribune.” youtube.com.
[453] **RTVI.** “Бывшего «народного губернатора» ДНР Павла Губарева задержали у здания суда после ареста Стрелкова.” rtvi.com.
[454] **Council of the European Union.** “Decision (CFSP) 2023/572, entry 82: Pavel Gubarev.” eur-lex.europa.eu.
[455] **The Moscow Times.** “«Основателя ДНР» обвинили в дискредитации российской армии, 18 February 2026.” ru.themoscowtimes.com.
[456] **Library of Congress.** “Soviet Independent Press, 1987–1992: glasnost and perestroika.” guides.loc.gov.
[457] **Stanislav Kulchytsky.** “The Ukrainian Holodomor against the Background of the Communist Onslaught, 1929–1938.” holodomor.ca.
[458] **Ukrainian Institute of National Memory.** “The 1 December1991 independence referendum.” uinp.gov.ua.
[459] **Viktor Kotyhorenko.** “Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні, Наукові записки3–4(83–84),2016, p.160: official1991 regional referendum results.” ipiend.gov.ua.
[460] “Budapest Memorandum on Security Assurances,5December1994, UNTS3007,I-52241.” treaties.un.org.
[461] “WeaponizingArchitecture —1991 Ukrainian independence referendum map geometry, CC BY4.0.” commons.wikimedia.org.
[462] **OHCHR.** “Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv and Sumy Regions,7December2022.” ohchr.org.
[463] **OHCHR.** “Forced Displacement from Territory of Ukraine Occupied by the Russian Federation,20March2026.” ukraine.ohchr.org.
[464] “Vatnik Soup226 —2014 Odesa clashes,19September2023.” vatniksoup.com.

Голод як зброя

[465] **Council of the European Union.** "Sixteenth sanctions package, including vessels transporting stolen Ukrainian grain (24 February 2025)." consilium.europa.eu.

[466] **UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine.** "Protection of Civilians in Armed Conflict, March 2026 (10 April 2026)." ukraine.ohchr.org.

[467] **Alex de Waal and Bridget Conley.** ""Hunger als Kriegswaffe", Aus Politik und Zeitgeschichte / bpb (3 January 2020)." bpb.de.

[468] **Bellingcat Investigation Team and Lloyd's List.** ""Russia's Smuggled Grain Finds New Market in Saudi Arabia" (12 December 2025)." bellingcat.com.

[469] **United Nations.** ""Ukraine: UN Chief on Black Sea Grain Initiative — Media Stakeout" (17 July 2023), official video publication." youtube.com.

[470] **UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine.** ""The UN Human Rights Office warned of the far-reaching human rights consequences of the attacks by the Russian Federation on Ukraine's grain infrastructure" (23 August 2023)." ukraine.un.org.

[471] **United Nations.** "Operational update from the Office of the UN Coordinator for the Black Sea Grain Initiative (15 July 2023)." ungeneva.org.

[472] **OTR.** "Пленарное заседание XXV Петербургского международного экономического форума, 17 June 2022; Kremlin transcript." otr-online.ru.

[473] **Vatnik Soup.** "Margarita Simonyan, Soup 36, 7 December 2022." vatniksoup.com.

[474] **Minval Politika.** "dated repost of Simonyan's famine statement, 21 June 2022." t.me.

[475] **Halya Coynash / Kharkiv Human Rights Protection Group.** "Chief Russian propagandist: "All our hope is pinned on famine", 24 June 2022." khpg.org.

[476] **RT.** "РТ поздравил европейцев с Рождеством видеороликом про «сказку о хомячке», 23 December 2022." russiatoday.ru.

[477] **Dmitry Chernobrov.** "Strategic Humor and Post-Truth Public Diplomacy, CPD Perspectives, Paper 3, November 2023." uscpublicdiplomacy.org.

Російські закони про історію та політика пам'яті

[478] **Russian Ministry of Foreign Affairs.** "Official channel post of 17 March 2026 quoting Medvedev's article of 24 December 2025." t.me.

[479] **Wilson Center.** "Khrushchev at his Most Khrushchevian (2011)." wilsoncenter.org.

[480] **Leszek Kołakowski.** "Main Currents of Marxism, Book Three, chapter XIII, §1: De-Stalinization (one-volume pp. 1148–1153; related digital text)." djvu.online.

[481] **Nikita Khrushchev.** "On the Cult of Personality and Its Consequences (25 February 1956; abridged English selection)." marxists.org.

[482] **Bertrand M. Patenaude / Hoover Institution Library & Archives.** "America to the Starving People of Russia." hoover.org.

[483] **Herbert Hoover.** "On Russian Famine Relief in 1921–1923 (statement of 2 July 1959, printed pp. 64–65; includes Soviet acknowledgement of 10 July 1923)." hoover.archives.gov.

[484] **Jacob D. Beam.** "Telegram from Moscow, 4 April 1953, FRUS 1952–1954, volume VIII, document 577: collapse of the Doctors' Plot." history.state.gov.

[485] **Deutsche Welle.** ""Wall of Grief confronts Stalin-era crimes" (30 October 2017)." amp.dw.com.

[486] **Meduza.** ""На «Таганской» в Москве открыли горельеф со Сталиным — и тут началось" (19 May 2025)." meduza.io.

[487] **Reuters, Moscow bureau.** ""Extracts from Putin's speech on Ukraine" (21 February 2022), syndicated by KFGO." kfgo.com.

[488] **Human Rights Watch.** "Russia's Legislative Minefield: Tripwires for Civil Society since 2020 (7 August 2024), section VII, Censoring Historical Debate." hrw.org.

[489] **Russian Federation.** "Federal Law No. 278-FZ of 1 July 2021, adding Article 6.1 to the law commemorating Soviet victory, reproduced by Garant." base.garant.ru.

[490] **Amnesty International.** ""Russia: Closure of human rights group highlights accelerating attacks on civil society" (29 December 2021)." amnesty.org.

[491] **Kommersant.** ""В Мариуполе демонтировали памятник «Жертвам голодомора»" (19 October 2022)." kommersant.ru.

[492] **Nikita Khrushchev.** "Speech to the Twentieth Congress of the CPSU, 25 February 1956 (unabridged English archive transcription)." marxists.org.

[493] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** "A monument to the Holodomor victims was destroyed in occupied Luhansk (18 July 2024)." holodomormuseum.org.ua.

[494] **Christopher Hitchens.** "Unmitigated Galloway, contemporary reproduction of I'm Not the Only One." washingtonexaminer.com.
[495] **Jackson Hinkle.** "Interview with Alex Jones, 9 November 2023, original video." banned.video.
[496] **Knowledge Fight 870.** "Contemporary excerpts from the 9 November 2023 Hinkle interview." podscripts.co.
[497] **Nick Fuentes.** "America First 1590, 4 November 2025, archived show transcript." fight.fudgie.org.
[498] **Radio Svoboda.** "Shattered Stalin bust brought to Zaporizhzhia Holodomor memorial, 25 November 2017." radiosvoboda.org.
[499] **Iryna Balachuk, Ukrainska Pravda.** "Lenin installed in occupied Henichesk, 18 April 2022." pravda.com.ua.
[500] **KPRF.** "Stalin bust opened in Melitopol, 8 May 2025." kprf.ru.
[501] **Tochka, Ivan Zheyanov.** "Restalinization, 1 October 2023." pointmedia.io.
[502] **Agentstvo.** "Stalin monuments in Russia opened at twice the rate, 27 May 2025." agents.media.
[503] **Serhii Plokhii.** "The Revolt of the Center, Goodbye Lenin, Harvard MAPA (2017)." gis.huri.harvard.edu.
[504] **Ukrainian Institute of National Remembrance.** "Lenin removals during decommunisation." old.uinp.gov.ua.
[505] **Катерина Коваленко / Tribun.** "Росіяни спалюють українські книжки на окупованій Луганщині, — Східний (12 April 2024)." tribun.com.ua.
[506] **Vatnik Soup.** "May 9: Soviet-Nazi collaboration (Soup 352, 9 May 2025)." vatniksoup.com.
[507] **Vatnik Soup.** "Degenerate Russia: Nazi vatniks (Soup 395, 16 August 2026)." vatniksoup.com.
[508] **Internet Encyclopedia of Ukraine.** "Khrushchev, Nikita." encyclopediaofukraine.com.
[509] **US Department of State, Office of Intelligence Research.** ""Khrushchev Reaches Top After Long, Steady Rise", report 6839, 17 February 1955 (FRUS 1955–1957, volume XXIV, document 8)." history.state.gov.
[510] "Mark Kramer. "Why Did Russia Give Away Crimea Sixty Years Ago?" Wilson Center, CWIHP e-Dossier No. 47, 19 March 2014." wilsoncenter.org.
[511] "Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation, 31 May 1997, Article 2." zakon.rada.gov.ua.
[512] "Treaty between Ukraine and the Russian Federation on the Ukrainian-Russian State Border, Kyiv, 28 January 2003." zakon.rada.gov.ua.
[513] "Russian Federal Law No. 24-FZ of 22 April 2004, ratifying the Russian-Ukrainian State Border Treaty; signed V. Putin." consultant.ru.
[514] "United Nations Treaty Collection. Ukraine–Russian Federation State Border Treaty, UNTS vol. 3161, No. 54132." treaties.un.org.
[515] "Internews Ukraine. Ре-візія історії: російська історична пропаганда та Україна (2019), p. 22, note 55." internews.ua.
[516] "Vatnik Soup No. 203. "Elon Musk (part 2)", 29 June 2023." vatniksoup.com.
[517] "Elon Musk. Crimea proposal using "Khrushchev's mistake", Twitter post, 3 October 2022, status 1576969255031296000." twitter.com.
[518] "Vatnik Soup No. 189. "Roger Waters", 29 May 2023." vatniksoup.com.
[519] "Sky News. "Pink Floyd star Roger Waters addresses UN at Russia's request after denying incendiary claims in row with ex-bandmate", 9 February 2023." news.sky.com.
[520] **Charles E. Bohlen.** "Minutes of the Roosevelt–Churchill–Stalin dinner, Tehran, 29 November 1943." history.state.gov.
[521] **United States and Soviet Union.** "Agreement concerning liberated prisoners of war and civilians, Yalta, 11 February 1945." history.state.gov.
[522] **State–War–Navy Coordinating Committee.** "Memorandum and forced-repatriation directive, 21 December 1945." history.state.gov.
[523] **Robert Murphy and Parker W. Buhrman.** "Dachau repatriation report, 14 February 1946, enclosing report of 28 January 1946." history.state.gov.
[524] **US District Court for the District of Columbia.** "Wolfe v. Froehlke, 358 F. Supp. 1318, 1 June 1973." law.justia.com.
[525] **William C. Bullitt.** ""How We Won the War and Lost the Peace", LIFE, 30 August 1948, p. 94." books.google.com.
[526] **Laurence A. Steinhardt.** "Telegram on Stalin's proposals to Finland, Moscow, 13 October 1939, FRUS 1939, vol. I, document 1065." history.state.gov.
[527] **United States Military Academy, Department of Military Art and Engineering.** "The Soviet-Finnish War, 1939–1940 (1948 edition; July 1941 foreword), historical background and operations." ibiblio.org.
[528] **Laurence A. Steinhardt.** "Telegram on Soviet recognition of Kuusinen's Finnish government, Moscow, 2 December 1939, FRUS 1939, vol. I, document 1125." history.state.gov.
[529] **League of Nations.** "Council resolution expelling the USSR, 14 December 1939, Official Journal 1939, p. 506; Assembly resolution p. 540." ibiblio.org.
[530] **Oleg V. Khlevniuk.** "Stalin: New Biography of a Dictator (2015; English paperback 2017)." yalebooks.yale.edu.

[531] **Stephen Kotkin.** "Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928 (2014; paperback 2015)." penguin.co.uk.
[532] **Simon Sebag Montefiore.** "Stalin: The Court of the Red Tsar (2003; paperback 2021)." weidenfeldandnicolson.co.uk.
[533] **Richard Overy.** "The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia (2004; paperback 2005)." penguin.co.uk.
[534] **Roger Moorhouse.** "The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941 (2014; UK paperback 2016)." penguin.co.uk.
[535] **Constantine Pleshakov.** "Stalin's Folly, author's published extract in Russian Life, 1 May 2005." russianlife.com.
[536] **Martin Amis.** "Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million (2002; paperback 2003)." penguin.co.uk.
[537] **Simon Sebag Montefiore.** "Stalin: The Court of the Red Tsar, publisher's chapter-one extract, "The Georgian and the Schoolgirl"." penguinrandomhousehighereducation.com.
[538] **Allan Todd.** "History for the IB Diploma Paper 3: The Soviet Union and Post-Soviet Russia, 1924–2000, Cambridge publisher extract." assets.cambridge.org.
[539] **Hoover Institution.** "Stephen Kotkin Presents New Biography of Stalin, 29 January 2015." hoover.org.
[540] **Stephen Kotkin.** "Why Does Joseph Stalin Matter?, Hoover Uncommon Knowledge, recorded 25 January 2018." hoover.org.
[541] **Oleg V. Khlevniuk.** "The New Biography of a Dictator, Yale University Press extract, 16 October 2017." yalebooks.yale.edu.
[542] **Jonathan Brent.** "Doctors' Plot, YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe." encyclopedia.yivo.org.
[543] **Simon Sebag Montefiore.** "Young Stalin: published author extract, The Bank Robbery." penguinrandomhousehighereducation.com.
[544] **Nicholas Bethell.** "The Last Secret of World War II, reprinted in the Congressional Record, 20 August 1974, pp. 29460–29462." congress.gov.
[545] **Jeremy Murray-Brown.** "A footnote to Yalta, The New Criterion, October 1992." bu.edu.
[546] **Stalin, Batum police photograph, 1902.** "original Wikimedia Commons reproduction." commons.wikimedia.org.
[547] **Churchill, Roosevelt and Stalin at the Yalta Conference.** "U.S. Army photograph, NARA 531340." commons.wikimedia.org.
[548] **Serhii Plokhii.** "Lenin Falls, Goodbye Lenin, Harvard MAPA (2017)." gis.huri.harvard.edu.
[549] **Niels Ackermann and Sébastien Gobert.** "Looking for Lenin (FUEL, 2017)." fuel-design.com.
[550] **Niels Ackermann.** "Looking for Lenin, with Sébastien Gobert (official photographic project)." nack.ch.
[551] **Fisheye Magazine.** "Niels Ackermann: Looking for Lenin, 4 July 2017." fisheyemagazine.fr.
[552] **Harvard Mapping Cultural Space Across Eurasia.** "Raining Lenins, map of dated removals, December 2013–October 2014." eurasia.omeka.fas.harvard.edu.
[553] **OONI / Roskomsvoboda.** "How Internet censorship changed in Russia during the 1st year of military conflict in Ukraine, 24 February 2023." ooni.org.
[554] **РБК.** "Песков признался в использовании VPN, 2 April 2022." rbc.ru.
[555] **Прокуратура Санкт-Петербурга.** "Новое в законе: борьба с кибермошенничеством, контроль над финансовыми операциями и персональными данными, 17 September 2025." epp.genproc.gov.ru.
[556] **Manchester Guardian.** "Report, 17 March 1956." theguardian.com.
[557] **Hoover Institution.** "The Speech That Shook the World (2006)." hoover.org.
[558] **US Department of State.** "Release of Khrushchev's Secret Speech, 4 June 1956 (FRUS 1955–1957, volume IX, document 199)." history.state.gov.
[559] **Wikiwlh.** "Polish edition of Khrushchev's Secret Speech, Warsaw, March 1956 (photograph, 2017)." commons.wikimedia.org.
[560] **Serhii Plokhii.** "Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine, Harvard MAPA, full paper." gis.huri.harvard.edu.
[561] **Vatnik Soup.** "Censorship and VPNs." vatniksoup.com.
[562] **Stéphane Courtois and Marc Lazar.** "Histoire du Parti communiste français (2nd ed., 2000)." search.worldcat.org.
[563] **Library of Congress.** "Leszek Kołakowski: Kluge Prize biography." loc.gov.
[564] **Bert Verhoeff / Anefo.** "Leszek Kołakowski, Amsterdam, 9 March 1971 (portrait crop)." commons.wikimedia.org.
[565] **Grigory Goldstein.** "Lenin addressing troops in Moscow, 5 May 1920 (photograph record)." commons.wikimedia.org.
[566] **Marxists Internet Archive.** "Lenin making a speech in Sverdlov Square, 5 May 1920." marxists.org.
[567] **Arlen Blum.** "«Путешествие» Оруэлла в страну большевиков: documentary chronicle (2003)." orwell.ru.
[568] **David Remnick.** "Soviets Will Publish 1984 (The Washington Post, 13 May 1988)." washingtonpost.com.

[569] **George Orwell.** "Избранное (Mir, Moscow, 1989): edition and colophon record." orwell.ru.
[570] **Bundesarchiv, Bild183-H27337.** "Stalin und Ribbentrop im Kreml,23August1939." commons.wikimedia.org.
[571] **Embassy of Israel in the Czech Republic.** "Bilateral Relations." embassies.gov.il.
[572] **ČT24, Historie.cs.** "Přítel Izrael." ct24.ceskatelevize.cz.
[573] **National Archives of the Czech Republic.** "Slánský." na.gov.cz.
[574] **Michal Frankl, YIVO Encyclopedia.** "Slánský Trial." encyclopedia.yivo.org.
[575] **Vatnik Soup.** "Euromaidan: The Revolution of Dignity (Soup 123, 13 March 2023)." vatniksoup.com.
[576] **Vatnik Suppe.** "Maidan-Revolution (Suppe 123, German translation)." vatniksoup.com.
[577] **Vatnik Soup.** "Euromaidan: Revolution of Dignity (Historical Memory Dossier, forthcoming)." vatniksoup.com.
[578] **FIDH.** "Russia: "Crimes Against History" (June 2021), no. 770a." fidh.org.
[579] **FIDH.** "Russie : « Crimes contre l'histoire » (juin 2021), no 770f." fidh.org.
[580] **European Court of Human Rights.** "Kashapov and Others v. Russia (15 May 2025), application 17942/17, Luzgin, appendix entry 22." hudoc.echr.coe.int.
[581] **European Court of Human Rights.** "Suprun and Others v. Russia (18 June 2024; final 18 September 2024)." hudoc.echr.coe.int.
[582] **PEN International.** "Yuri Alexeyevich Dmitriev: case record." pen-international.org.
[583] **UN Special Procedures.** "Communication AL RUS 10/2020 concerning Yuri Dmitriev and Sandarmokh (26 January 2021)." spcommreports.ohchr.org.
[584] **United States Holocaust Memorial Museum.** "World War II: Key Dates." encyclopedia.ushmm.org.
[585] **Michael Thumann.** "Ein Zweitschlag auf San Francisco. Danach eingelegte Gurken (Die Zeit,23 May2025)." zeit.de.
[586] **Bunker-42.** "Contacts / separate visitor entrance." bunker42.com.
[587] **Бункеры Москвы.** "Бункер-42 на Таганке. Достоверная история спецобъекта." bunkermoscow.ru.
[588] **Max Weber Stiftung.** "Stellungnahme der Max Weber Stiftung zur Listung des Deutschen Historischen Instituts Moskau als „unerwünschte Organisation" in Russland." maxweberstiftung.de.
[589] **Max Weber Stiftung.** "Geschichte,2024entry: closure decision for DHI Moscow." maxweberstiftung.de.
[590] **MI5.** "Klaus Fuchs." mi5.gov.uk.
[591] **Harvey Klehr and John Earl Haynes.** "On the Trail of a Fourth Soviet Spy at Los Alamos (Studies in Intelligence63/3, September2019)." cia.gov.
[592] **SÚRAO.** "Bratrství repository: forced labour at the former Jáchymov uranium mine." surao.gov.cz.
[593] **Volkovgeology JSC.** "Company history: the1948 expedition and the Kurday uranium deposit." vg.kz.
[594] **International Agency for Research on Cancer.** "SEMI-NUC: About SEMI-NUC." semi-nuc.iarc.fr.

Книжки

[595] **Anne Applebaum.** "Red Famine: Stalin's War on Ukraine." anneapplebaum.com.
[596] **Timothy Snyder.** "Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin." hachettebookgroup.com.
[597] **Serhii Plokhy.** "The Gates of Europe: A History of Ukraine." hachettebookgroup.com.
[598] **Timothy Snyder.** "Black Earth: The Holocaust as History and Warning." penguinrandomhouse.com.
[599] **Eugene Finkel.** "Intent to Destroy: Russia's Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine." hachettebookgroup.com.
[600] **Serhii Plokhy.** "The Russo-Ukrainian War." penguin.co.uk.
[601] **Robert Conquest.** "The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine." global.oup.com.
[602] **Stephen Kotkin.** "Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941." penguinrandomhouse.com.
[603] **Yaroslav Hrytsak.** "Ukraine: The Forging of a Nation." hachette.co.uk.
[604] **Jade McGlynn.** "Memory Makers: The Politics of the Past in Putin's Russia." bloomsbury.com.
[605] **Timothy Snyder.** "The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America." penguinrandomhouse.com.
[606] **Anne Applebaum.** "Gulag: A History." anneapplebaum.com.
[607] **Richard Pipes.** "Russia Under the Bolshevik Regime." penguinrandomhouse.com.
[608] **R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft.** "The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933." link.springer.com.
[609] **Sarah Cameron.** "The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan." academic.oup.com.
[610] **Terry Martin.** "The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939." jstor.org.
[611] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** "The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine." holodomor.ca.

[612] **Ian Ona Johnson.** "Faustian Bargain: The Soviet–German Partnership and the Origins of the Second World War." amazon.co.uk.
[613] **Sean McMeekin.** "Stalin's War: A New History of World War II." hachettebookgroup.com.
[614] **Roger Moorhouse.** "The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941." hachettebookgroup.com.
[615] **Stephen Koch.** "Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals (revised and updated edition, 2004)." books.google.com.
[616] **Sheila Fitzpatrick.** "Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization." academic.oup.com.
[617] **Pekka Kallioniemi and Morten Hammeken.** "Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation." vatniksoup.com.
[618] **Stéphane Courtois.** "Lénine, l'inventeur du totalitarisme (2024)." lisez.com.
[619] **Stéphane Courtois, editor, with Nicolas Werth and other contributors.** "Le livre noir du communisme (1997)." bnfa.fr.
[620] **Nicolas Werth.** "Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine (2025)." lesbelleslettres.com.
[621] **Thierry Wolton.** "Histoire mondiale du communisme, vol. I, Les bourreaux (2015)." grasset.fr.
[622] **Thierry Wolton.** "Une histoire mondiale du communisme, vol. III, Les complices (2017)." grasset.fr.
[623] **Thierry Wolton.** "Histoire mondiale du communisme, vol. II, Les victimes (Grasset, 2015)." grasset.fr.
[624] **Piotr R. Frankowski.** "The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World (forthcoming, Pen & Sword Military)." pen-and-sword.co.uk.

Пам'ять про Голодомор і меморіали

[625] **Office of the President of Ukraine.** "Holodomor Remembrance Day 2019 in Kyiv: Bitter Memory of Childhood." commons.wikimedia.org.
[626] **Office of the President of Ukraine.** "Holodomor Remembrance Day 2020 in Kyiv: offerings at the memorial." commons.wikimedia.org.
[627] **DixonD.** "Holodomor Remembrance Day 2013 in Lviv: candles and ears of grain." commons.wikimedia.org.
[628] **DixonD.** "Holodomor Remembrance Day 2013 in Lviv: candlelight detail." commons.wikimedia.org.
[629] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** "Restored and Intact: Statue of Girl with Ears of Grain Is Back." holodomormuseum.org.ua.
[630] **TSN.** "Коли життя дешевше хліба: Україна вшановує пам'ять жертв Голодомору, 26 November 2011." tsn.ua.
[631] **Президент України.** "Указ № 1310/98, 26 листопада 1998 року." zakon.rada.gov.ua.
[632] **Holodomor Museum Fund.** "Project history." holodomor-museum-fund.org.

Джерела зображень

с. 1 — «Гірка пам’ять дитинства»: гравюра на обкладинці. Гравюра на обкладинці: «Гірка пам’ять дитинства». Фотографії-референси: President.gov.ua, 23 листопада 2019 року і 28 листопада 2020 року, CC BY 4.0. Обкладинка: інтерпретація у стилі гравюри за допомогою ШІ, переведена в нейтральні відтінки сірого.
с. 2, 152 — Російські війська залишають Львів із награбованим, 22 червня 1915 року. Російські війська залишають Львів із награбованим, 22 червня 1915 року. Австро-угорська листівка, художник невідомий; зображення відредаговано.
с. 5 — «Гірка пам’ять дитинства», Київ, 23 листопада 2019 року. President.gov.ua. Фотографія, CC BY 4.0; фотографію не змінено.
с. 10 — Казахські біженці повертаються до Павлодарського краю, 1932 рік. Дмитро Багаєв, «Повернення», 1932, ПКМ 651. Будинок-музей Д. П. Багаєва / Павлодарський обласний музей. Джерело й архівна атрибуція. Зображення збережено повністю.
с. 11 — Пам’ятний знак, Алмати, 30 червня 2009 року. Ds02006, ALAGolod.jpg, 30 червня 2009 року. Автор передав фотографію в суспільне надбання. Зображення не змінено.
с. 14 — Ленін на Свердловській площі в Москві, 5 травня 1920 року. Григорій Гольдштейн, 5 травня 1920 року. Ідентифікація фотографії та відомості про суспільне надбання; датований підпис. Репродукція без змін.
с. 16 — Яків Гумінер, «Арифметика зустрічного промфінплану», 1931. Яків Гумінер, 1931; ІЗОГІЗ, Москва–Ленінград. Плакат і відомості про суспільне надбання; каталог музею імені П. В. Алабіна, КП-17673/81/27. Репродукція без змін.
с. 17 — Віз із зерном під гаслом «Перший хліб державі». Історична фотографія; фотографа не встановлено. Гасло українською: «ПЕРШИЙ ХЛІБ ДЕРЖАВІ».
с. 18 — Поголів’я худоби в СРСР до і після колективізації. Графік відтворено Vatnik Soup за округленими загальносоюзними числами, наведеними Стівеном Коткіним у «If Stalin Had Died…», 6 листопада 2014 року. Порівняння до/після відповідає його викладові перетворень 1928–1933 років; дати окремих рядів можуть різнитися.
с. 19 — Селянине! Віддай зброю червоноармійцеві, 1919 рік. Василь М. Костяніцин (1881–1940), 1919. Кольорова літографія, Москва, літературно-видавничий відділ політуправління Реввійськради. Російська державна бібліотека, 01006567374; Wikimedia Commons, відтворення твору в суспільному надбанні. Повний оригінал 3 977 × 6 022.
с. 20 — Радгоспи та підприємства на «чорних дошках», 1932–1933 роки. Український науковий інститут Гарвардського університету, цифровий атлас України MAPA. Обрану карту збережено повністю.
с. 21 — Голод змушує селян вирушати в дорогу, 1933 рік. Александр Вінерберґер, 1933 рік; ілюстрація 10 у книжці Евальда Амменде Muss Russland hungern? (1935). Скан: Найджел Коллі; опис Wikimedia Commons.
с. 22 — Олександра Радченко. Портрет з матеріалів Українського інституту національної пам’яті та «Історичної правди»; фотографа не зазначено.
с. 23 — Оцінка надсмертності в радянській Україні за роками, 1932–1934. Vatnik Soup. Діаграма за даними Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk і Alla Kovbasiuk, Demography of a Man-Made Human Catastrophe (2015), таблиця 6, с. 65. Надсмертність за роками; ненароджених дітей не враховано.
с. 24 — Регіональна надсмертність у радянській Україні, 1932–1934. Перемальовано для Vatnik Soup. MAPA Digital Atlas of Ukraine, Ukrainian Research Institute, Harvard University. © 2018 The President and Fellows of Harvard College. Дані: Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Pavlo Shevchuk, Alla Kovbasiuk.
с. 24 — Масовий цвинтар — море дюн, 1933 рік. Александр Вінерберґер, 1933 рік; ілюстрація 20 у книжці Евальда Амменде Muss Russland hungern? (1935). Скан: Найджел Коллі; опис Wikimedia Commons.
с. 25 — Жертви голоду, Харків, 1933 рік, альбом Інніцера. Олександр Вінерберґер, весна–літо 1933 року. Альбом Інніцера (1934), с. 9, PD 10, Дієцезіальний архів Відня. Фотодовідник Голодомору HREC. Збережено повний аркуш альбому зі скана 8 703 × 6 242 пікселі.
с. 26 — Дівчинка й коза, Харків, 1933 рік. Харківська фотографія, 1933 рік: Александр Вінерберґер, дівчинка й коза; колекція Інніцера, Єпархіальний архів Відня. Запис Wikimedia Commons про суспільне надбання; зображення збережено повністю.
с. 27 — Україна, 1932 рік: зерна вистачало, щоб уникнути голоду. Vatnik Soup. Авторська діаграма за даними Markevich, Naumenko та Qian, The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33 (2024/2025), таблиця 1 і розділ 3. Виробництво зерна та державні заготівлі; різна база населення для добових показників. Залишок не є виміряним споживанням.
с. 28 — Радянський експорт зерна, 1929–1933 роки. Точковий графік Vatnik Soup за рядком «Хлебные культуры» у виданні ЦУНГО Держплану *СССР в цифрах*, Москва, 1935, с. 574–575, таблиця 5. Скан джерела. Загальні обсяги для СРСР у тоннах; п’ять річних точок, з’єднаних прямими відрізками.
с. 28 — Радянський експорт основних товарів, 1926/27–1933 роки. ЦУНГО Держплану, *СССР в цифрах*, Москва, 1935, с. 574–575. Скан на Liberpedia; первісний опис файла. Повне зображення двох сторінок збережено без змін.
с. 30 — Famine en U.R.S.S., 1933 рік. Russian Economic Bulletin; карта з видання А. Маркова Famine in USSR (Париж, 1933). Повна репродукція Wikimedia Commons.
с. 31 — Микола Лемик. Микола Лемик; фотографа й дату знімка не зазначено. Портрет відтворено у статті Володимира Бірчака «Убити одного, щоб врятувати мільйони. Атентат Миколи Лемика», 21 жовтня 2018 року.
с. 32 — New York Evening Post, фрагмент першої сторінки, 29 березня 1933 року. Г. Р. Нікербокер, *New York Evening Post*, 29 березня 1933 року. Оригінальний фрагмент першої сторінки з родинного архіву Ґарета Джонса; відтворено без змін.
с. 33 — Складальна лінія московського заводу Ford, 6 листопада 1930 року. Із колекцій музею The Henry Ford. Дар Ford Motor Company. «Assembly Line at Ford Motor Company Moscow Plant, 1930», дата зображеної події — 6 листопада 1930 року; THF25098, об’єкт P.O.5827. Повне зображення з музейної колекції.
с. 34 — Будинки в Артурдейлі, червень 1935 року. Вокер Еванс, «Homes. Arthurdale project. Reedsville, West Virginia», червень 1935 року. Бібліотека Конгресу, відділ естампів і фотографій, LC-DIG-fsa-8c52916; LC-USF342-000840-A. Опис, колекція FSA/OWI, відомих обмежень немає.
с. 35 — «Хто кого? Наздогнати й перегнати», радянський плакат, 1929 рік. Перший колектив Асоціації художників революції (АХР); окремого художника не встановлено. Плакат за матеріалами Держплану СРСР, за редакцією Головполітпросвіту, [1929]. Російська державна бібліотека, 01008529874; запис Wikimedia Commons із позначкою суспільного надбання. Повну копію збережено без змін.
с. 36 — Волтер Дюранті, портрет, опублікований 1919 року. Портрет опубліковано в *The Literary Digest History of the War*, 1919, с. x; Funk & Wagnalls, упорядник Френсіс Вайтінг Голсі. Фотографа не зазначено. Опис файла Wikimedia Commons, суспільне надбання у США; зображення не змінено.
с. 37 — Фрідріх Авґуст фон Гаєк, портрет без установленої дати. Портрет, оприлюднений Інститутом Мізеса (DickClarkMises), через Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0; зображення не змінено.
с. 39 — Волтер Дюранті, Russians Hungry, But Not Starving, 31 березня 1933 року. Волтер Дюранті, «Russians Hungry, But Not Starving», *The New York Times*, 31 березня 1933 року, с. 13. Газетну вирізку відтворено без змін. Оригінал статті, The New York Times; архівна транскрипція.
с. 41 — Ґарет Джонс, Famine Rules Russia, Evening Standard, 31 березня 1933 року. Ґарет Джонс, «Famine Rules Russia», *Evening Standard*, 31 березня 1933 року. Оригінальна вирізка з родинного архіву Ґарета Джонса; повне зображення відтворено без змін. Первісного фотографа вставленого фото не зазначено.
с. 42 — Mr. Jones: офіційний кіноплакат (2019). Офіційний кіноплакат фільму *Mr. Jones* (2019), режисерка Аґнєшка Голланд. Зображення: пресматеріали Samuel Goldwyn Films.
с. 42 — In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones: обкладинка (2024). Обкладинка *In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones* (Oni Press, 2024), авторка Андреа Халупа, ілюстратор Іван Родріґес. Зображення: Oni Press.
с. 46 — Рафаель Лемкін (1900–1959). Фотографія без установленої дати. American Jewish Historical Society, *Raphael Lemkin Collection*, P-154, коробка 1, папка 15, фотографія 6. Цифрове зображення: Center for Jewish History, через Wikimedia Commons. Фотографія без установленої дати; ім’я фотографа не встановлено. Повідомлення установи про права у Flickr Commons: відомих обмежень авторського права немає. Зображення збережено повністю.
с. 54 — Володимир Ленін у Горках, 1923 рік. Володимир Ленін у Горках, 1923 рік. Фотографію атрибутовано Марії Ульяновій в описі файла на Вікісховищі; суспільне надбання. Репродукцію не змінено.
с. 55 — Фелікс Дзержинський, 1923 рік. Фелікс Дзержинський, 1923 рік: Bundesarchiv, Bild 102-00032; фотографа не зазначено. Вікісховище, CC BY-SA 3.0 Germany; кадровано.
с. 55 — Копія пам’ятника Дзержинському біля штаб-квартири СЗР, 2023 рік. Фотографія відкриття пам’ятника біля штаб-квартири СЗР, Ясенево, Москва, 11 вересня 2023 року; фотограф невідомий. Повідомлення про церемонію, Російське історичне товариство. Фотографію відтворено повністю, без змін.
с. 56 — «Наказ про повішення» Леніна, 11 серпня 1918 року: обидві сторінки рукопису. В. І. Ленін. Бібліотека Конгресу США, Revelations from the Russian Archives: сторінка 1, сторінка 2. Повні архівні репродукції без змін.

с. 57 — Сталін, поліцейська фотографія з Батума, 1902 рік. Батумське жандармське управління, поліцейська фотографія, 1 квітня 1902 року; фотограф невідомий. Архів II Академії Міністерства внутрішніх справ Грузії (колишній ІМЕЛ), за описом у Wikimedia Commons; там відтворено з книжки Рональда Григора Сюні Stalin: Passage to Revolution (2020), ілюстрація 18. Копія у суспільному надбанні; кадровано без фотографічного паспарту.
с. 59 — Портрет Сталіна й титульна сторінка книжки про Біломорсько-Балтійський канал, 1934 рік. Фотограф невідомий. На титульній сторінці видання 1934 року редакторами названо Максима Горького, Л. Л. Авербаха та С. Г. Фіріна. Повна фотографія без змін.
с. 61 — Єжова видалено з фотографії на каналі Москва — Волга. Оригінал і ретушована версія фотографії на каналі Москва — Волга, 1937 рік; автор невідомий. Відповідні відбитки: колекція Девіда Кінга, опис виставки Метрополітен-музею. Оригінал і ретушована версія — записи Вікісховища про суспільне надбання. Порівняння відтворено повністю, без подальших змін.
с. 63 — Антисемітський образ на першотравневій демонстрації в Москві, 1 травня 1972 року. © Володимир Сичов. Москва, 1 травня 1972 року. Знімок ідентифіковано за підписом і прямою атрибуцією фотографові у статті Ізабелли Табаровської «Soviet Anti-Semitic Cartoons», іл. 1. Оригінал збережено.
с. 64 — «В одній упряжці»: радянська антисемітська й антиукраїнська карикатура. Радянська українська карикатура «В одній упряжці». Автор і дата першодруку не встановлені. Відтворена в дописі Сергія Сумленного від 6 жовтня 2023 року, збереженому у Thread Reader, допис 9. Повне вихідне зображення.
с. 66 — Сталін і Ріббентроп у Кремлі, 23 серпня 1939 року. Bundesarchiv, Bild 183-H27337; фотографа не встановлено. Архівний запис фотографії, CC BY-SA 3.0 Німеччина. Репродукцію збережено без додаткових змін.
с. 69 — Черчилль, Рузвельт і Сталін у Ялті, лютий 1945 року. Корпус зв’язку Армії США. Черчилль, Рузвельт і Сталін на Ялтинській конференції, Лівадійський палац, лютий 1945 року. Національний архів США, 531340, 111-SC-260486; копія у Wikimedia Commons. Фотографія федерального уряду США у суспільному надбанні; повне зображення без змін.
с. 70 — Сталін усміхається й махає рукою, Москва, 1 травня 1946 року. Keystone. Червона площа, 1 травня 1946 року. Чисте відтворення фотографії з Watson. Завантажений оригінал збережено.
с. 72 — Пшениця й небо в кольорах українського прапора. Ілюстрація з пшеницею й небом; автора не зазначено.
с. 73 — Намотування шовку в Японії, близько 1910 року. Бібліотеки Університету Вікторії. «Reeling Silk in Large Skeins», Японія, близько 1910 року; фотографічний діапозитив на склі, розфарбований вручну. Фотограф невідомий. Копія у Wikimedia Commons із позначкою «Немає відомих авторсько-правових обмежень»; повне зображення без змін.
с. 78 — Меморіальна дошка Людвіга фон Мізеса, Львів. Меморіальна дошка Мізеса, Львів, фотографія 2015 року: Фотографії старого Львова. Фотографа не зазначено.
с. 80 — Мізес, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. Видання 2014 року. Mises Institute. Обкладинка видавництва.
с. 80 — Гаєк, Individualism and Economic Order. Видання University of Chicago Press. University of Chicago Press. Обкладинка видавництва.
с. 82 — Амартія Сен у Кельні, 28 листопада 2007 року. Фото: Elke Wetzig (Elya). Амартія Сен у Кельні, 28 листопада 2007 року. Фото: Elke Wetzig (Elya). Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.
с. 82 — Amartya Sen, Poverty and Famines. Amartya Sen, *Poverty and Famines*. Англійське видання, Oxford University Press. Oxford University Press / Apple Books.
с. 82 — Amartya Sen, Development as Freedom. Amartya Sen, *Development as Freedom*. Видання у м’якій обкладинці, Vintage, 2000. Penguin Random House.
с. 83 — Лешек Колаковський, Амстердам, 9 березня 1971 року. Берт Верхофф / Anefo, Національний архів Нідерландів, 924-3417, 9 березня 1971 року. Портретний фрагмент із Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0 Netherlands. Наявний кадрований фрагмент відтворено без подальших змін.
с. 89 — Письменники ВАПЛІТЕ, Харків, 1926–1927 роки. Фотограф невідомий. Групова фотографія ВАПЛІТЕ, Wikimedia Commons.
с. 91 — Польське видання таємної доповіді Хрущова, Варшава, березень 1956 року. Фото Wikiwlh, 25 лютого 2017 року, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0. Польське видання для внутрішнього партійного користування, Варшава, березень 1956 року. Повну оригінальну фотографію відтворено без змін.
с. 92 — Хода пам’яті жертв Голодомору, Вінніпег, 1983 рік. Фотоархів Winnipeg Free Press, запис 48934.
с. 93 — Від перебудови до незалежності — 1991. WeaponizingArchitecture, CC BY 4.0. Підтримка незалежності за регіонами, 1 грудня 1991 року. Регіональні відсотки округлено; опублікований загальнонаціональний результат — 90,32%. Central Electoral Commission / Kuras Institute, p. 160. Vatnik Soup: нові кольори, підписи та заголовок.
с. 95 — Постанова бюро Ізюмського райпарткому, 31 травня 1934 року. Музейна репродукція, оприлюднена в матеріалі BBC Україна від 2 червня 2015 року; червоні підкреслення є пізнішими редакторськими позначками.
с. 97 — Кримськотатарські жінки, листівка початку XX століття. Листівка видавництва Granbergs Konstindustri Aktiebolags Förlag, Стокгольм; фотографа не зазначено. Опис файла Wikimedia Commons, фотографія в суспільному надбанні; повне оригінальне зображення збережено без змін.
с. 97 — Кримськотатарське традиційне вбрання, Україна, 2021 рік. Beyé Shevkiyeva, фотографія кримськотатарського традиційного вбрання, CC BY-SA 4.0; оригінальну фотографію не змінено.
с. 99 — Володимир Зеленський, Буча, 4 квітня 2022 року. Роналдо Шемідт / AFP через Getty Images, фото 1239740939, 4 квітня 2022 року. Великий оригінал із The Kyiv Independent; 6 340 × 3 972 пікселі, без змін.
с. 101 — Маргарита Симоньян про «всю надію на голод», 17 червня 2022 року. Петербурзький міжнародний економічний форум, 17 червня 2022 року. Кадр із позначкою UkraineWorld та англійськими субтитрами, відтворений без подальших змін. Російська стенограма, ОТР/Кремль; датована відеопублікація.
с. 102 — Уявне «Різдво 2023 року» у пропагандистському скетчі RT. RT. Кадр із різдвяного скетчу, згаданого в тексті, з логотипом RT та оригінальними написами англійською й російською. Знімок екрана відтворено повністю, без додаткових змін.
с. 106 — Павло Губарєв: шість відеокадрів, жовтень 2022 року. Шість повних кадрів відео з позначкою Russian Media Monitor, англійськими субтитрами та оригінальною позначкою Военкор Котенок Z. Мовець: Павло Губарєв. Оригінальні кадри відтворено без обрізання чи змін; повну цитату перекладено в сусідньому підписі. Датоване тогочасне повідомлення; відео.
с. 109 — Марія Львова-Бєлова. Кадр із відеофрагмента UNITED24 з англійськими субтитрами. Кадр із позначкою UNITED24, англійськими написами й субтитрами. У відеофрагменті джерело вихідного запису позначено як «russian media». Знімок екрана відтворено повністю, без додаткових змін.
с. 110 — Заперечення Голодомору російським МЗС, 30 листопада 2022 року. Міністерство закордонних справ Росії, @mfa_russia, 30 листопада 2022 року. Знімок екрана.
с. 111 — Відтворений горельєф на честь Сталіна на московській станції метро «Таганська», відкритий 15 травня 2025 року. Evgenia Novozhenina / Reuters. Фотографію відтворено повністю, без змін.
с. 113 — Кількість нових пам’ятників Сталіну. Графік Vatnik Soup за даними Tochka та Agentstvo.
с. 114 — Хвилі демонтажу пам’ятників Леніну. Графік Vatnik Soup за даними Harvard MAPA та Українського інституту національної пам’яті.
с. 115 — Ленін, перетворений на Дарта Вейдера, Одеса, 21 листопада 2015 року. © Niels Ackermann / Lundi13, Одеса, 21 листопада 2015 року, із проєкту *Looking for Lenin* із Себастьєном Гобером. Опубліковані фотографія й підпис; фотографію не змінено.
с. 115 — Зафіксовані демонтажі пам’ятників Леніну, грудень 2013 — жовтень 2014 року. «Raining Lenins», Mapping Cultural Space Across Eurasia, Гарвардський університет, «Map of Ukraine showing the dates and locations of all Lenin statues toppled since 2013». Готову карту відтворено повністю; її легенда охоплює грудень 2013 — жовтень 2014 року.
с. 116 — Порожній постамент Леніна, Київ, 8 грудня 2013 року. Pohorynsky, Good Bye, Lenin! (01).JPG, 8 грудня 2013 року, CC BY-SA 3.0. Фотографію збережено повністю.
с. 116 — Розбите погруддя Сталіна, Запоріжжя, 25 листопада 2017 року. Микита Долінніков / Facebook, відтворено УНІАН, 25 листопада 2017 року. Фотографію не змінено.
с. 116 — Пам’ятник Леніну, встановлений за окупації, Генічеськ, квітень 2022 року. Геннадій Малюков / Facebook, відтворено Українською правдою, 18 квітня 2022 року. Повне зображення збережено.
с. 116 — Відкриття погруддя Сталіна за окупації, Мелітополь, 8 травня 2025 року. Пресслужба КПРФ. Звіт організатора, 8 травня 2025 року; фотографію відтворено Українською правдою. Знімок погруддя збережено повністю.
с. 119 — Спалені українські підручники, за повідомленням — з окупованої Луганщини. Фотографія, оприлюднена телеграм-каналом «Східний» (@samotniyskhid), відтворена у «Трибуні», 12 квітня 2024 року.
с. 120 — Російські підручники й виправдання анексії у школі в Боровій, листопад 2022 року. © 2022 Human Rights Watch. Фотографії з Борової на Харківщині, листопад 2022 року; Education under Occupation, 20 червня 2024 року. Сторінка підручника відтворює звернення Путіна від 18 березня 2014 року. CC BY-NC-ND 3.0 US.
с. 122 — Володимир та Олена Зеленські біля меморіалу, 23 листопада 2024 року. Президент України, вшанування жертв Голодомору, 23 листопада 2024 року, фото 460849. Оригінал 1 280 × 853, без змін. Ліцензійне повідомлення сайту: CC BY-NC-ND 4.0.

с. 124 — Пам'ятні свічки до Дня пам'яті жертв Голодомору, Львів. Пам'ятні свічки, Львів, 23 листопада 2013 року: DixonD, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0; фотографію не змінено.

VATNIK SOUP / ДОСЬЄ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ

№ 1

Голодомор: геноцид голодом і знищення нації

Досьє історичної пам’яті від Vatnik Soup

Листопад 2026

Правда важлива. Історія важлива. Пам’ять важлива. У Vatnik Soup ми проводимо ретельні дослідження й викриваємо кремлівську пропаганду, яку використовують для виправдання агресії та окупації, зокрема нагадуючи про історію, щоб протидіяти ревізіонізму ватників.

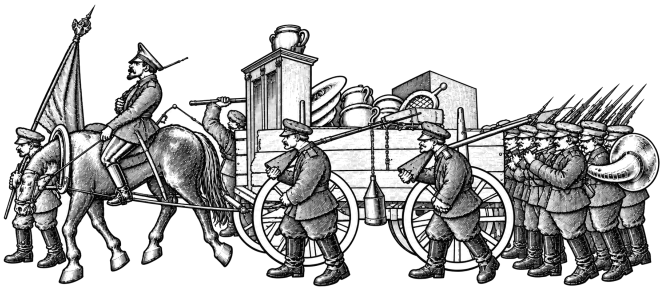

Російські війська залишають Львів із награбованим, 22 червня 1915 року.

Vatnik SOUP

www.vatniksoup.com/uk

Чому ми варимо суп

Про Vatnik Soup

Підтримайте нашу роботу

Усі Досьє історичної пам’яті